आनन्दलहर्यपरपर्यायम्

सौन्दर्यलहरीस्तोत्रम्

श्रीशङ्कराचार्यविरचितम्

तत्र

श्रीरामकविविरचितं डिण्डिमभाष्यम्,

श्रीगोपालसुन्दरीटीका च।

आनन्दलहर्यपरपर्यायम्

सौन्दर्यलहरीस्तोत्रम्

श्रीशङ्कराचार्यविरचितम्

तत्र

श्रीरामकविविरचितं डिण्डिमभाष्यम्,

श्रीगोपालसुन्दरीटीका च ।

प्रकाशक
श्री पीताम्बरा संस्कृत परिषद्
श्रीपीताम्बरापीठम्
दतिया (म.प्र.)

* * *

Rs 30
मूल्य ५०.०० रु.

चतुर्थ संस्करण
चैत्र शुक्ल पूर्णिमा संवत् २०६४
२००० प्रतियाँ

* * *

मुद्रक
शिवशक्ति प्रेस प्रा. लि.
बैद्यनाथ भवन, ग्रेट नाग रोड,
नागपुर-९

ब्रह्मलीन

श्री पीताम्बरा पीठाधीश्वर राष्ट्रगुरु परमपूज्य श्री १००८ श्री स्वामी जी महाराज, वनखण्डेश्वर, दतिया (म०प्र०)

प्राक्कथनम्

अस्मिन् भारतवर्षे वैदिकसनातनकालादेव शक्तेरुपासना प्रचरति। अनेकेषु वैदिकसूक्तेषु शक्तितत्त्वस्य वर्णनमुपलभ्यते। शक्तिसाधनासाहित्यं निरन्तरं कालक्रमेणोपबृंहितमासीत्। बहुभिर्ऋषिभिर्मुनिभिराचार्यैश्चानेकैरुपयुक्ताभिः स्वग्रन्थरचनाभिः साधनाभिश्चातिनिशिताभिरेतद्विपुलीकृतं सुरक्षितं च।

'श्रीविद्या' 'कालीविद्या' चेति भेदाभ्यामियं साधनाद्वैविध्यं प्रतिपन्ना, तत्र श्रीविद्यायाः श्रेष्ठत्त्वमङ्गीकृत्य बहुभिर्महात्मभिः सैव प्राधान्येन प्रचारमानीता। प्रकृते च यस्य भूमिकायामिमाः पङ्क्तयो लिखिताः स सौन्दर्यलहरीनामग्रन्थः श्रीविद्यासाधनायां परमं प्रकर्ष प्राप्तः अस्मिन् ग्रन्थे श्रीविद्यायाः सर्वाण्येव रहस्यानि समृद्धाट्य प्रदर्शितानि। औपनिषदसाहित्ये-त्रिपुरातापिनी, त्रिपुरोपनिषत् भावनोपनिषत् प्रभृतिषूपनिषत्सु यानि रहस्यानि निगमितानि तान्येतान्यत्र कवित्वशक्त्या ललितैः सरसैः पदैः प्रोद्भासितानि।

अस्यातिसुन्दरस्तोत्रस्य कर्ता भगवान् श्रीमदाद्यशङ्कराचार्य इति लोको मन्यते, अत्र केचिद्विसंवादिनोऽपि सन्ति। तद्यथा सौन्दर्यलहर्या डिमडिमव्याख्यायामूपलभ्यतेऽधस्तनो विकल्पः-

''स्तोत्रमेतद्वदन्त्येके शिवेन परिभाषितम्।
तस्यैवांशावतारेण शङ्करेणेति केचन।
केचिद्वदन्त्यादिशक्तेर्ललिताया महौजसः।
दशनेभ्यः समुद्भूतमिति नानाबिधा श्रुतिः।।''

तथापि श्रीमदाद्यशङ्कराचार्यकृतमेवैतत्स्तोत्रमिति बहवो विद्वांसः साधकाश्च सङ्ख्याधिकाः स्वीकुर्वन्ति; डिमडिमव्याख्याकारोऽपि नवमश्लोकव्याख्यायामेतत्स्तोत्रं शङ्कराचार्यकृतमिति स्वीकारोति।

अत्र स्तोत्रे प्राचिनैर्बिरचिताभिः षट्त्रिंशद्व्याख्याभिर्महत्त्वमुपचीयते। इदं स्तोत्रं द्वयोरुन्मेषयोर्विभक्तमस्ति। आदितश्चत्वारिंशश्लोकान्तः प्रथम उन्मेषः, एकचत्वारिंशात् द्व्युत्तरशतान्तो द्वितीयः एवं द्व्याधिकैकशतश्लोकेषु ग्रन्थस्यास्य सस्पत्तिर्नियता। श्रीलक्ष्मीधरीव्याख्याकर्तृमतेन तु श्लोकानाँ शतकमेव ग्रन्थसम्पत्तिः द्वौ श्लोकौ तु प्रक्षिप्तौ। तत्र प्रथमोन्मेषे तान्त्रिकसाधनाया महत्त्वं प्रक्रिया चोपवर्णिते; द्वितीये तु आद्यायाः श्रीभगवत्या ललितायास्त्रिपुरसुन्दर्या लोकोत्तरं शिखामारभ्य नखपर्यन्तवर्णनमतिसरसभाषयोपनिबद्धमस्ति।

शक्तिसाधनायां जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरेका शक्तिरेव सैव समस्तपुरुषार्थ-सवित्रीति स्वीक्रियते, भगवती शक्तिरेव जगतोऽशेषव्यवहारस्य मूलम्। भगवत्या लब्धस्पन्दनमेवेदं जगत्सक्रियं सम्पद्यते। शिवतत्त्वं हि शक्तिसंचलितमेव प्रकाशते न स्वतन्त्रम। यद्यपि मूलतस्तयोर्भेदो नास्ति तथापि शक्तिरेव जगतो हेतुर्न शिवः इति "शिवः शक्त्या युक्त" इत्यादि प्रथमश्लोके स्फुटं प्रतिपादितम्। अस्य मूलतत्त्वस्य साक्षात्कारो मन्त्रद्वारैव साधकेन कर्तुं शक्यो न प्रकारान्तरेण। मन्त्रोऽयं 'कादि' 'हादि' सङ्केताभ्यामुदीर्यते। सौन्दर्यलहरीस्तोत्रे एकत्रिंशद्वात्रिंश-श्लोकयोर्मन्त्रस्योद्धारो निर्दिष्टो वेदितव्यः एतन्मन्त्रसाहाय्येन साधकः शरीरस्य केन्द्रीभूतेष्वाश्रयेष्वन्यतमस्मिन्नाश्रये पराशक्तिं प्रत्यक्षमीक्षितुं शक्नोति, एते आश्रया षटचक्रनाम्ना प्रसिध्यन्ति। अत्र ग्रन्थे नवमदशमश्लोकाभ्यामारोहावरोहक्रमेणैते वर्णिता उपलभ्यन्ते। पञ्चत्रिंशाच्छलोकादारभ्य चत्वारिंशान्तमेते आश्रयाः स्फुटं व्याख्याताः। कुण्डलिनीजागरणद्वाराऽयं प्रकारः प्रतिपन्नो भवति नान्यर्थेति निश्चप्रचम्। सहस्रारे स्थितायाः पराम्बायाः पूजनमेवास्मिन् क्रमे महीयो गण्यते। परा-परापरा अपरा चेति त्रिधा पूजा भगवत्याः क्रियते, तत्र परापूजायां भगवत्याः सर्वव्यापकं निर्गुणं रूपमिज्यते, परापरापूजायां सगुणनिर्गुणे उभे अपि रूपे संवलिते महीयेते, अपरायां तु केवलं स्थवीयो रूपं परिपूज्यते, एवमादिगूढशाक्त-सिद्धान्तानामत्र मूले सङ्केतेनोपवर्णितानां परिज्ञानाय टीका समपेक्ष्यते इत्यभिप्रायेणास्य प्रत्नैः शाक्तविद्वद्भिः कृता बह्व्यष्टीका उपलभ्यते। तासु सम्प्रति श्रीलक्ष्मीधरी टीकैव सर्वाधिक प्रचारा विद्यते। यस्यां श्लोकाः समयाचार-सिद्धान्तानुसारं व्याख्याताः सन्ति। समयाचारो हि शुकवसिष्ठसनकसनन्दन-सनत्कुमारादिपच्चागमसंहितानां वैदिकमतानुरूपः पन्थाः। आन्तरसाधना हि समयमार्गस्य मुख्यो विषयः, स एष विरक्तानां प्रयान् साधनक्रमः। एतत क्रमानुरूपा अन्या अपि बह्व्यष्टीका बहुभिर्विद्वद्भिः कृता यासु पूर्वोक्तस्त्रिविधः पूजाक्रमः साभिनिवेशं स्फुटीकृतः एतासु श्रीरामकविकृता डिमडिमटीकैव रचनासारल्ये, गभीरार्थपरिपूर्णत्वे, साधनापेक्ष्यसर्वार्थप्रकाशकत्वे च सर्वश्रेष्ठा। या हि टीकाकारस्य सर्वज्ञकल्पस्य रामकविः सर्वविषयेषु पूर्णं परिज्ञानमाचष्टे तच्च टीकावलोकनेनैव ज्ञातुं सुशकम्। महार्हणीयाया अस्याष्टीकाया इतः पूर्वं कुतोऽपि प्रकाशनं न जातमिति महतः खेदस्य विषयः। माहिशूरराज्यपुस्तकलया-प्रकाशितग्रन्थेषु अस्याः केवलं नामोपलभ्यते।

श्रीरामकविः स्वजन्मना कस्य देशस्य कदा सौभाग्यमवीवृधदित्येतद्विषयेऽद्यावधि स्वल्पोऽपि प्रकाशो नोपलभ्यते, व्याख्यासमाप्तिपद्यात्त्वेतावत् प्रतीयते-यदयं कविर्दाक्षिणात्यो दिग्विजेता चासीत्। इति।

अत्र ग्रन्थे डिमडिमटीकाया अन्ते शक्तिकृष्णपरकाऽपरा टीका प्रकाशिताऽस्ति, तत्कर्ता श्रीनरसिंहठक्कुरः 'ताराभक्तिसुधार्णव' ग्रन्थस्यापि प्रणेता

आसीदिति उभयोर्ग्रन्थयोः शक्तिकृष्णवर्णनात्मकमङ्गलग्रन्थसाम्यात् प्रत्ययो भवति। अयं मैथिलो ब्राह्मण आसीत्।

प्रसङ्गादनयोष्टीकयोरुपलभ्भवृत्तान्तोऽपि सङ्क्षेपेणात्र दीयते-विक्रमस्य विंशत्यां शताब्धां मध्यप्रदेशान्तर्गतदतियानगरवास्तव्यः 'श्रीभगवान् दासरावतः' सौन्दर्यलहर्या हस्तलिखितास्तिस्त्रष्टीका-१ डिमडिमव्याख्या, २ शक्तिकृष्णपरक-व्याख्या, ३ कविराजकृतव्याख्या-एकदाऽस्मद्दर्शनार्थमानयत्। लेखदर्शनादेता। भुक्तशताब्दीकाः प्रत्यबुध्यन्त। आसामुपयीगित्वं पश्यद्भिरस्माभिरेता लेखितुमारब्धाः त्वरावशाच्च तदा शुद्धशुद्धोरपि विवेको नाशक्यत कर्तुम्; ततोऽपि डिमडिमव्याख्या शक्तिकृष्णपरकव्याख्या चेति द्वे एव व्याख्ये प्रतिलिप्या सङ्ग्रहीतुं शक्ये अभूताम्। प्रतिलिखितयोः पुस्तकयोरशुद्धीनां सङ्ख्यानं सुकरन्नासीत्। पश्चाद् यथाशक्ति कृतेऽप्यशुद्धीनां निहरि तत्सम्भावना सम्प्रत्यपि स्थितैव। तत आरभ्य इमे द्वे अपि पुस्तके श्रीपीताम्बरापीठपुस्तकालयस्थे अभूताम्।

एकदा श्रीबैद्यनाथायुर्वेभवन (लिमिटेड) स्वामिनो वैद्य श्रीरामनारायण-महोदयस्य इमे पुस्तके दृष्टिपथमगच्छताम्। तेन पुण्यकर्मणा अनयोः प्रकाशने सदिच्छा प्रकटिता। तदर्थमिमे तद्धस्तमगमयताम्। वैद्य श्रीरामनारायणमहोदयेन संस्कृतवाङ्मयीय-निबद्धस्यास्य ग्रन्थस्य शुद्धसंस्करणप्रकाशनाभिलाषेण मुम्बईस्थनिर्णयसागरनाम्नि मुद्रणालये प्रकाशनं स्थिरीकृतम्। अस्य मुद्रणार्ह-प्रतिलिपिकरणे पण्डित श्रीचन्द्रभानुशास्त्रिणा महान् परिश्रमः कृतः तदर्थमेताभ्यां महानुभावाभ्यां दीयमानो महान् धन्यवादोऽपि स्वल्प एव। अनेन प्रकाशकार्येण साधकेभ्यो हितमवश्यम्भावीति जगदम्बा श्रीललिता महात्रिपुरसुन्दरी एतत्कार्य-सहयोगिभ्यः सर्वेभ्यः कल्याणदा भूयादिति भूयो भूयोभ्यर्थयते।

श्रीपीताम्बरापीठदतिया (म.प्र.)
चै.कृ. १० सं. २०१३

श्रीपीताम्बरापीठस्थः
स्वामी ... ... ।

चतुर्थ संस्करणस्य प्रकाशकीय

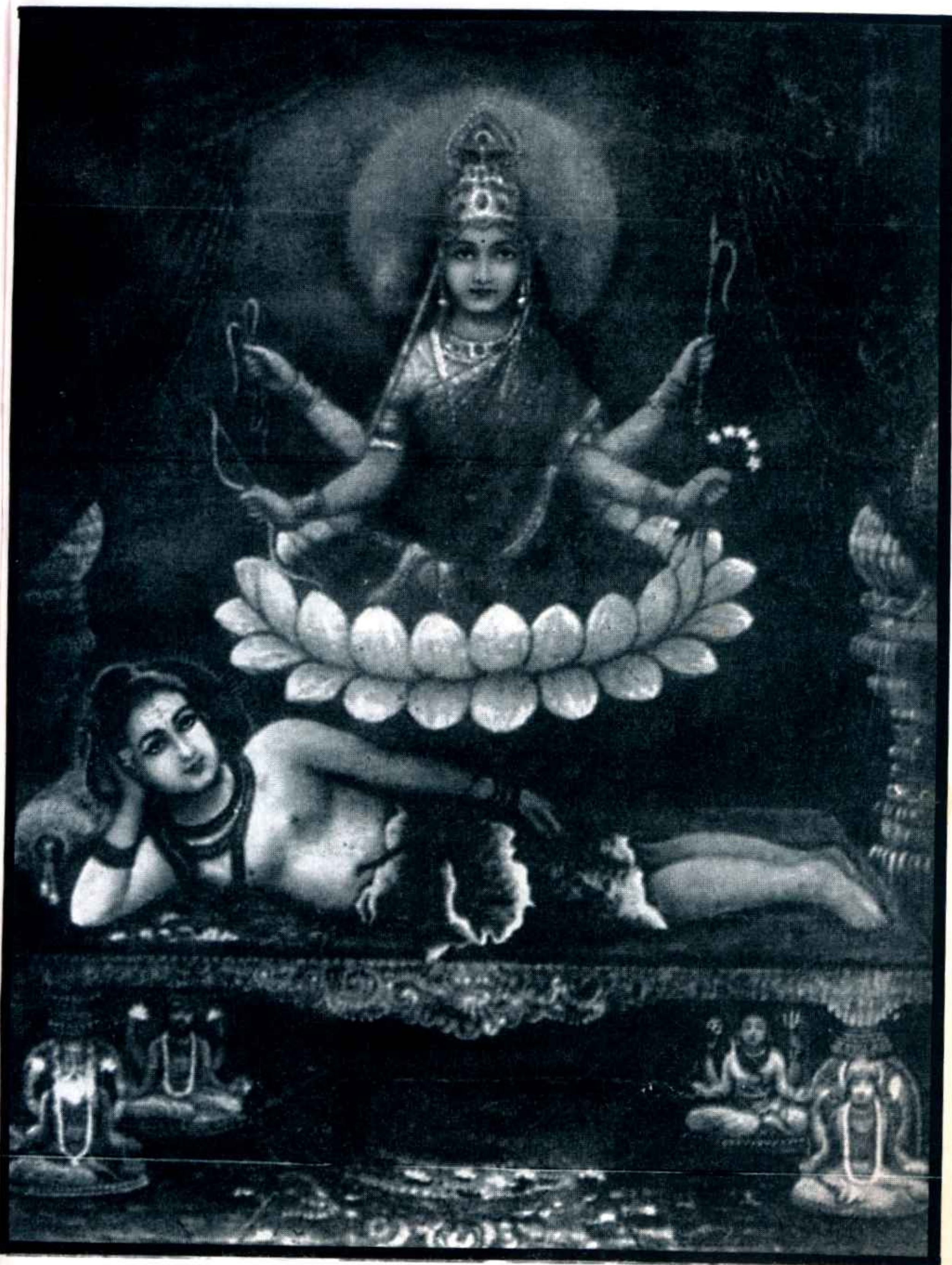
राजराजेश्वर्याः भगवती श्रीत्रिपुरसुन्दर्याः कृपाकटाक्षमवलम्ब्य श्रीस्वामिः पादाना मनुणैग्रहणेषा परिषद डिण्डिमभाष्यभूषितम् गोपाल-सुन्दरी-टीकाया सुशोभित मानन्दलहरी स्तोत्रं प्रकाशयितुमुपद्यता परम् प्रमोदमनुभवति ।

प्रकाशनेऽस्मिन् महान प्रयत्नः कृतः । मुद्रणस्याशुद्धि निराकारणे श्लाघ्यतमः प्रयासस्तेषाम तथा च शिवशक्ति प्रेस सादर सर्वां व्ययराशि समुदवह्य स्वकीये नागपुरश्च शिवशक्ति प्रेस नाम्नि मुद्रणालये मुद्रापयित्वा परिषदे समर्पितम् । मुद्रणशोधन व्यावहारादिकम् च महत्ता प्रयत्नेनसमपादि । यदेतेषां महानुभावना कृते भगवती भूतिदा । भवेदिति साभारं सधन्यवाद कामयेहम ।

आशासे वदनेन साधकानां हितसम्पादनं संस्कृत-साहित्यस्य च श्री वृद्धिः सम्यगरूपेण भविष्यतीतिशम् ।

संवत्
२०६४

निवेदकः
मंत्री
श्री पीताम्बरा संस्कृत परिषद
दतिया (म.प्र.)

भगवत्पूज्यपादश्रीमदाद्यशंकराचार्यप्रणीता

श्रीसौन्दर्यलहरी

आनन्दलहरीत्यपरपर्याया

श्रीरामकविडिण्डिमभाष्यसहिता।

——० ०——

श्री गणेशाय नमः।

कपोलनिःस्यन्दिमदाम्बुधारासन्तर्पितालिव्रजहुङ्कृतोत्थैः ।
उद्गीयमानं गिरिराजपुत्र्याः पुत्रं गणेशं हृदि चिन्तयामि ।।१।।

समस्तवेदशास्त्रौघसारभूतार्थसङ्ग्रहम् ।
आनन्दलहरीस्तोत्रं व्याकरोमि यथामति ।।२।।
स्तोत्रमेतद्वदन्त्येके शिवेन परिभाषितम् ।
तस्यैवांशावतारेण शङ्करेणेति केचन ।।३।।
केचिद् वदन्त्यादिशक्तेर्ललिताया महौजसः।
दशनेभ्यः समुद्भूतमिति नानाविधा श्रुतिः।।४।।
स्तोत्रे गुरुमुखाम्भोजाद्बोद्धव्यागममात्रिका ।
कामेश्वर्याः प्रसादेन भुक्तिं मुक्तिं व्रजेन्नरः।।५।।

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
अतस्त्वामाराध्यां हरि! हरविरिञ्च्यादिभिरपि,
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति।।१।।

"अत्र श्लोके भगवत्याः सम्बुद्धिपदं नास्ति अतोऽध्याहर्तव्यम्" इति केचिदाहुः, ते भ्रान्ताः; 'हरि' इति पदस्य सम्बुद्धिरूपेण वर्तमानत्वात्। हरिर्ना कपिले 'त्रिषु' इति वचनात् कपिलवाचिनो हरिशब्दस्य भेद्यलिङ्गत्वात्। ततश्च 'कृदिकारादक्तिनो ङीष्' इति वक्तव्यम्, इति ङीषि कृते 'हरी' इति गौरीशब्दसमानार्थ आगमे प्रसिद्धः, तस्य सम्बुद्धौ 'हे गौरि' इतिवत् 'हे हरि' इति भवति। एतत्स्तोत्राधिदेवताया भगवत्याः

श्रीसुन्दरीमहाभट्टारिकाया: "बालार्कमण्डलाभासाम्" इत्यादिध्यानेषु कपिलवर्णस्य प्रसिद्धत्वात् हरिशब्दप्रयोग:। कपिलकपिशपाटलरक्तादीनां प्रायस्तावदैक्यमेव। हे हरि गौरि परमेश्वरि! शिवो महादेवो निरञ्जन: परब्रह्मापरपर्याय: शक्त्या युक्त: प्रकृतिरूपिण्या: स्वासाधारणचिच्छक्तिकलया संयुक्तश्चेत्तदा प्रभवितुं शक्त:। अत्र प्रभवनं नाम सृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहाख्यप्रपञ्चनचातुर्यम्। तत्तच्छक्तिरूपिण्या सृष्ट्यादि-सामर्थ्यमय्या त्वया विना न समर्थो भवति। परमेश्वरस्त्वामेव शक्तिरूपिणीं स्वयं नित्यां व्यापिनीं स्वतन्त्रां च सचिवीकृत्यैव यत: सर्वं कार्यं करोति त्वां बिना निश्चेष्टो निरानन्दो निष्प्रकाशो घटकाष्ठकुड्यादिवदेव भवति। एवं परब्रह्मणोऽत्यन्तोपादेयभूताम्। तदनन्तरं तत्सन्निधानमात्रेण लोचनत्रयात् तमोरज सत्वेभ्य: स्वकीयसाधारणगुणेभ्य एव त्वया सृष्टै: हरविरिञ्च्यादिभिरपि महादेवब्रह्मविष्णुभिरपित्वत्पुत्रै: स्वस्वकार्यसम्पत्तये आराध्यां पूजनीयाम्। हरश्च[१] विरिञ्चिश्चादिश्च ते हरविरिञ्च्यादय: द्वन्द्वसमास: तै:। सर्वेषामादित्वादादिसृष्टिरूपजलाधिदेवतात्वादिर्नारायण:। अप एव ससर्जादाविति स्मृति:। "आपो नारा इति प्रोक्ता" इत्यादिना मनुवचनेन आदिसृष्टिजलशायित्वा-न्नारायणप्रसिद्धि:। एवंभूतां त्वां प्रणन्तुं भक्तिश्रद्धाप्रकर्षेण नमस्कर्तुम्, स्तोतुं वा पञ्चस्तोत्रादिबहुविधवाक्यपुष्पाञ्जलिभि: उपहर्तुं वा अकृतपुण्य: जन्मान्तरसहस्रेष्व-सञ्चितसुकृतबहुतरराशि: पुरुष: कथं प्रभवति प्रभुर्न भवेत्। त्वत्प्रणामे त्वत्स्तवे च पुण्यवतामेव प्रवृत्तिर्न पापानामित्यर्थ:। 'न खलु कुशल: स्पन्दितुमपि' इत्यत्र वाक्ये भगवत: कांचिदपि क्रिया किञ्चिच्चलनात्मिकापि न सम्भवति इति अवसीयते 'स्पदि किञ्चिच्चलने' इति धातो: क्रियारम्भे प्रसिद्धत्वात्। अत एवानेन धातुना स्पष्टक्रियया इच्छाज्ञानयोरप्याक्षेप:। अत एव स्पन्दितुमपि इत्यत्र ज्ञातुमपि-ईषितुमपि-कर्तुमपि इति अर्थत्रयं लभ्यते। परमेश्वरस्य अनन्तकोटिशक्तिमण्डलप्रधानभूतम् इच्छाज्ञानक्रियाख्यं शक्तित्रयमेवास्ति तदपि त्वया विना न सम्भवति किम्पुनरनन्ता अन्या: स्रष्टृत्वादिशक्तय इति यावत्॥१॥

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं,
विरिञ्चि: सञ्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलान्।
वहत्येनं शौरि: कथमपि सहस्रेण शिरसां,
हर: सङ्क्षुध्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम्॥२॥

हे भगवति! तव चरणपङ्केरुहभवं त्वत्पादपद्मसमुद्गतं तनीयांसम् अतिसूक्ष्मं पांसुं परागं सञ्चिन्वन् सृष्टिबीजत्वेन सम्पादयन् अविकलान् सम्पूर्णान् लोकान् भू:-भुव:-स्व:-मह:-जन:-तप:-सत्यम् इत्याख्यान् विरचयति विविधवैचित्र्यव्यतिकरविचित्रत्वेन सृजति। तमेव पांसुं भूम्यादिसप्तलोकात्मना परिणतं भवज्ज्येष्ठपुत्रेण ब्रह्मणा सृष्ट

१. "हरश्च शिवश्च विरिञ्चिश्च ब्रह्मा चादिश्च नारायणश्च हरविरञ्च्यादय" इति मूलपुस्तके पाठ:।

तदनन्तरस्त्वत्पुत्रो हरिः सहस्रफणामण्डलमण्डितशेषाभिधानकुण्डलीश्वरतनुर्भुत्वा शिरसां सहस्रेण वहति। "सहस्रशीर्षा पुरुष" इति विष्णोः सहस्रशीर्षत्वं वेदप्रसिद्धम्। एवं लोकात्मना परिणतं नारायणेन धृतं तमेव पांसुम अन्तिमस्त्वत्पुत्रो हरो महादेवः कल्पान्तकालेऽतिविकटललाटलोचनज्वालाकवलितत्वाद् विभूत्याकारमापन्नं सङ्क्षुध्यहस्तावमर्दनेन धूलीकृत्य भसितोद्धूलनविधिं भस्मलेपनकृत्यं भजति सेवते। तवानादित्वात्तच्छरीरस्यापि नित्यसिद्धत्वात् त्वच्चरणाम्भोजपरागभूताः पृथिव्यादि-चतुर्भूतसृष्ट्युपादानभूताः परमाणवोऽपि नित्या एव कार्यरूपास्ते यदा भवन्ति तदा अनित्या इति वैशेषिकस्मृतिः, ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां सृष्ट्यादिक्रीडारसचमत्कारानुभावा अपि त्वच्चरणपांसुपरमाणुमूला इत्यर्थः॥२॥

अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरद्वीपनगरी,
जडानां चैतन्यस्तबकमकरन्दश्रुतिसिरा।
दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ,
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती॥३॥

ननु भगवत्याः पुत्राः स्वतःसिद्धमहिमानस्तत्प्रसादात्सृष्ट्यादिसामर्थ्यवन्त एव, तद्व्यतिरिक्तानां अविद्याजडदरिद्रमग्नानां स्वतन्त्रपुरुषाणामपि पालने तद्दोषव्युदासने तन्महिमोत्पादने यदि भगवत्याः शक्तिः खलु तस्माज्जगन्मातृत्वं तदभावे तदाराधनेन किं फलमित्याशङ्क्य यथा ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामनुग्राहिका तथैवान्येषां तमसावृतानां जन्तूनामप्यनुग्राहिका भवतीत्याह – **अविद्यानामित्यादि।**

हे परमेश्वरि! अविद्यानां ज्ञानशून्यानाम् अनाद्यविद्यातिमिरनिकरनिरुद्धदृष्टीनां प्रकाशहेतवे अन्तस्तिमिरस्य अन्तरा ज्ञानान्धकारस्य मिहिरद्वीपनगरी सूर्यमय-द्वीपमध्यस्थमहापुरी भवती त्वं भवसि। यद् यद् द्वीपमध्यवर्तिनी या या नगरी तत्तद् द्वीपप्रदेशसौन्दर्यादपि समधिकसौन्दर्यशालिनी सा सा भवतीति न्यायात्, मिहिरद्वीपस्य प्रकाशमयत्वेऽपि तन्मध्यगतनगर्या अत्यन्तप्रकाशमयत्वमभिप्रेतम्। अविद्यामयं तिमिरं निरस्य मूढानामपि त्वं प्रकाशकारिणी। जडानां चैतन्यकलाविहीनानां रक्षणाय त्वमेव चैतन्यरूपस्य स्तवकस्य पुष्पगुच्छस्य मकरन्दश्रुतेः स्तुतिमधुररसश्रवणस्य सिरा प्रवाहिणी भवसि। 'झरी' इति पाठेऽपि स एवार्थः। एवं दरिद्राणां धनहीनानां चिन्तामणेः सर्वाभीष्टप्रदाद् देवमणेः अपि गुणनिका सहस्रगुणदानशक्तिमती त्वं भवसि। अत्र गुणनिकाशब्देन चिन्तामणेरप्यतिशय उच्यते। चिन्तामणेरपि त्वं दानशक्त्या समधिकेति बहुप्रकारवर्णना आवृत्तिपरम्परारूपा इत्यर्थः। गुणनिका पुनःपुनरावृत्तिः। अथ जन्मजलधौ पुनः पुनरुत्पत्तिसागरे निमग्नानामभ्युद्धरणाय, इति शेषः, मुररिपुवराहस्यश्रीकृष्णमय-क्रोडस्य दंष्ट्रा त्वं भवसि। हरिवराहदंष्ट्रया खलु कल्पान्तोद्रिक्तसप्तसागरमग्नायाः पृथिव्या

उद्धारः स्मर्यते। एतदुक्तं भवति – ब्रह्मादीनां स्वतनुजन्मनां यथा महामहिमत्वसम्पादिका तथा करुणावशात् सर्वानुग्रहेच्छया च अविद्याजडदरिद्रजन्मदुःखानामपि भगवत्येव परिपालिकेति॥३॥

त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगणः,
त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया।
भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं,
शरण्ये! लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ॥४॥

नन्वभिमतदात्री सर्वापि देवता लोके वराभयचिह्नितकरसरोरुहा दृश्यते, एतत्स्तोत्रवाच्या श्रीसुन्दरी महाभट्टारिका देवता तु पाशाङ्कुशधनुःशरहस्तैव दृश्यते। तस्मात्तत्साधकस्तत्पूजायां वरप्रदानाभयप्रदानचिह्नाभावात् कथं प्रवर्तताम् इत्याह – **त्वदन्य इत्यादि।**

हे परमेश्वरि! त्वदन्यस्त्वत्तो व्यतिरिक्तः दैवतगणो दैवतसमूहः पाणिभ्यामेवाभयप्रदो न तु वस्तुतः। त्वदन्यासां देवतानामिष्टवरप्रदानाशक्तित्वादभिनयरूपमर्थशून्यं वराभयसूचकहस्तचेष्टासंस्थानमात्रं वर्तते। यतः अभिनये अर्थो नास्ति। यथा नटो रामवेषं गृहीत्वा समुद्रशोषणाग्निबाणमोक्षाभिनयं करोति, न तु तेन समुद्रशोषणं कार्यमुत्पद्यते। तथा त्वदितरदेवताहस्ताभ्यामेवाभिनयरूपं निरर्थकं वराभयमुद्राग्रहणं करोति। त्वं तु न तथा, यतस्त्वमेकैवेह प्रकटितवराभीतिमुद्राभिनया नासि। तर्हि कुतस्त्वत्सकाशात् प्रपन्नानां-भक्तानामभिवाञ्छितप्राप्तिरिति ते ब्रूमः- तव चरणावेव भयाद् भेदरूपात् संसाररूपात् मोहात् त्रातुं रक्षितुं वाञ्छासमधिकम् इष्टादभ्यधिकं फलं दातुं निपुणौ दक्षौ। त्वच्चरणप्रभावादेव वराभयाभिनययोः सिद्धयोर्नटवत्त्वया वराभयाभिनयो न कर्तव्यः। वराभययोर्निर्देशेन भगवत्या देययोः स्वर्गमोक्षयोरेव कथनम्; वरेण स्वर्गोऽभयेन मोक्षः। लोके या काचिद्देवता स्वर्गदात्री सा तु न मुक्तिदात्री, या मुक्तिदात्री सा न स्वर्गदा; उभयं दातुं तवैव सामर्थ्यम्। तथा चोक्तमीश्वरविरचिते **मनोहरस्तोत्रे** – "यत्रास्ति भोगो न हि तत्र मोक्षो यत्रास्ति मोक्षो न हि तत्र भोगः। श्रीसुन्दरीतर्पणतत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव॥" इति वचनात् सर्वदेवताभ्योऽपि समधिकप्रभाववत्त्वं तवैव नान्यस्या देवतायाः। यतस्त्वमेव लोकानां शरण्या शरणदयोग्या। बुभुक्षवो मुमुक्षवश्च तयोर्भोगमोक्षयोरुभयोरपि सुरथक्षत्रिये समाधिनाम्नि वैश्ये च त्वया प्रतिपादितयोर्दृष्टत्वादसाधारणगुणगौरवास्पदं त्वमेव। वाञ्छासमधिकशब्दे न देवीमाहात्म्ये सुरथवरप्रदानं सूचितम्। यतः स सुरथो भ्रष्टराज्यः सन् त्वामुपास्य स्वकीयभ्रष्टराज्ये पुनः प्राप्ता अभिलाषी महेन्द्रसमानाधिकारवत्त्वैश्वर्यवान् कृतस्त्वयेति॥४॥

हरिस्त्वामाराध्यां प्रणतजनसौभाग्यजननीं,
पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत्।
स्मरोऽपि त्वां नत्वा रतिनयनलेह्येन वपुषा,
मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम्।।५।।

ननु लोके बह्व्यो देवता दृश्यन्ते विष्णुमन्मथप्रधानास्ताभ्य एव वाञ्छितप्राप्तिः, किं दूरस्थितया अतिदुःखेनोपास्यया भगवत्या इत्याशङ्क्य विष्णवादिदेवतानामपि भगवतीपूजामन्तरेण न समीहितसिद्धिरित्याह – **हरिरित्यादि।**

हे भगवति! प्रणतजनसौभाग्यजननीं भक्तजनसुभगत्वदात्रीं त्वामाराध्य भगवती पूजयित्वा पुरा पूर्वस्मिन् काले नारीं भूत्वा स्त्रीवेषं गृहीत्वा हरिः श्रीकृष्णः पुररिपुमपि महादेवमपि क्षोभमनयत् चित्तविप्लवं नीतवान्। स्मरोऽपि कामदेवोऽपि त्वां नत्वा भवतीं नमस्कृत्य रतिनयनलेह्येन स्वकलत्रभूतरतिदेवतालोचनास्वाद्येन वपुषा महतां मुनीनामपि विश्वामित्रवसिष्ठादीनामपि अन्तः चित्ते मोहाय वनितामुखपङ्कजावलोकनजनितविक्षेपाय प्रभवति। यतो विष्णुमन्मथादिदेवता अपि त्वत्सकाशादेव प्राप्तमाहात्म्याः कार्यकारिण्यः अतः सकलदेवतामाहात्म्यमूलभूतां त्वां विसृज्य परदैवतेषु कथं प्रसज्यन्ते सन्तः? त्वदन्यदेवतोपासनाफलं त्वत्स्वरूपनिरूपणावसानमेव तच्च साक्षादुपासितया भवत्यैव साधनीयम्। त्वदुपासकदेवतान्तरोपासनासाध्यत्वं तु शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनवन्निरर्थकमित्यर्थः।।५।।

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्चविशिखा,
वसन्तः सामन्तो मलयमरुदायोधनरथः।
तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिसुते कामपि कृपां,
अपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते।।६।।

अन्यदेवतोपासनासम्पन्नमहिमानः पुरुषाः सुदृढसाधनाः सन्तो जगज्जिगीषवो भवन्ति भगवतीमुपास्य तु प्रचुरतरविचित्रमाहात्म्यपूरिता यत्किञ्चनसाधना अपि जगज्जिगीषवो जायन्ते इत्याह – **धनुरित्यादि।**

अनङ्गः स्वयं शरीरशून्यः, तथाप्येकः धनुस्तु पौष्पं पुष्पमयम्, मौर्वी ज्या मधुकरमयी स्वेच्छासञ्चारचपलभ्रमररूपा, विशिखाः पुष्पमयाः पञ्चैव, वसन्तो बहुतरकुसुममधुरः जटाकारोऽतिरूप्यः सामन्तः मित्रभूपतिः, अतिचञ्चलो मलयमारुतस्तावदायोधनरथः समरयानम्, 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः। एव दुर्बलसाधनोऽप्ययं मन्मथो हे हिमगिरिसुते तुहिनशैलात्मजे! कामप्यनिर्वाच्याम् अपाङ्गात् कटाक्षात् प्रसरन्तीं कृपां दयां लब्ध्वा जगदिदं भुवनमेतत् विजयते वशीकरोति। 'विपराभ्यां जेः' इति तङ्।।६।।

क्वणत्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तननता,
परिक्षीणा मध्ये परिणतशरच्चन्द्रवदना।
धनुर्बाणान् पाशं सृणिमपि दधाना करतलैः,
पुरस्तादास्तां नः पुरमथितुराहोपुरुषिका।।७।।

यद्यपि भगवत्याः परप्रकृतिरूपिण्या नानायुधारिण्यो नानावर्णा नानाचेष्टाश्च मूर्तयो दृष्टास्तासु सर्वास्वपि या मुख्या मूर्तिरविनाशिनी सर्वलोकप्रसिद्धा सर्वागमतन्त्रमता च या सा चैतन्न प्रदर्श्यते तदा सकलध्यानकाङ्क्षिणः पुरुषाः किं रूप चिन्तयेयुरित्याकाङ्क्षया भगवत्याः सर्वध्यानमण्डलेषु निष्कृष्टसर्वोत्तरध्यान-विशेषमाह – **क्वणदित्यादि।**

क्वणत् सिञ्जत् काञ्चीदाम मेखलाकलापो यस्याः सा तथोक्ता "डाबुभाभ्या-मन्यतरस्याम्" इति डाप्। करिकलभकुम्भस्तननता गजपोतकमस्तकसन्निभकुच-कुम्भावनम्रा मध्ये परिक्षीणा अवलग्नक्रशिमशालिनी, परिणतशरच्चन्द्रवदना सम्पूर्णशारदनिशाकरानुकारिललिततलपना। धनुश्चाप, बाणान् शरान् पाशं रज्जुम्, सृणिमङ्कुशम्, एतत्सकलजनसम्मोहनमायुधचतुष्टयम् करतलैः 'पाण्युदरैः दधाना धारयन्ती पुरमथितुर्महादेवस्य आहोपुरुषिका अहो पुरुषोऽहमित्यात्मनि सम्भावनारूपा परमेश्वरी नः अस्माकम् पुरस्ताद् अग्रतः आस्ताम् उपविशतु। 'आहोपुरुषिका' शब्दपुरुषकृतेऽभिमाने वर्तमानोऽपि तदभिमानमूलभूतां तामप्याचष्टेः कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। महादेवस्य सर्वगुणसमुदायेभ्योऽपि परमेश्वरी भर्तृत्वमेव अनन्यसाधारणम् अखिलसुरासुरदुर्लभम् अनर्गलमाहात्म्यम् यत्प्रभावात् श्मशानवासाद्यमङ्गलशीलस्यापि तस्य चतुर्दशभुवनपूज्यता जाता। उक्तं च वास्तवे – "चर्माम्बरञ्च शवभस्मविलेपनञ्च, भिक्षाटनञ्च नटनञ्च परेतभूमौ। वेतालसंहितपरिग्रहता च शम्भोः, शोभा वहन्ति गिरिजे तव साहचर्यात्।।" किञ्च "अहो पुरुषोऽहम्' इत्यभिमानश्च भगवत्या कृतेन पुरुषत्वेनैव शम्भोः सम्भवति। स एव पुरुषो नान्य इत्यत्र श्रुतिरेव साक्षिणी – "पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः" इति। किञ्च पुरुषत्वं नाम पुंस्त्वगुणयोगित्वम्, तच्चाक्षयबिन्दुप्रवाहसम्पन्नशरीरत्वम्, यतः स भगवान् पार्वत्या सह अनवरतसम्भोगसंसक्तोऽपि अक्षीणबिन्दुरेव दृश्यते। बाणलिङ्गादौ भगवतः सर्वदा लिङ्गयोनिसम्बन्धसम्पद्यमानपरमानन्दनिरन्तरत्वं सर्वलोकप्रसिद्धमेव। स खलु पुरुषो भवति यतः स्वयमखण्डितोत्साहसम्भोगशक्तिस्त्रीणामष्टविधकामसम्भोगाम्बुविद्रावणो भवति। सामान्यस्त्रीणामपि "कामस्त्वष्टगुणः स्मृतः" इति वचनादष्टगुणकामभोगवत्त्वं वर्तते, किम्पुनस्त्रैलोक्यगृहिणीचूडामणेः सन्ततकामसम्भोगाधिष्ठानमूर्तेर्भगवत्याः। कामकलासम्पूर्णत्वं तस्यामनवरतप्रवृत्तस्य हरस्य:योऽयं महापुरुषोऽयमित्याभिमानः स तत्कृत एवेत्यवधारणीयम्।।७।।

सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते,
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलयां,
भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम्।।८।।

भगवत्या मुख्यमङ्गलध्यानमवगतमेव तत् सदाऽऽवासः भूतसमुद्रद्वीपनगरमन्दिरशय्याऽऽसनादिक यावन्नोपदिश्यते तावद् ध्यातृणां ध्यानसम्पत्तिः कुत इत्याशङ्क्याह – **सुधासिन्धोरित्यादि।**

सुधासिन्धोरमृतसमुद्रस्य मध्ये अन्तरालप्रदेशे सुरविटपिवाटीपरिवृते दिव्यकाननवृक्षवेष्टिते मणिद्वीपे रत्नमयान्तरीपे; पुनः किम्भूते? नीपोपवनवति कदम्बोद्यानसम्पन्ने, तन्मध्यस्थिते चिन्तामणिगृहे देवमणिनिर्मितमन्दिरे, ततोऽन्तर्वर्त्तिनि शिवाकारे ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराख्यैश्चतुर्भिः शिवैर्मञ्चपादचतुष्टयतामापन्नैः पञ्चमशिवेन सदाशिवाख्येन मञ्चोपरिफलककारिणा उत्तानशायिना साञ्जलिना सम्पन्ने मञ्चे खट्वायां तदुपरिस्थितस्य परमशिवस्य कामेश्वरस्य स्वसमानरूपवर्णायुधालङ्कारवस्त्रमाल्यादियुक्तस्य सर्वाकारसमानस्य पुंस्त्वप्रख्यापनमात्रलक्षणभिन्नस्य भगवतः पर्यङ्के निलयो निवासो यस्याःसा तथोक्तां तां चिदानन्दलहरीरूपां सच्चिदानन्दप्रवाहलक्षणमयीं त्वां भगवतीं कतिचन ध्यायिनः पुण्यजन्मानो भजन्ति सेवन्ते। अनेन श्लोकेनारम्भे सुधानिधिः सिन्धु नानावृक्षमहोद्यानादयः सुरविटपिशब्देन कल्पवाटिकादयः, मणिद्वीपशब्देन चतुर्द्वाराणिमादिचक्रादयः, नीपोपवनशब्देन बिन्दुस्थानमध्यवर्तिमहामञ्चजवनिकावितानादयः सर्वेऽपि चतुश्चत्वारिंशन्मन्दिरमन्त्रवाच्यादयो ध्वनिताः, तदुक्तं महायोगपद्धतौ, तत्र मन्त्रायते – "अमृताम्भोनिधये नमः, रत्नद्वीपाय नमः, नानावृक्षमहोद्यानाय नमः, कल्पवाटिकायै नमः, हरिचन्दनवाटिकायै नमः, सन्तानवाटिकायै नमः, पारिजातवाटिकायै नमः, कदम्बवनवाटिकायै नमः, पुष्परागरत्नप्राकाराय नमः, पद्मरागरत्नप्राकाराय नमः, गोमेदरत्नप्राकाराय नमः, बज्ररत्नप्राकाराय नमः, वैडूर्यरत्नप्राकाराय नमः, इन्द्रनीलरत्नप्राकाराय नमः, मुक्तारत्नप्राकाराय नमः, मरकतरत्नप्राकाराय नमः, विद्रुमरत्नप्राकाराय नमः, माणिक्यरत्नप्राकाराय नमः, सहस्रस्तम्भमण्डपाय नमः, अमृतवापिकायै नमः, आनन्दवापिकायै नमः, बालातपोद्गाराय नमः, चन्द्रकोद्याराय नमः, महाशृङ्गारपरिखायै नमः, महापद्माटव्यै नमः, चिन्तामणिगृहराजाय नमः, पूर्वाम्नायमयपूर्वद्वाराय नमः, उत्तराम्नायमयोत्तरद्वाराय नमः, दक्षिणाम्नायमयदक्षिणद्वाराय नमः, पश्चिमाम्नायमयपश्चिमद्वाराय नमः, रत्नप्रदीपवलयाय नमः, महासिंहासनाय नमः, ब्रह्ममयैकमञ्चपादाय नमः, विष्णुमयैकमञ्चपादाय नमः, रुद्रमयैकमञ्चपादाय नमः, ईश्वरमयैकमञ्चपादाय नमः, सदाशिवमयमञ्चफलकाय नमः, हंसतूलतल्पिकायै नमः, हंसकलमहोपधानाय नमः,

कौसुम्भास्तरणाय नमः, महावितानकाय नमः, महाजवनिकायै नमः'' इति। एते सर्वत्र नमोन्ता वाङ्मयकमलापुरः सरा मन्दिरमन्त्राः। एतेन श्लोकेन सूचिता भवन्ति। 'भजन्ति त्वाम्' इत्यत्र भजनं नाम पूजनम्। तच्च चतुःषष्ठ्युपचारात्मकम्। तच्च भगवत्याः श्रीसुन्दरीभट्टारिकाया असाधरणचिह्नं, नान्यासां देवतानाम्। अन्यासान्तु कासाञ्चित् पञ्चोपचाराः, कासाञ्चित् षोडशोपचाराः, ततोऽप्यधिकानां कासाञ्चिच्चतुर्विंशत्युपचाराः। सर्वदेवताचक्रसिंहासनाधिरूढायाः श्रीललितामहाभट्टारिकायाश्चतुःषष्ठ्युपचाराः कर्तव्यास्तन्मन्त्राश्चतुःषष्टिप्रकारा आगमशास्त्रप्रसिद्धा लिख्यन्ते – ''आवाहनानन्तरं पाद्यं कल्पयामि नमः, अर्घ्यं कल्पयामि नमः, इति क्रमेण आभरणावरोपणं सुगन्धितैलाभ्यङ्गम्, मज्जनशालाप्रवेशनम्, मञ्चमण्डप मणिपीठोपवेशनं, दिव्यस्नानार्थमुद्वर्तनमुष्णोदकस्नानं, कनककलशच्युततीर्थाभिषेकः, धौतवस्त्र-परिमार्जनम् अरुणदुकूलपरिधानम्, अरुणदुकूलोत्तरीयम्। आलेपनमण्डपप्रवेशनम् आलेपनमण्डपमणिपीठोपवेशनम्, चन्दनागुरुकुङ्कुमशङ्कुमदमृगमदकर्पूरकस्तूरी-गोरोचनादिदिव्यगन्धेन सर्वविलेपन, केशभारस्य कालागरुधूपं, मल्लिकामालती-जातिचम्पकाशोकशतपत्रपूगकुहलीपुन्नागकह्लारमुख्यसर्वर्तुकुसुममाला। भूषणमण्डप-प्रवेशनम्, भूषणमण्डपमणिपीठोपवेशनम्, नवमणिमुकुटं, शशिशकलसीमन्तसिन्दूर-तिलककरण, कालाञ्जनं वालीयुगलं, नासाभरणम्, अधरयावकं, प्रथमभूषणं, कनकचिताकं, पदकं महापदकं, मुक्तावलीम् एकावलीछन्नकेयूरयुगलचतुष्टयं, बलयावलिम्, ऊर्मिकावलीम्, काच्चीदाम, कटिसूत्रम्, सौभाग्याभरणम्, पादकटकम्, रत्ननुपुरम्, पादाङ्गुलीयकम्, एककरे पाशम्, अन्यकरे अङ्कुशम्, इतरकरे पुण्ड्रेक्षुचापम्, अपरकरे पुष्पबाणान्। श्रीमणिमाणिक्यपादुके स्वसमानवेषाभिरावरण-देवताभिः सह महाचक्राधिरोहणम् कामेश्वराङ्कपर्यङ्कोपवेशनम्, अमृतासवचषकम्, आचमनीयम्, कर्पूरवीटिकाम् आनन्दोल्लासविलासहासम्, मङ्गलारार्तिकम्, छत्रचामरयुगलम्, दर्पणतालवृन्तम् गन्धपुष्पम्, धूपदीपनैवेद्यम्कल्पयामि नमः, इति चतुःषष्ट्युपचारमन्त्राः।'' एतैर्यत्पूजनम् तद्भावनापूर्वकम् तदेव भगवत्या भजनमिति भजन्तीति क्रियापदनिर्देशस्यार्थः इत्यलमति प्रसङ्गेन॥९॥

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं,
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि जित्वा कुलपथम्,
सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे॥९॥

ननु अन्तर्यागबहिर्यागावुभावपि प्रसिद्धो अन्तर्यागं विना केवलं बहिर्यागः पूर्वोक्तः चतुश्चत्वारिंशन्मन्दिरचतुः षष्ठ्युपचारमन्त्रयुक्तोऽपि न फलप्रद इति प्रसिद्धिः श्रूयते, तदन्तर्यागविधानं कथं प्रकाशत इत्याशङ्कायामाह – **महीमिति।**

मूलाधारे वर्तमानां महीं पार्थिवचक्रां जित्वा – "गुदात्तुद्व्यङ्गुलादूर्ध्व मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः। मूलाधारमिति प्रोक्तं भूमिस्तत्र प्रतिष्ठिता।।" एवंप्रकारेणान्येष्वपि स्थानेषु जित्वा उल्लङ्घ्य इत्ययं शब्दो योजनीयः। मणिपूरे लिङ्गस्थाने कं जलचक्रं जित्वा। मणिपूरशब्दो यद्यपि नाभिचक्रे प्रसिद्धः। तथापि अन्योन्यसामीप्यादन्योन्यपदवाच्यता मधुमाधवमासयोरिव प्रसिद्धः। तस्याः प्रसिद्धिरेव तत्तुस्तोत्रकर्तुरिति प्रामाणिकचूडामणेर्भगवतः शङ्कराचार्यस्य निर्देशादेव समूलकताङ्गीकर्तव्या। स्वाधिष्ठाने नाभिचक्रे स्थितं हुतवहमग्निचक्रं जित्वा उल्लङ्घ्य। हृदि अनाहतस्थाने मरुतं पवनचक्रं जित्वा, उपरि गलरूपे आकाशं नभश्चक्रं जित्वा। अत्राप्याज्ञाविशुद्धयोः कण्ठरूपभ्रूमध्यवाचकतासामीप्यात्पूर्ववदेवान्योसाधारणी दृश्यताम्। आज्ञा विशुद्धिः, विशुद्धिराज्ञा, इत्युभयतः प्रसिद्धिर्दृश्यते। अथ विशुद्धिनाम्नि भ्रूमध्ये मनश्चित्तचक्रं जित्वा। एवं प्रकारेण सकलमपि कुलपथं शरीरचक्रमार्गं जित्वा। अकुलपथे सहस्रारे पद्मे परं ज्योतिःस्वरूपा त्वं परं ज्योतिःस्वरूपेण श्रीकामेश्वरमहाभट्टारकेण सह सार्धं पत्या भर्त्रा विहरसे क्रीडाँ करोषि। ननु भवदुक्तेषु मूलाधारादिस्थितभूतचक्रादिषु मूलमन्त्राक्षरजनिततत्तद्देवतापूजनं चेन्न स्यात् तदा तत्तच्चक्रकथनमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्कायामुच्यते-अत्र सहस्रारशब्दो मूलाधारादिषु सर्वत्र सम्बध्यते। सहस्रेण सह वर्तते इति सहस्राणि। सहस्राणि अराणि दलानि यस्य तत् सहस्रारम्। हं बीजरूप महादेवं स्रावयन्ति द्रावयन्ति स्यात्मीकुर्वन्ति इति सहस्राणि षट्त्रिंशत्सङ्ख्यानि विद्याक्षराणि तेषां विद्याक्षराणां मूलाधारादिषुषोढा तदक्षरादीनापि शिष्टाः कल्पेश्वरादिदेवताः पूज्याः। तत्र मन्त्रा मूलाधारमहीचक्रे षट्-कं कल्पेश्वराय नमः, अं अनुगम्याम्बायै नमः, अं अनुग्रहेश्वरनाथाय नमः, इं इदङ्गमदनाथाय नमः, ईं ईड्याम्बायै नमः। अथ स्वाधिष्ठाने-लं ललिताम्बायै नमः, हं हतिकनाथाय नमः, रं रेचकनाथाय नमः, इं इंवम्बायै नमः, मं महःपितृनाथाय नमः। अथ मणिपूरे – हं हरिण्यम्बायै नमः, अं अन्तःकरणनाथाय नमः, सं सारसाम्बायै नमः, हं हरनाथाय नमः, रं रतिनाथाय नमः। आज्ञाचक्रे – ईं ईड्येतरनाथाय नमः, कं कनकदाभ्रनाथाय नमः, मं मदनास्वादनाथाय नमः, सं सहादनाथाय नमः, अं अवलम्बनाथाय नमः, अं अम्बूगुणनाथाय नमः। विशुद्धौ-लं लभरेप्युनाथाय नमः, अं अवकाशनाथाय नमः, हं हटनाथाय नमः, रटच्छर्दिनाथाय नमः, इं इति हर्यम्बायै नमः, मं मह्यम्बायै नमः। अथ ब्रह्मरन्ध्रोपरि कुलस्थाने-षट्कोणोपरि सर्वतत्त्वकमलं विभाव्य समस्तशक्तितत्त्वनाथायै नमः, श्रीललितामहाभट्टारिकायै नमः, इति मन्त्रः। एवमेतेषु चक्रेषु मन्त्रावरण-देवतापूजनाख्योऽन्तर्यागः प्रकाशितः। चक्रावरणदेवतापूजनाख्यान्तर्यागस्तु क्षितौ षट्पञ्चाशदिति भाविनि श्लोके कथ्यते।।९।।

सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः,
प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नाय महसा।
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं,
स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि।।१०।।

ननु यथान्तर्यागप्रधानपूजाङ्ग तथा कुण्डलिनीशक्त्याः स्थानमपि पूजाङ्गमेव तदकरणे पूजासमग्रफलप्राप्तिर्नास्ति तत्प्रकारको योगागमरहस्यभूतः श्लोकः कथं न प्रकाश्यत इत्याशङ्क्याह – **सुधैत्यादि।** हे कुहरिणि कुण्डलिनीशक्ति! शक्तेर्निवासस्थानत्वेनास्तीति कुहरिणी कुण्डलिनीशक्तिः तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुवधिकारे 'अत इनि ठनौ' इति सूत्रेण इनिप्रत्ययः, ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप, "रषाभ्यां नो णःसमानपदे" इति णत्वम्। एवंभूता कुहरिणी शक्तिः मूलाधारांदिषट्चक्रभेदिनीभूत्वा ब्रह्मरन्ध्रोपरि मतद्वादशसहस्रदलकमलकणिका-स्थितरक्तशुक्लचरणयुगलान्तरं चुम्बति ततः परामृतं सेचयन्ती तेन प्रपञ्चमाप्लावयन्ती तदमृताप्लावनसञ्जातपरमानन्देन योगिना पुनरपि स्वभूमीभूतमूलाधारस्थानमानिना तदनन्तरं ध्यानशक्त्योत्थापितयोगाग्निना दग्धभोगमण्डला यवामृतपूर्व सुषुम्ना-(म्णा) दण्डउद्धारमात्मनैव सदा भुज्यमानं यदा मुञ्चति तदा कुण्डलिनी महामाया शक्ति; सुप्ता भवति निर्व्यापारा भवति। निर्विघ्नमेव परब्रह्मद्वारे सुषुम्ना (म्णा) दण्डरन्ध्रे यथेष्टं प्रविश्य परमामृतं भुक्त्वा सिद्धशरीरो भूत्वा परमशिव इव नित्यशरीरः परमयोगी सर्वाणिमाद्यैश्वर्ययुक्तो विहरति इति योगशास्त्रसिद्धिः तमेवार्थमनेन श्लोकेनाह – श्लोकार्थस्तु – हे कुहरिणि कुण्डलिनि! चरणयुगलान्तः प्रागुक्तशुक्लचरणयुगलत्वमध्याद् विगलितैर्निःसृतैः सुधाधारासारैरमृत-धारासमूहैः करणभूतैः प्रपञ्चं शरीरं सिञ्चन्ती आप्लावयन्ती। अत्र प्रपञ्चपदेन देहस्याभिधानम्, अण्डप्रपञ्चपिण्डप्रपञ्चयोरैक्याभिधानार्थम्। तदुक्तं योगदीपिकायाम् – "अण्डे तु ये प्रपञ्चाः स्युः पिण्डे ते च प्रतिष्ठिताः। लघुत्व गुरुताञ्चैर्तं न भेदस्त्वण्डपिण्डयोः॥" तथाहि – अण्डे लोकालोकगिरिः, पिण्डे त्वचः। अण्डे जलधिः, पिण्डे रक्तम्। अण्डे गङ्गादि नद्यः, पिण्डे इडापिङ्गलादि नाड्यः। अण्डे भास्करादिनवग्रहाः तिमिरनिराकरणार्थं, देहप्रकाशकाः पिण्डे एकादशेन्द्रियाणि, अण्डे ब्रह्म, पिण्डे मनः, अण्डे महामेरुः, पिण्डे हृदयमलम्। अण्डे पर्वताः, पिण्डेऽस्थीनि। अण्डे तदभिमानी जीवात्मा, पिण्डे देहाभिमानी जीवात्मा। अण्डे सहस्रचतुर्युगाकारदिवसावसाने सहस्रचतुर्युगा-कारसर्वनिशायाम्, अवान्तरप्रलय-जलप्लावनरूपा ब्रह्मणो निद्रा, पिण्डे दिवसावसाने रात्रौ निद्रा। अण्डे रात्रेरनन्तरम् उत्थानपर्यन्तं वर्तमानान्येव सूर्यादिनवग्रहचक्रेन्द्रियाणि प्रकाश्यन्ते, पिण्डे प्रबोधानन्तरमिन्द्रियप्रचारः। अण्डे सहस्रचतुर्युगसम्मितदिवसकल्पनानुरूप-शतसंवत्सरावसाने ब्रह्मरूपिणो जीवाजीवात्मनामण्डादुत्क्रमणं तदधिष्ठितशरीरस्य ब्रह्माण्डस्य महादेवेन काशिनाम महाश्मशाने स्वललाटवह्निना दहनं पिण्डे तु मानुषदिवसानुरूपं संवत्सरशतान्ते पापसम्बन्धात्ततोऽर्वाग् वा जीवात्मनो देहादुत्क्रमणे तस्य बन्धुभिः श्मशानादिदाहः। एवं सर्वत्र चिन्त्यमाने अण्डप्रपञ्चपिण्ड-प्रपञ्चयोरैक्यमेवेति योगशास्त्ररहस्यप्रख्यापनाय प्रपञ्चशब्देन देहस्याभिधानम्। एवम्भूतशरीरं सिञ्चन्ती सा पुनरपि भूयोऽपि रसाम्नायमहसा उपलक्षिता अमृतसेचनजन्मितरसानन्दस्य य आम्नायः पुनः पुनरभ्यासस्तस्य महसा तेजसा

अत्यन्ततृप्तिवशादुन्मत्ता सती स्वां भूमि मूलाधारमवाप्य भुजगनिभं सर्पाकारतामापन्नम् अध्युष्टवलयं योगाग्निना प्लुष्टवलयम्। 'उष' दाहे इत्युष्धातोरधिपूर्वात् क्तप्रत्यये 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्-अध्युष्टम्। एवंभूतं स्वमात्मानं कुलकुण्डे देहसिद्धिस्थाने कृत्वा निवेश्य सुषुम्ना (म्णा)-रन्ध्रान्मुखमाक्षिप्य सुखेन स्वपिषि। त्वयि महामायारूपिण्यां सुप्तायां योगिनः परमानन्दे मुक्ता जागरूका भवन्ति, त्वयि जागरूकायां संसारबन्धविच्छेदाभावाद् बद्धाः सन्तः स्वातन्त्र्यविरहात्। पारतन्त्र्यमयनिद्रातन्त्रे प्रविष्टा भवन्ति॥१०॥

चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि,
प्रभिन्नाभिः शम्भोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः।
त्रयश्चत्वारिंशद्वसुदलकलास्रत्रिवलय,
त्रिरेखाभिः सार्धं तव चरणकोणाः परिणताः॥११॥

ननु भवता सम्यक्तया द्विप्रकारोऽन्तर्यागः प्रकाशितः। बहिर्यागस्यावरणदेवता नामस्थानसिद्ध्यर्थं प्रागुक्तमन्दिरमन्त्रवाच्यनानाविधा दिव्योपदिष्टश्रीनगरमध्यस्था चिन्तामणिगृहमध्यस्थनवयोनिचक्रे भगवत्या नित्याधिवासरूपं कीचकसिंहासनं न प्रकाश्यते चेद् बहिर्यागगसिद्धिः कथमित्याशङ्क्याह – **चतुर्भिरित्यादि** – हे भगवति। तव चरणकोणाश्चरन्त्यत्र सर्वा अप्यणिमाद्यावरणदेवता इति चरणं द्वयं चक्रसिंहासनम् – 'चर' गतिभक्षणयोरिति चरधातोः चरति-गच्छति सर्वमपि लोकं व्याप्नोति – चरति-भक्षयति सर्वमज्ञाननिकुरम्बमिति कर्तरि कारके सति अधिकरणव्युत्पत्त्या ल्युट्प्रत्यये चरणमिति सिद्धम्। चरणं चरणमिति कर्त्रर्थद्वयम्, अधिकरणार्थे चैकमिति त्रिधा निरुक्तिः। इत्यम्भूतचक्रसिंहासने ये कोणास्तद्देवताधिष्ठानभूमिरेखास्ता विविच्य कीदृशलेखन-प्रकारेण कीदृशाः कोणाः सम्भवन्तीति विविच्याह-चतुर्भिः श्रीकण्ठैः श्रीकण्ठा नाम त्रिकोणाकारा वह्निशब्दवाच्याः। तथा च श्रुतिः – "रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत्" इति। अत एवोर्ध्वज्वलद्रूपतया ऊर्ध्वमुखाः। अग्नेरूर्ध्वज्वलनं प्रत्यक्षसिद्धम्। एवम्भूता वह्निगृहा एवोच्यन्ते। शिवयुवतयो नाम त्रिकोणाकारा अधःप्रवर्तमानसुधावर्षणशील-त्वादधोमुखाग्राः पञ्चयोनय उच्यन्ते। एताभिश्च शम्भोः प्रभिन्नाभिः, शम्भुशब्देन ऊर्ध्वमुखत्रिकोणचतुष्कमुच्यते, तस्मात् प्रभिन्नाभिः अधोमुखतया विपरीतगामिनीभिः, योनिभिः पञ्चभिः पञ्चसङ्ख्यायुक्ताभिः पूर्वोक्तोर्ध्वमुखशिवत्रिकोणचतुष्कोणसहसंश्लेषे जाते उभयोर्मीलनात् प्रसिद्धाभिर्नवभिर्मूलप्रकृतिभिरप्यग्नीषोमात्मकनवयोनि-चक्रैरन्योन्यसंश्लिष्टैः। सूक्ष्मत्रिकोणाः बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममन्वस्राकारा-स्त्रयश्चत्वारिशत्सङ्ख्याः स्वत एव भवन्ति सा च त्रयश्चत्वारिंशत् समष्टिश्च वसुदलम् अष्टदलकलास्रं षोडशपत्रं च तदन्तर्गतत्रिवलयञ्च मण्डलञ्च त्रयञ्च त्रिरेखाञ्च त्रिचतुरस्रं च एताभिः द्वन्द्वसमासेन समस्ताभिश्च त्रयश्चत्वारिंशब्दसुदलकरास्त्रत्रिवलयत्रिरेखाभिः साधं सह तब चरणकोणाः परिणताः परिपूर्णाः। एतच्चक्रसिंहासनलेखनप्रकारस्तु प्रकाश्यते। एकस्मिन् कुड्ये सिन्दूररेखया गोमयोपलिप्ते पत्रिके चतुरस्रे अध

आरम्भक्रमेण उपर्युपरि सूर्यसोमाङ्गारकबुधबृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेत्वाख्या नव रेखाः कर्तव्याः। तत्र रेखासु आदित्यादिचत्वारः शिवा घृहस्पत्यादि पञ्च योनयः शक्तयः अधोमुखा आदित्यमुत्तमस्थाने ऊर्ध्वं वर्धयित्वा केतुं चुम्बयेत् तथा अङ्गारकं वर्धयित्वा मण्डलं चुम्बयेत् तथा बुधं वर्धयित्वा राहुं चुम्बयेत् एवं चत्वारः श्रीकण्ठा जाताः। अथ बृहस्पतिमुभयस्थाने अधो वर्धयित्वा अङ्गारकं चुम्बयेत् तथा शुक्रमधो वर्धयित्वा सोमं चुम्बयेत् तथा शनिं वर्धयित्वा मण्डलं चुम्बयेत् तथा राहुं वर्धयित्वा आदित्यं चुम्बयेत् तथा केतुं कृत्वा बुधं चुम्बयेत् एवम् अन्योऽन्यसंश्लेषे कृतेऽर्धस्थानादधिकरेखां वर्जयेत् एवं कृते सति मध्यत्रिकोणः, तत्परितोऽष्टकोणाः, तत् परितो दश--दश कोणाः, तत्परितश्चतुर्दशकोणाः, इति एकाष्टदश दश चतुर्दशमेलनात् त्रयश्चत्वारिंशत् कोणाः सम्पद्यन्ते तत्परितो वृत्तत्रयात्मकेऽष्टदलषोडशदलपद्मे उभे चक्रे लेखनीये तद्बहिश्चतुरस्रमयं च एतेनैव चक्रसिंहासनलेखनप्रकारो व्याख्यातः॥११॥

त्वदीयं सौन्दर्यं तुहिनगिरिकन्ये तुलयितुं,
कवीन्द्राः कल्पन्ते कथमपि विरञ्चिप्रभृतयः।
यदालोक्यौत्सुक्यादमरललना यान्ति मनसा,
तपोभिर्दुष्प्रापामपि गिरिशसायुज्यपदवीम्॥१२॥

एवं चक्रस्य विस्तारमुक्त्वा तत्रत्यानन्तकोटिशक्तिलावण्यसुधाप्रवाहमूलभूतं श्रीललितामहाभट्टारिकायाः सौन्दर्यं स्तौति-**त्वदीयमित्यादि**। हे तुहिनगिरिकन्ये! प्रालेयशैलनन्दिनि त्वदीयं त्वत्सम्बन्धि सौन्दर्यं श्रीमच्छरीरकीर्तिभरं तुलयितुमुपमा प्रापयितुं कथमपि यत्नेन विरञ्चिप्रभृतयो ब्रह्मविष्णुरुद्राः कवीन्द्राः वाल्मीकिव्यास-प्रभृतीनामपि मूलभूता आदिकवयः कल्पन्ते समर्था भवन्ति; निषेधे काकुध्वनिर्न भवन्तीत्यर्थः। तद्रूपस्यानुपमत्वात्। अत एव त्वत्सौन्दर्यं लोकातिशायि। यत्सौन्दर्यम् आलोक्य दृष्ट्वा औत्सुक्यात् तदालोकनजनितपरमानन्दा अमरललना देवस्त्रियः तपाभिः घोरतपस्याभिः अपि दुष्प्रापां प्राप्तुमशक्यां गिरिशसायुज्यपदवीं गिरेरीशेन महादेवेन सह आत्मन ऐक्याभिमानपद्धतिं मनसा यान्ति स्त्रीणां सौन्दर्यातिशयं दृष्ट्वा लोकपुरुषस्य चिदानन्दचमत्कारकोलाहलः तथा स्त्रीणां नास्ति इति कृत्वा देवस्त्रीणां विचारोऽयं त्वत्सौन्दर्यातिशयमवलोक्य तदालोकनजनितपरमानन्दमनुभवितुं त्वद्भर्तुः परमेश्वरस्य सायुज्यभावनां दुर्लभामपि चिन्तयाम इति॥१२॥

नरं वर्षीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं,
तवापाङ्गाल्लोके पतितमनुधावन्ति शतशः।
गलद्वेणीबन्धा कुचकलशविस्रस्तसिचया,
हठात् त्रुट्यत्काञ्चीविगलितदुकूला युवतयः॥१३॥

ननु समस्तविद्यासिंहासनाधिरूढायाः श्रीललितामहाभट्टारिकायाः सकललोकातिशायि सौन्दर्यं वर्णितम्। सौन्दर्यं तावद्द्विप्रकारकम् वेधकमवेधकञ्च। अवेधकं नाम पार्वतीलक्ष्मीसरस्वत्यादीनां सौन्दर्यम्। अवेधकं परं न स्वात्मीकरोति। यत्खलु सिद्धरसविद्धधातुन्यायेन परस्व स्वात्मीकरणचातुर्ययुक्तं सौन्दर्यं तद्वेधकं भवति। तच्च महाभट्टारिकाया एव सुलभम्। तस्य वेधकशक्तिसमुद्दीपकस्तुतिविशेषश्चेत्र क्रियते तदा तत्प्रसादभाजनता कुतः स्यादित्याशङ्क्याह –– **नरमित्यादि**। हे परमेश्वरि! अपाङ्गेन कटाक्षेण आलोको दर्शनम् अपाङ्गालोकः यथा भाजनशक्त्यनुरूपं शक्तिपातात्मकवेधदीक्षारूपे आलोके तवापाङ्गालोके पतितं निमग्नं वर्षीयांसं बहुकालवयसं, नयनविरसं नयनयोर्लोचनयोर्विरसं वैरूप्यभाजनं, नर्मसु जडं कामभोगकलापेषु जडं निश्चेष्टबुद्धिप्रवर्तनम्, एवंभूतमपि यं कञ्चित् पामरं नरं तत्क्षणमेव कटाक्षोद्वीक्षणसञ्जातमन्मथरससौन्दर्यपूर्णाभिषेकमिव दृष्ट्वा शतशः स्त्रियोऽनुधावन्ति मदनशरपरवशाः किम्भूतास्ताः? गलद्वेणीबन्धाः विगलितचिकुरकलापाः कुचकलशविस्रस्तसिचयाः स्तनमण्डलविभ्रष्टोत्तरीयवसना, हठाद् वेगेन त्रुट्यत्काञ्च्यः जघनगलितरशनाकलापाः विगलितदुकूलाः परिच्युतपरिधानवस्त्रा युवतयः अखण्डितयौवनोन्मेषशालिन्यो मृगीदृशः अनुधावन्ति मां रक्ष रक्ष मन्मथशरदहनदग्धाशयामित्यनुसरन्त्यो धावन्ति। साक्षादेवमन्मथसौन्दर्यसम्पदामवाप्ता भवन्ति। भगवत्याश्चरणपरिचरणशाली पुरुषमणिरिति चयः क्वं वसनं स्त्री वासश्चैव शाक इति विश्वप्रकाशः॥१३॥

क्षितौ षट्पञ्चाशद् द्विसमधिकपञ्चाशदुदके,
हुताशे द्वाषष्टिश्चतुरधिकपञ्चाशदनिले।
दिवि द्विः षट्त्रिंशन् मनसि च चतुःषष्टिरिति ये,
मयूखास्तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम्॥१४॥

शरज्ज्योत्स्नाशुभ्रां शशियुतजटाजूटमुकुटाम्,
वरत्रासत्राणां स्फटिकघुटिकापुस्तकधराम्।
सकृन्नत्वा नत्वा कथमिव सतां सन्निदधते,
मधुक्षीरद्राक्षां मधुरिमधुरीणा भणतयः॥१५॥

नन्वन्तर्यागबहिर्यागाभ्यामेव भगवत्याः साधनसिद्धिः। बाह्यावरणदेवता अपि अन्तर्यागे न प्रथमं पूज्याः पश्चाद्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चरणकोणेष्वर्चनीयाः। अतस्तासामन्तर्यागप्रकारप्रकाशनं कथं नावलम्ब्यते इत्याशङ्क्याह – **क्षिताविति** – 'महीं मूलाधारे' इति श्लोकोक्तरीत्या मूलाधारादिषु क्षित्यादिचक्राणि कल्पनीयानि। क्षितौ क्षिति चक्रे मूलाधारवर्तिनि चतुरस्रे लं-बीजयुक्त पार्थिवपीठे षट्पञ्चाशद् दलमण्डलमण्डितं सरोरुहं चिन्तनीयम्। तेषु षट्पञ्चाशच्चक्रदेवताः पूजनीयाः। तत्र देवतानां नामधेयानि

मिथुनमालामध्यगतानि द्रष्टव्यानि नामानि कथ्यन्ते – आद्या त्रिपुरसुन्दरी[१] त्रिपुरसुन्दरः, हृदयदेवी हृदयदेवः, शिरोदेवी शिरोदेवः, शिखादेवी शिखादेवः, नेत्रदेवी नेत्रदेवः, कवचदेवी कवचदेवः, अस्त्रदेवी अस्त्रदेवः, कामेश्वरी कामेश्वरः, भगमालिनी भगमाली, नित्यक्लिन्ना नित्यक्लिन्नः, भेरुण्डा भेरुण्डः, वह्निवासिनी वह्निवासी, महावज्रेश्वरी महावज्रेश्वरः, शिवदूती शिवदूतः, त्वरिता त्वरितः, कुलसुन्दरी कुलसुन्दरः, नित्या नित्यः, नीलपताका नीलपताकः, विजया विजयः, ज्वालामालिनी ज्वालामाली, सर्वमङ्गला सर्वमङ्गलः, चित्रा चित्रः, महानित्या महानित्यः, परमेश्वरी परमेश्वरः, मित्रेशमयी मित्रेशमयः, षष्ठीशमयी षष्ठीशमयः, ओड्डीशमयी ओड्डीशमयः, चर्यानाथमयी चर्यानाथमयः, इति षट्त्रिंशदुद्दाममणिभूषणमण्डिताः मूलचक्रगता देव्यस्ततश्चतुर्गुणा इति क्षितौ षट्पञ्चाशद्देवताः ख्याताः। द्विसमधिकपञ्चाशदुदके कर्तव्याः। तद्यथा उदके मणिपूरकस्थाने अर्धचन्द्राकारे बीजयुक्ते जलचक्रे द्विसमधिकपञ्चाशद्देवताः पूज्याः। द्विपञ्चाशद्दलमण्डलमण्डितसरोरुहं चिन्तयित्वा तत्र दलेषु देवताः पूज्याः। तासां नामानिलोपामुद्रामयी लोपामुद्रामयः, अगस्त्यमयी अगस्त्यमयः, कालतापनमयी कालतापनमयः, धर्माचार्यमयी धर्माचार्यमयः, मुक्तकेशीश्वरमयी मुक्तकेशीश्वरमयः, दीपकलानाथमयी दीपकलानाथमयः, विष्णुदेवमयी विष्णुदेवमयः, प्रभाकरदेवमयी प्रभाकरदेवमयः, तेजोदेवमयी तेजोदेवमयः, मनोजदेवमयी मनोजदेवमयः, विष्णुदेवमयी विष्णुदेवमयः, कल्याणदेवमयी, कल्याणदेवमयः, रत्नदेवमयी रत्नदेवमयः, रामानन्दमयी रामानन्दमयः, अणिमासिद्धिः अणिमासिद्धः, लघिमासिद्धिः लघिमासिद्धः, ईशत्वसिद्धिः ईशत्वसिद्धः, महिमासिद्धिः महिमासिद्धः, वशित्वसिद्धिः वशित्वसिद्धः, प्राकाम्यसिद्धिः प्राकाम्यसिद्धः, मुक्तिसिद्धिः मुक्तिसिद्धः, इच्छासिद्धिः इच्छासिद्धः, प्राप्तिसिद्धिः प्राप्तिसिद्धः, सर्वकामसिद्धिः सर्वकामसिद्धः, ब्राह्मी ब्राह्मः, माहेश्वरी माहेश्वर;, इति पञ्चाशद्देवताचरणपरिचर्यां जलचक्रे समाप्य तदनन्तरम्-नाभिमण्डले कल्पान्तदीप्तकालानलकोटिसदृशं रं-बीजगर्भं त्रिकोणाकारं वह्निचक्रं चिन्तयित्वा हुताशे द्विषष्टिरिति तत्र द्वाषष्टिदलमण्डितकमल चिन्तयेत्। तत्र देवतानामानि – कौमारी कौमारः, वैष्णवी वैष्णवः, वाराही वाराहः, माहेन्द्री माहेन्द्रः, चामुण्डा चामुण्डः, महालक्ष्मी महालक्ष्मः, सर्वसङ्क्षोभणी सर्वसङ्क्षोभणः, सर्वविद्रावणी सर्वविद्रावणः, सर्वाकर्षणी सर्वाकर्षणः, सर्ववशीकरणी सर्ववशीकरण;, सर्वोन्मादिनी सर्वोन्मादनः, सर्वमहाङ्कुशा सर्वमहाङ्कुशः, सर्वखेचरी सर्वखेचरः, सर्वबीजा सर्वबीजः, सर्वयोनिः सर्वयोनिः, सर्वत्रिखण्डा सर्वत्रिखण्डः, त्रैलोक्यमोहनचक्रस्वामिनी त्रैलोक्यमोहनचक्रस्वामी, प्रकटयोगिनी प्रकटयोगी, कामाकर्षिणी कामाकर्षी, (कर्षणः), बुद्ध्याकर्षणीः बुद्ध्याकर्षणः, अहङ्काराकर्षिणी अहङ्काराकर्षी, (कर्षणः), शब्दाकर्षिणी शब्दाकर्षी (कर्षणः). स्पर्शाकर्षिणी स्पर्शाकर्षी

---

१. आद्यस्त्रिपुरसुन्दर इति पाठः स्यात्।

(कर्षण:) रूपाकर्षिणी रूपाकर्षी, (कर्षण:), रसाकर्षिणी रसाकर्षी, (कर्षण:), गन्धाकर्षिणी गन्धाकर्षी, (कर्षण:), चिन्ताकर्षिणि चिन्ताकेर्षी, (कर्षण:), धैर्याकर्षिणी धैर्याकर्षी, (कर्षण:), स्मृत्याकर्षिणी स्मृत्याकर्षी, (कर्षण:), नामाकर्षिणी नामाकर्षी, (कर्षण:), बीजाकर्षिणी बीजाकर्षी, (कर्षण:), इत्येता द्वाषष्टिदेवता वह्निचक्रे आराध्य वायुचक्रपूजां कुर्यात्। तदेतत्प्रतिपादयति-चतुरधिकपञ्चाशद्दलमण्डलम् अनाहतस्थान-पवनं कमलं (धूम्रवर्ण यं-बीजयुक्तं) चिन्तयित्वा चतु:पञ्चाशद्देवतास्तत्र पूजयेत्। तासां नामानि आत्माकर्षणी आत्माकर्षण:, अमृताकर्षणी अमृताकर्षण:, शरीराकर्षणी शरीराकर्षण:, सर्वाशापरिपूरकचक्रस्वामिनी सर्वाशापरिपूरकचक्रस्वामी, गुप्तयोगिनी गुप्तयोगी, अनङ्गकुसुमा अनङ्गकुसुम:, अनङ्गमेखला अनङ्गमेखल, अनङ्गमदना अनङ्गमदन:, अनङ्गमदनातुरा अनङ्गमदनातुर:, अनङ्गरेखा अनङ्गरेख:, अनङ्गवेगिनी अनङ्गवेगी, (वेग:) अनङ्गाङ्कुशा अनङ्गाङ्कुश:, अनङ्गमालिनी अनङ्गमाली, सर्वसङ्क्षोभणचक्रस्वामिनी सर्वसङ्क्षोभणचक्रस्वामी, गुप्ततरयोगिनी गुप्ततरयोगी, सर्वसङ्क्षोभणी सर्वसङ्क्षोभण:, सर्वविद्रावणी सर्वविद्रावण:, सर्वाकर्षणी सर्वाकर्षण:, सर्वाह्लादिनी सर्वाह्लादी, (ह्लादन:), सर्वसम्मोहनी सर्वसम्मोहन:, सर्वस्तम्भिनी सर्वस्तम्भी, (स्तम्भन:), सर्वजृम्भिणी सर्वजृम्भी, (जृम्भण:), सर्ववशंकरी सर्ववशंकर:, सर्वरञ्जिनी सर्वरञ्जी, (रञ्जन:), सर्वोन्मादिनी सर्वोन्मादी, (न्मादन:), सर्वार्थसाधिका (धकी) सर्वार्थसाधक:, सर्वसम्पत्तिपूरिणी सर्वसम्पत्तिपूरी, (रण:), इति चतु:पञ्चाशद्देवता वायुचक्रे। अथ दिवि आकाशचक्रे विशुद्धिस्थाने वृत्ताकारं हं-बीजमण्डितं द्वासप्ततिदलमण्डितम् आकाशमण्डलं चिन्तयित्वा द्वासप्ततिदेवता: पूजयेत्। तासां नामानि – यथा – सर्वभक्तमयी सर्वभक्तमय:, सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करी सर्वद्वन्द्वक्षयङ्कर:, सर्वसौभाग्यदायकचक्रस्वामिनी सर्वसौभाग्यदायकचक्रस्वामी, सम्प्रदाययोगिनी सम्प्रदाययोगी, सर्वसिद्धिप्रदा सर्वसिद्धिप्रद:, सर्वसम्पत्प्रदा सर्वसम्पत्प्रद:, सर्वप्रियङ्करी सर्वप्रियङ्कर:, सर्वमङ्गलकारिणी सर्वमङ्गलकारी, सर्वकामप्रदा सर्वकामप्रद:, सर्वदु:खविमोचनी सर्वदु:खविमोचन:, सर्वमृत्युप्रशमनी सर्वमृत्युप्रशमन:, सर्वविघ्ननिवारणी सर्वविघ्ननिवारण:, सर्वाङ्गसुन्दरी सर्वाङ्गसुन्दर:, सर्वसौभाग्यदायिनी सर्वसौभाग्यदायी, सर्वार्थसाधकचक्रस्वामिनी सर्वार्थसाधक-चक्रस्वामी, कुलोत्तीर्णयोगिनी कुलोत्तीर्णयोगी:, सर्वज्ञा सर्वज्ञ:, सर्वशक्ति: सर्वशक्ति:, (शक्त:), सर्वैश्वर्यप्रदायिनी सर्वैश्वर्यप्रदायी, सर्वज्ञानमयी सर्वज्ञानमय:, सर्वव्याधि-विनाशिनी सर्वव्याधिविनाशी, (विनाशन:), सर्वाधारस्वरूपा सर्वाधारस्वरूप:, सर्वपापहरा सर्वपापहर:, सर्वानन्दमयी सर्वानन्दमय:, सर्वरक्षास्वरूपिणी सर्वरक्षा-स्वरूपी, (स्वरूप:), सर्वेप्सितफलप्रदा सर्वेप्सितफलप्रद:, सर्वरक्षाकरचक्रस्वामिनी सर्वरक्षाकरचक्रस्वामी, निगर्भयोगिनी निगर्भयोगी, वशिनी वशी, कामेश्वरी कामेश्वर:, मोदिनी मोदी, (मोदन:), विमला विमल:, अरुणा अरुण:, जयनी जयी, सर्वेश्वरी

सर्वेश्वरः, कौलिनी कौली, इति द्वासप्ततिदेवता आकाशकमले पूज्याः। अनन्तरं भ्रूमध्ये मनश्चक्रं चिन्तयित्वा तत्र चतुःषष्टिदलमण्डलमण्डितं हंसयुक्तं भं-बीजं मनःकमलं चिन्तयित्वा तत्र चतुःषष्टिदेवता अर्चयेत्। तासां नामानि – यथा – सर्वरोगहरचक्रस्वामिनी सर्वरोगहरचक्रस्वामी, रहस्ययोगिनी रहस्ययोगी, वाणिनी वाणी, चापिनी चापी, पाशिनी पाशी, अङ्कुशिनी अङ्कुशी; महाकामेश्वरी महाकामेश्वरः, महावज्रेश्वरी महावज्रेश्वरः, महाभगमालिनी महाभगमाली, महाश्रीसुन्दरी महाश्रीसुन्दरः, सर्वसिद्धिप्रदचक्रस्वामिनी सर्वसिद्धिप्रदचक्रस्वामी, अतिरहस्ययोगिनी अतिरहस्ययोगी, श्रीश्रीमहाभट्टारिका श्रीश्रीमहाभट्टारकः, सर्वानन्दभयचक्रस्वामिनी सर्वानन्दभयचक्रस्वामी, परापररहस्ययोगिनी परापररहस्ययोगी, त्रिपुरा त्रिपुरः, त्रिपुरेश्वरी त्रिपुरेश्वरः, त्रिपुरसुन्दरी त्रिपुरसुन्दरः, त्रिपुरवासिनी त्रिपुरवासी, त्रिपुराश्रीः त्रिपुराश्रीमान, त्रिपुरमालिनी त्रिपुरमाली, त्रिपुरसिद्धा त्रिपुरसिद्धः, त्रिपुराम्बा त्रिपुराम्ब, महात्रिपुरसुन्दरी महात्रिपुरसुन्दरः, महामहेश्वरी महामहेश्वरः, महामहाराज्ञी महामहाराजः, महामहाशक्तिः महामहाशक्तिः, (शक्तः), महामहागुप्ता महामहागुप्तः, महामहाज्ञप्त महामहाज्ञप्तिः, महामहानन्दा महामहानन्दः, महामहास्पन्दा महामहास्पन्दः, महामहाशया महामहाशयः, इति चतुःषष्टिदेवताश्चतुःषष्टिदलेषु अभ्यर्च्याः। इत्येवंप्रकारेण मयूखाः। पूर्वोक्तसङ्ख्या-क्रममेलनेन षष्ट्युत्तरत्रिशतदलदेवता मयूखा इत्युच्यन्ते। मयूखत्वं चैतासां देवतानां भक्तजनहृदयपीडाकराज्ञानतिमिरनिरसनवपुष्टवाद्यक्तम्। य एते मयूखास्त्वदुदिता-स्त्वन्मयास्त्वामाश्रिता वर्तन्ते तेषामुपरि द्वादशान्तस्थाने तव पादाम्बुजे युगं देदीप्यते। तव पादाम्बुजयुगं रक्तशुक्लात्मकम् तयोर्मन्त्रः- "महाश्रीचक्रनगरसम्राज्ञीश्रीपादुकां पूजयामि "इत्येको मन्त्र – "महाश्रीचक्रनगरसम्राट श्रीपादुकां पूजयामि" इत्येको मन्त्रः। "एवं रश्मिक्रमं कुर्वन् साधको विजितेन्द्रियः। धनधान्यायुरारोग्यपाण्डित्यादिपदं व्रजेत्। एवं बाह्यचक्रदेवीनामन्तर्यागो निवेदितः॥" ननु भगवत्यास्तावदावरणदेवताचक्रपूजने अनेकमन्त्रचिन्तनोपायान्यापादितसामर्थ्यं विना पाण्डित्येन निर्वहति तच्च महावाग्देवतारूपिण्या भगवत्या ध्यानं विना न सम्भवति तत्कथं न प्रकाश्यते इत्याशङ्क्याह – **शरदिति**। हे जगदम्ब! शरज्ज्योत्स्नाशुभ्रां शारदशशिकरनिकरधवलां शशियुतजटाजूटमुकुटां शशिनायुतं शशियुतं जटाया जूटो बन्धो जटाजूटस्तन्मयं मुकुटम्। 'मुकुटं चैव किरीटं शुभका तथेति" विश्वप्रकाशः। चन्द्रकलाभरणमिति यावत्। वरत्रासत्राणस्फटिकघुटिका-पुस्तकधरांवरश्चत्रासत्राणश्चस्फटिकघुटिकाचअक्षमाला च पुस्तकं च विद्याकोषश्च एताश्चतस्रो मुद्रा धारयन्तीति तथोक्ता एवं भूतां त्वां न नत्वा न नमस्कृत्य सतां वर्तमानानां पुरुषाणां मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमधुरीणांमाधुमच्च माक्षिकवच्च दुग्धवच्च द्राक्षावच्च गोस्तनीवच्च मधुरिमधुरीणा माधुर्यधूवहा मधुरशब्दादिमनिच् पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति धुरशब्दात् ख प्रत्ययः। खः सर्वधुरादिति धुरीणाः एवंभूता भणितयो वाच कथं सन्निदधते केन प्रकारेण विभूतीं कुर्वन्ति।

महावाग्वादिनीरूपां त्वां नत्वा पुनरमृतरसतरङ्गिण्यो भणितयो वोभूयन्ते इत्यर्थः॥१५॥

कवीन्द्राणां चेतः कमलवनबालातपरुचिं,
भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव भवतीम्।
विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरलतरशृङ्गारलहरी,
गभीराभिर्वाग्भिर्विदधति सतां रञ्जनममी॥१६॥

सर्वत्र प्रसिद्धिरेषा जागर्ति "सर्वशुक्ला सरस्वती" ति, लोकस्थितिरेषा। अन्ये तु केचिन्महात्मानः भगवतीमरुणामेव चिन्तयन्ति, ततश्च शीघ्रं कविताप्रभावो न भवतीति सिद्धिं तत्प्रख्यापनायानन्तरश्लोकमवतारयति – **कवीन्द्राणामित्यादि।** कवीन्द्राणां वर्णयितृकोष्ठानां चेतः कमलबनबालातपरुचिं हृदयपद्माटवीबालार्क किरणाकारं भगवतीमेव ये केचित् सन्तो भजन्ते, तद्भजनजनितापूर्ववाग्वृत्तयस्ते खलु अमी साधका; विरिञ्चिप्रेयस्याः सरस्वतीदेव्या अभ्यन्तरवर्तिनी तरलतरा निरन्तरोच्चलित-सौभाग्यशृङ्गारलहरी कामरसलक्ष्मीतरङ्गमालिकामावर्तते, तद्वद् गभीराभिः गूढार्थप्रख्यापयित्रीभिर्वाग्भिः भणितिभिः सतां सहृदयानां रसिकानां रञ्जनं मनोह्लादनं विदधति सम्पादयति। सहृदयहृदयानन्दकारि यद्वचो वैदग्ध्यं सैव कविता नाम। उक्तं हि साहित्यमीमांसायाम् – "कविः पिता योषापि सः पाठको रसिकः पतिः। कविता क्रियते न्नं सोदराश्च विवेकिनः॥" किञ्च तत्रैव "न कवित्वमधर्माय मृत्यवे ये दण्डनाय (?)। वाक् कवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः।" किम्बहुना सहृदयसमारञ्जनं कवित्वं श्रीश्रीललितामहाभट्टारिकाचरणा रविन्दे समर्पयामि यत्स्वाऽपि दुर्लभामिति निश्चितार्थः अन्या देवता अन्यानि फलानि प्रयच्छन्तु नाम, सकलगुणप्रधानभूतपृथ्वीमण्डलैकछत्र-राज्यसमानदुःखं सर्वविद्यारत्नं सुकवित्वं दातुं प्रगल्भा भगवती श्रीश्रीमहाभट्टारिका एवेति सकलतन्त्रोपतन्त्रसङ्गृहीतोऽर्थः॥१६॥

सवित्रीभिर्वाचां शशिमणिशिलाभङ्गरुचिभिः,
वशिन्याद्याभिस्त्वां सह जननि सञ्चिन्तयति यः।
स कर्ता काव्यानां भवति महतां भङ्गसुभगैः,
वचोभिर्वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः॥१७॥

तदेतत्प्रथमं प्रक्रान्तं सारस्वतध्यानसौभाग्यकथनं, तत्र आवरणदेवता विशेषत्वेन भावनयाकल्पानन्तरं[१] फलान्तरञ्च समुट्टङ्कयन् इदमाह – **सवित्रीभिर्वाचामिति** – सवित्रीभिः मातृकाभूताभिर्वशिन्याद्याभिः श्रीश्रीमहाभट्टारिकाचक्रसिंहसनतृतीया-ष्टावरणाष्टारचक्रदेवताभिरित्यर्थः। ताः खलु वशिन्याद्या अकचटतपयशवर्णसहिताः सबीजास्तत्रार्च्यन्ते। ताभिः पुनः कीदृशोभिः शशिमणिशिलाभङ्गकचिभिः चन्द्रकान्त-

१. कल्पान्तमिति पाठः स्यात्।

मणिभङ्गसमानतनुकान्तिधावल्यधवलाभिः एताभिः सहत्वां यः सञ्चिन्तयति सम्यक्तया ध्यानपदवीमारोपयति स महाकाव्यानां कर्ता भवति। तन्महाकाव्यकरणं शब्दैः कीदृक सौभाग्यशालिभिरित्याह – **भङ्गसुभगैरिति** –एकस्मिन्नर्थे नानाविधशब्दरचना वैदग्ध्यविशेषा भङ्ग्यः ताभिः सुभगैः, पुनः किम्भूतैः? वाग्देवीवदनकमलामोदसुभगैः सरस्वतीमुखारविन्दसौगन्ध्यबन्धुरप्रवाहसहचरैर्वचोभिर्महाकाव्यकर्तारो भवन्ति इति। महाकाव्यलक्षणं काव्यमीमांसायामुक्तम् – "आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशान्यतमक्रिया। महावंशस्तत्प्रभावो राजा तस्य महापुरम्।। मन्त्रिणश्चतुरङ्गः श्रीः स्फूर्तिः कीर्तिः प्रजातयः। प्रतिपक्षोऽस्य सदृशस्ततोऽप्यधिक एव वा ।। तस्योपरि जिगीषा च तदर्थ मन्त्रसम्भृतिः। तत उत्थानशक्तिश्च प्रभुशक्तिसमन्विता ।। यात्रा कण्टकसन्नाहः सैन्यस्त्रीणाञ्च वर्णनं। तद्वारालम्बनशृङ्गारस्तत्रसेनानिवेशनं ।। उद्यानसलिलक्रीडा मधुपानं रतोत्सवः। चन्द्रसूर्योदयास्तौ च सन्ध्याषड्ऋतुमण्डली ।। पुनः प्रयाणसङ्घट्टः शत्रूणां सैन्यडम्बरः। दुर्गभङ्गप्रलापश्च वह्निदाहः पलायनम् ।। महायुद्धञ्च विजयो लोको विकृतघोषणः। जगतां शान्तिविस्तारः पुनः सौख्योदयो नृणाम् ।। एतानि च ततोऽन्यानि स्थानानि सुबहूनि च। महाकाव्यस्य सम्पत्तौ लक्षणत्वेऽर्पितान्यपि।।" ईदृग्लक्षणलक्षितमेव महाकाव्यं भवति।।१७।।

तनुच्छायाभिस्ते तरुणतरणिश्रीसरणिभिः,
दिवं सर्वामुर्वीमरुणिमनिमग्नां स्मरति यः।
भवन्त्यस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः,
सहोर्वश्या वश्याः कति कति न गीर्वाणगणिकाः।।१८।।

भगवत्याः प्रस्तुतायाः सर्वभक्तजनवाञ्छितार्थशतसाधननिपुणसारस्वतं ध्यानं सुप्रकाशितमेव, तेन समस्तविद्यापाण्डित्यलाभात् विद्याप्राप्तौ चतुर्विधपुरुषार्थेषु आनन्दमयः कामापुरुषार्थः सर्वलोकसम्मतः। तस्य सम्पत्तिसम्पत्तिः इति पाठः स्यात्, शृङ्गाररसालम्बनभूता सा तु तरुणी विना न सम्पत्स्यते। ताश्च विपरीताश्चेन्न कामिनां सुखलेशः, अत एव तरुणी वशीकरणविद्या च कपालीश्वरी श्रीललितामहाभट्टारिकामेव चिन्तयतां तरुणीलोकवशीकरणसामर्थ्यवतीत्याह – **तनुच्छायेति।** हे परमेश्वरि! तव तरुणतरणिश्रीसरणिभिः बालादित्यलक्ष्मीसदृशकान्तिभिः तनुच्छायाभिः देहप्रभाभिः सर्वा दिवम् आकाशम् उर्वी भुवं च अरुणिमनिमग्नां पाटलकान्तिसागरगर्भप्रविष्टां यः स्मरति। अस्य त्रिभुवनसौन्दर्यराशिमूर्तेः परमेश्वरी त्रस्यद् वनहरिणशालीननयना भययुक्तदृष्टिसञ्चाराः सत्यः गीर्वाणगणिकाः स्वर्वेश्या उर्वश्या नारायणोरुसम्भवया सुरनार्या सह कति कति न वश्या भवन्ति अपि तु सर्वा एव वश्या भवन्ति, तस्य दासीभूय स्वेच्छया मदनसम्भोगनर्मसु योनियोज्या भवति। किंबहुना प्रकारेण तमेव भवति भक्तमेव साधारणना मकीकृत्यकोटिकोटिशः देवाङ्गना एकं सहकारवृक्षम् अनन्तकोटिभृंग माला इव भजन्ते, तस्यैव वश्यास्तन्मयाश्च भजन्तीत्यर्थः।

पाटलवर्णध्यानं बहुधावश्यकर्मणि विनियुक्तम्। तथा चागम:- "देवी श्रीललिता ध्येया तच्च कर्मणि भेदत:। कर्मध्यानकृते देव्या: सर्वसौभाग्यवान् भवेत्।। शान्तौ धवलवर्णाभा मोक्षधर्मे प्रकल्पते। स्त्रीवश्ये राजवश्ये च जनवश्ये च पाटला।। पीता धनस्य सम्पत्तौ कृष्णा मारणकर्मणि। धूम्रा विद्वेषणे प्रोक्ता शृङ्गारे पाटला द्युति:।। सर्ववर्णा सर्वलाभे मुक्तौ ज्योतिर्मयी परम्। ज्योर्तिमयश्च तद्ध्यानं पञ्चब्रह्मासनात्मकम्।। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिव:।। एते पञ्च महाप्रेता: पादमूले व्यवस्थिता:।।" एतदेव भगवत्या मुख्य ध्यानं भोगे मोक्षेऽपि चिन्तनीयम्। प्रेतत्वं नाम महाविरत्वम्। प्रेता: प्रकर्षेण इता: देवीशरीरसंसर्गातिशयं प्राप्ता:। द्वारद्वारिकया देव्या: कामेश्वरोत्सङ्गेन सङ्ग:, कामेश्वरस्य सदाशिवेन सङ्ग: सदाशिवस्य पञ्चफलकतां प्राप्तस्य मञ्चखुरतां प्राप्तानां ब्रह्माविष्णुरुद्रेश्वराणां शिरोभि: सह संसर्ग:। एतच्च मञ्चरूपं ध्येयाभिन्नमेव। इदं सप्तावनध्यानेन वायौ रूपमुच्यते। भगवत्या: सप्तमं तु ध्यानं मञ्चासनं विदु:- "यथैकस्यैव रूपस्य चतुरास्यषडानना। तथा सप्तानना: प्रोक्ता: रूपस्यैकस्य तेजस:।।" इत्यलमतिप्रसङ्गेन।।१८।।

मुखं बिन्दुं कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो,
हरार्धं ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथकलाँ।
स सद्य: सङ्क्षोभं नयति वनिता इत्यतिलघु,
त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगां।।१९।।

इत्थमुक्तप्रकारेण कामपुरुषार्थोपयोगिस्त्रीवशीकरणं ध्यानमुक्त्वा तदर्थमेव महाविद्यान्तिमवर्णवामलोचनन्यासयोग्याक्षरस्वरूपं ध्यानं कामकलात्मकमाह - यो महाविद्यान्तिमवर्ण ईकारलक्षणो महामन्त्र: स खलु भगवत्या रूपान्तरवाचकमन्त्रो निवासभूमिश्च। उक्तमारुणकेतके - "यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति। यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्।" इति अलकमित्यत्र लकारककारवर्जनाय निष्कृष्टरूपमन्मथबीजं सैव महाविद्या तस्या: शारदा लिपि प्रकारे लेखनेन स्त्रीरूपं सम्भवति। मुखं बिन्दुतया भाति तदधस्ताद्द्विबिन्दुकं। "कुचद्वयं तथा ज्ञेयमधस्ताच्च त्रिकोणकं।। एवमीकाररूपं स्यादेवं कामकला परा।।" हरस्य हकारस्यार्धं त्रिकोणाकारं बिन्दुद्वयस्याधस्ताद् योनिमुखद्वयस्याधस्ताद् कुचद्वयम् इति स्त्रीरूपक्रम:। एवं कामकलारूपं चिन्तयत: फलविशेषमाह स सद्य इति। यस्त्वेवं कामकलाचिन्तक: स सद्य: शीघ्रमेववनितास्तरुणी: सङ्क्षोभं कन्दर्परागजनितचित्तविप्लव नयति प्रापयति इति अतिलघु अस्ति। फलगुप्तप्रयोजनं महाप्रयोजनमाह - रविश्चेन्दुश्च रवीन्दू तौ स्तनयुग यस्यास्तां त्रिलोकीमणिवनितारूपधारिणीमाशु भ्रमयति। त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, "सङ्ख्यापूर्वो द्विगु" रिति द्विगुसमास:, द्विगोश्च इति ङीप्। भ्रमयति भ्रान्तमतीकरोति वशीकरोति इत्यर्थ:।।१९।।

किरन्तीमङ्गेभ्यः किरणनिकुरम्बामृतरसं,
हृदि त्वामाधत्ते हिमकरशिलामूर्तिमिव यः।
स सर्पाणां दर्पं शमयति शकुन्ताधिप इव,
ज्वरप्लुष्टं दृष्ट्या सुखयति सुधाधाररसया।।२०।।

इत्थं कामकलाध्यानमुक्त्वा विषहरं ज्वरहरञ्च ध्यानान्तरमाह – तस्य च ध्यानस्याधिष्ठानदेवता अमृतेश्वरी मूर्तिर्ललिता। हे परमेश्वरी! किरणनिकुरम्बामृतरसं स्वरश्मिमालालक्षणं पीयूषं किरन्ती स्रवन्ती हिमकरशिलामूर्तिमिव चन्द्रकान्तमणिघटितपुत्तलीमिव यः पुरुषो हृदि हृदयकमले आधत्ते चिन्तयति, स शकुन्ताधिप इव गरुड इव सर्पाणां दर्पं शमयति तक्षककर्कोटकादिमहासर्पविषज्वालामवलोकनमात्रेणैव स तिरस्करोति। किञ्च प्लुष्टं तापज्वरेण पीड्यमानशरीरं पुरुषं सुधाधारसितया पीयूषप्रभाशीतलया दृष्ट्या लोचनेन सुखयति आनन्दयति, एतदमृतेश्वरीध्यानं न केवलं विषज्वरहरम् अपि तु ब्रह्मादीनामपि आयुः कक्षामुल्लंङ्घ्य वर्तमानस्य परमायुषः कालस्य भोक्तारं बहुकालजीवितधातारं करोति। उक्तं वास्तवे – "ये चिन्तयन्त्यमृतवाहिभिरंशुजालैराप्लाव्यमानभुवनाममृतेश्वरीं त्वां। ते लंघयन्ति ननु मातरलंघनीयां, ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि कालकक्षां"।।२०।।

तडिल्लेखातन्वीं तपनशशिवैश्वानरमयीं,
निषण्णाषण्णामप्युपरि कमलानां तव कलां।
महपद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा,
महान्तः पश्यन्तो दधति परमाह्लादलहरीं।।२१।।

अथ पूर्वोक्तानां बहूनां ध्यानानामुत्तमोत्तमं योगध्यानविशेषमाह – **तडिल्लेखामित्यादिना।** तडितो लेखा तडिल्लेखा तद्वत्तन्वीं सूक्ष्माकाराम्। तपनशशिवैश्वानरमयीम्। तपनः अहङ्कारसूर्यः। शशी समस्तौषधिरसलक्षणाहारपरिपालकजनितः कन्दर्परसोल्लासवासनादयी सोमभट्टारकः वैश्वानरस्तु आर्द्रीयमाणानामाहारवस्तूनां परिपाकदायी शिवः पावकस्वरूपस्तेजो विशेषः। एते त्रयो मिलित्वैव शरीरं धारयन्ति। एतेषां त्रयाणां तेजसामैक्यं यन्मयीम्। किञ्च कल्पेश्वरादिमहाशाक्तेन षट्त्रिंशत्तत्त्वाधिष्ठानदेवता मयानां महाविद्या षट्त्रिंशदक्षराणां षट्कं षट्कं विभज्य यानि पूर्वोक्तावि मूलाधारादीनि षट्कमलानि प्रसिद्धानि तेषां षट्सङ्ख्यावतां कमलानामुपरि निषण्णां स्थितिमती तव ज्योतिः– कलां द्विषट्कान्ते वर्तमानायां महापद्माटव्यामानीय मृदितमलमायेन मृदिता मलाः कामक्रोधलोभादिमनोविकारास्तन्मूलभूता च अनाद्यविद्यारूपिणी माया शांबरी च तयोर्द्वन्द्वो मलमाये मृदिते निर्घाटिते दूरीकृते येन तन्मनो मृदितमलमायं तेन कलां पश्यन्तो निभालयन्तो महान्तः परमाह्लादलहरीमनुपाधिपरब्रह्मरसास्वादप्रवाहं दधति।।२१।।

भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणां,
इति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः।
तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं,
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदां॥२२॥

ननु चागमोक्तानत्यन्तमनोवधानगम्यान् अन्तर्यागध्यानप्रपञ्चान् कर्तुमतितरलमनसः क्षणे-क्षणे समुपजातप्रभुतसंसारसंज्ज्वरा भक्तिमात्रसाधना यत्किञ्चिद् भगवतीस्तोत्रमात्रेणैव पराम्बामभिमुखीकर्तु येऽभिवाञ्छन्ति तेषामनुपाधिभक्ति मतामारम्भ एव स्तवनप्रसादकाङ्क्षिणामुपायः कथं न प्रदर्श्यते इत्याशङ्क्याह – **भवानीति** – हे भवानि हे भवराजमहिषि! "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रे" त्यादिना आनुक् ङीप् च त्वद् दासे तव परिचारके सकरुणां कारुण्यपरिपूर्णा दृष्टिं दृशं मयि वितर मह्यं समर्पय। चतुर्थ्यर्थे सप्तमी। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायात्। देवेभ्यो नमस्करोति देवान् नमस्कृत्य करोतीति वत् मयि दृष्टिं वितरेत्येवमात्मकं स्तोत्रं वक्तुमुपक्रममाणस्तव भक्तो भवानि त्वम् इत्येतत् पदद्वयात्मकमपि स्तोत्रांशं यः कथयति तस्मै पुरुषाय तदैव तत्कथनसमय एव मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदां, नारायणनलिनासनत्रिदशपुरोगममुकुटमणिभिः मङ्गलकर्पूरदीपिकाऽऽलोकनीराजितचरणां कृतारार्तिकपादपद्मां निजसायुज्यपदवीं स्वस्वरूपसाक्षात्कारपद्धतिं दिशसि समर्पयसि। साधकस्योपेयभूतपरब्रह्मसाक्षात्कारे चमत्कारे चत्वारः प्रकाराः सालोक्य-सामीप्य-सारूप्य-सायुज्याख्याः सम्भवन्ति। तत्र सालोक्यं जगत्क्षेत्रसप्तकगिरिक्षेत्र-नवकमलरूपषोडशक्षेत्रमध्यनिविष्टश्रीश्रीनगरेषु नानावृक्षमहोद्यानमारभ्य चिन्तामणि-मन्दिरं यथातपः परिपाकपरिपाकमन्तराध्यन्तरकक्षाभिर्नानामणिविचित्राभिर्नाना-परिवृक्षसरोवरवास्तव्यदेवतायुक्ता भिः सम्पूर्णो भगवत्या निवेशदेशविशेषो लोकः, सलोकः समानो देव्या इव यस्य भक्तस्यापि सदृशः स सलोकः, सलोकस्य भाव सालोक्यम्। उक्तञ्च 'सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति।'' आर्ष्टिपदेन लोकोत्पन्नो भोग उच्यते "समान आर्ष्टिः सार्ष्टिः, समानो लोकः सलोकः" इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः। सलोकत्व तावत् प्राप्य प्रथमा सिद्धिः तदनन्तरमपि भगवतीचरणारविन्दसादर-निरन्तरध्यानधारा परिपालकवशात् भगवत्या महान्तःपुरचिन्तामणिगृहराज-बाह्यवितर्दिकावासः द्वितीया सिद्धिः। ततोऽप्यखिललोकमातृकोपङ्ख्यानेन सारूप्यसिद्धिः। भगवत्या यद्रुपं तदेवात्मनि धत्ते। निरन्तरान्तरानुसन्धानवशात् एषा तृतीया सिद्धिः। चतुर्थी तु सर्वप्रकारेण परित्यक्तभेदफलकासाधकाराध्ययोरियं मे स्वामिनी सोऽहमस्या दास इत्यादिक भेदमालिन्यमपास्य आत्मपरयोः सलिले सलिलमिव क्षीरे क्षीरमिव सम्पद्यमानः स्वात्मैक्यात् पुनः कालान्तरदेशान्तराविव विश्लेषकथानभिज्ञा परमानन्दपरिपूर्णा निस्तरङ्गसमुद्रप्रख्या निर्वातनिष्कम्पदीपशिखाकारसदृशज्योतिर्मय-स्फुरणतादृशसहस्त्रलक्षादिवत्सरव्यपगमेऽपि सुप्तप्रवुद्धपुरुषतावन्मात्रकालप्रतिपत्तिवत्

कालानुभवसमानानुमवबहुकाललङ्घना स्फूर्तिमयी चिन्मयी प्रकाशमयी च या चतुर्थी सिद्धिः सा सायुज्यपदवी नाम। तदुपरि सिद्ध्यभावात्सैव सर्वसिद्धीनामवसानभूमिः। युज्यते तेन साधक इति युक् योगेनात्मदर्शनम्। समाना युक् यस्य स सयुक्। 'युजिर योगे' इति धातोः करणसाधकः क्विप्। सयुजो भावः सायुज्यम्। यद् युक्सम्बधेन भगवत्याः स्व-स्वरूपपरिपूर्णता तद्युक्सम्बन्धेन साधकस्यापि परिपूर्णता इत्यर्थः। इयमेव मुक्तिशब्दवाच्या। एतदर्थमेव सर्वे नियमा व्रतानि जपास्तपासि दानानि धर्मास्तीर्थयात्रा इष्टानि पूर्तानि यानि चैवविधानि सकलकल्याणभाजनभूतानि सर्वाणि कर्माणि "कर्मणामात्मलाभान्न परं विद्यते" इत्यापस्तम्बः। "अविद्याध्वंसो मोक्ष" इति शङ्करः। "नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्ति" रिति मीमांसकाः। "गुणपुरुषान्यताख्यति" रिति साङ्ख्याः। आदिविदुषः सिद्धपुरुषस्य "नित्ययोगशक्तिनिभालना-नितरानन्दानूभूति" रिति पातञ्जलाः। "आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष" इति तार्किकाः। "निर्विषयबुद्धिसन्तानधारावलोकन" मिति बौद्धाः। "नित्योर्ध्वगमन" मिति जैनाः। "मरणमेव मोक्ष" इति चार्वाकाः। "नित्यनादानुसन्धानेन निरन्तरोङ्कारशब्दोच्चारणान्नादब्रह्मणि लय" इति ब्रह्मवादिनः। इर्त्थ बहुविध दशनसिद्धान्ताङ्गीकृतविविधमोक्षस्वरूपस्याप्येकीकरणसामर्थ्येन परब्रह्मस्वरूपा शक्तिः परमानन्दानुभवरूपदेवीतादात्म्यमेव सायुज्यपदवीत्यलमतिप्रसङ्गेन॥२२॥

त्वया हृत्वा वामं वपुरपरितृप्तेन मनसा,
शरीरार्द्धं शम्भोरपरमपि शङ्के हृतमभूत्।
तथा हि त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं,
कुचाभ्यामानम्रं कुटिलशशिचूटालमुकुटं॥२३॥

एवमुक्तप्रकारेण भगवत्याः सायुज्यं प्रतिपादितम्, तच्च भगवत्याः करुणैकसाध्यम्, यथा भगवत्याः साधकवर्गेषु भगवत्याः स्व-स्वरूपं तादात्म्यं करुणया दीयते तथा स्वनाथेऽपि भगवति महेश्वरे स्व-स्वरूपतादात्म्यप्रतिपादनमविशिष्टम्-इतीदमर्थ प्रकटीकुर्वन् भगवच्छरीरस्यापि भगवत्येकाकारपरिणतिं व्यञ्जयति विचार्यमाणे शिवशक्त्योरभेदात्। उक्तमागमे – "न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या रहितः शिवः। तादात्म्यमनयोर्नित्य वह्निदाहकयोरिव ॥" उक्तञ्च महार्थमञ्जर्याम् – "आलेख्यविशेष इव गजवृषभयोर्द्वयोः। प्रतिभासो यथा तथा एकस्मिन्नपि परमार्थे शिवशक्तिकल्पनां कुर्म" इति। तस्याः स्वात्मतादात्म्यस्वरूपं कथ्यते – **त्वयेति** – हे परमेश्वरि! शम्भोर्महादेवस्य वामं वपुः अदक्षिणं शरीर हृत्वा स्वात्मीकृत्य अपरितृप्तेन तृप्तिमनाप्नुवता मनसा अपरमपि शरीरार्धं हृतमभृत् इति शङ्के। न केवलमिदं शङ्कामात्रम्, अपि तु निश्चितोऽर्थः। अत्र कारणमाहएतत्तव रूपं सकलं सर्वमपि अरुणाभं महादेवस्य शरीरमपि अरुणम्। शिवस्य धवलाकारत्वप्रसिद्धिः नित्यसिद्धविभूत्यालेपनादेव। तथा च श्रुतिः– "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्।" इत्यत्र पिङ्गलवर्णत्वं शिवभागस्य। तथा – "हिरण्यरूपः

स हिरण्यसंदृग्'' इति प्रसिद्धेश्च, ''असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः'' इति श्रुतेश्च, बहुशो वेदशास्त्रेषु अरुणवर्णों भगवान् शङ्करः प्रसिद्धः। अत एवं तच्छरीरमरुणवर्ण त्वया गृहीतम्, त्रिनयनमपि तव रूपं सोऽपि त्रिनयनः कुचाभ्यामानम्रम् तव रूपम् त्वद् रूपस्य तद्रुपस्य चान्योन्यमेलनात्मकम्। कुटिलशशिचूडालम् अर्द्धचन्द्रबद्धकिरीटभागं, त्वद्रुपतद्रूपमिलितं सर्वलोकातिसौभाग्यसम्पन्नपरमरमणीयनारीरूपं यतो वर्तते अतो हेंतोः कुचाभ्यामानम्रम, एतदुक्तं भवतिशिवमपि प्रत्यग् ज्योतिर्निष्णातसंसाराकार-महानाट्यप्रयोगं सन्दर्शनप्रदानाय सम्पन्नसामाजिकभावं कृत्वा स्वकृतलिङ्गसहस्रक्षुद्रनटी समालिङ्गनात् स्वयमपि नर्तकपदवीमालम्ब्य नृत्यद्भिरनेककोटि-सङ्ख्यैर्जीवात्मभिरेकस्यैव नटस्य नाम धर्मराजवत्सराजादि नाना नटभूमिका प्रवर्तते। यथा नाट्यलीला तथैव ब्राह्मप्राजापत्यदेवासुरपशुपक्षिसरीसृपवृक्षादि नानाशरीराणि धारयद्भिः संसारनाट्यं प्रवर्तयद्भिः नटैरिव सार्द्ध महानर्तकी त्वमेव कस्यचिन्नर्तकत्वं योजयित्वा सामाजिकत्वमापादयन्ती काश्चित्सामाजिकं नर्तयन्ती, निवृत्तानामपि संसारवृत्तिदर्शनात् एव प्रकारं संसारमहानाट्यं प्रवर्तयन्ती निरुपाधिपरोपकारशीला सर्वेषा भोगमोक्षप्रदात्री त्वमेव साक्षात् सर्वथापि त्रैलोक्यस्य कारणं शिवः त्वमेव तन्मयी च त्वम् युवयोरुभयोरपि राजत्वं समबलं समोत्साहं सहपरमानन्दम्। तथोक्त भट्टोत्पलपादै – ''परस्परस्य इतौ सम्पत्फलदौ च परस्परम्। प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चो जायापती स्तुमः॥'' इति॥२३॥

जगत्सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयते,
तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयति।
सदापूर्वस्सर्वं तदिदमवगृह्णाति च शिवः,
तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः॥२४॥
त्रयाणां देवानां त्रिगुणजनितानां तव शिवे,
भवेत्पूजा पूजा तव चरणयोर्या विरचिता।
तथा हि त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य निकटे,
स्थिता ह्येते शश्वन्मुकुलितकरोत्तंसमुकुटाः॥२५॥

ननु प्रतिक्षणवर्धमानसंसारनाट्यसूत्रधारनायिकाया भगवत्या यदि सर्वदैव लीलानुबन्धः स्यात्तदा परमेश्वरेण सहानुरूपेण नायकेन निरन्तरयौवनभरित-श्रीमदङ्गप्रवर्तितग्राम्यसम्भोगसुखमशेषसुरासुरादिलक्षकोटिजातिदुर्लभमानन्दरसं कदा साऽनुभविष्यति। तदनुभवसम्प्रवृत्तायां तस्यामनपेक्षया संसारविच्छेदः स्याद् अतस्तदाधिकारधुरन्धराब्रह्मविष्ण्वादयः पञ्चकुमाराः प्रसिद्धाः, श्रवणपदवीमधि-रूढास्त्वदाज्ञावशंवदानां तेषां ब्रह्मादीनां कस्मै कीदृशं कर्मेति विविच्य कथन्नोच्यते इत्याशङ्क्याह – **जगदित्यादि**। धाता ब्रह्मा भगवत्या दक्षिणनयनोत्पन्नः,

हरिर्वामलोचनाद्, रुद्रो ललाटलोचनादीश्वरो नाभिकमलात्, सदाशिवो हृदयसरसिजात्। एतान् पञ्च किञ्चिदूनस्वसदृशप्रभावसम्पन्नान् स्वशरीरादेव बहिर्विभाव्य पञ्चकृत्यकारान् तान् भगवत्येव तल्लीला साक्षिणी योग्यतमकुमारपञ्चकविन्यस्तसृष्टिस्थितिसंहार-तिरोधानानुग्रहाख्यसकलसारभारा वर्तन्ते इति श्लोकतात्पर्यम्। अक्षरार्थस्तु धाता ब्रह्मा जगत्सूते विश्वं सृजति। तेन सृष्ट जगत् तम समाश्रित्य रुद्रः संहरति। तेन संहत जीवात्मकजालमनुभूतानेककालदीर्घसंसारचक्रसुखदुःखानुभवात्यन्तशान्तिपरवशं तिरोधानशक्त्या तावन्त कालमेते जीवात्मानः सुप्ता भवन्ति। ईश्वरः खलु स्वशरीरत्वेन जगदिदं तया पश्यति, तदा जीवात्मानां तिरोभावे ईश्वरः स्ववपुः प्रच्छाद्य स्थापयति। यदि तदा अप्रच्छाद्य स्यात् तदा सृष्टिरेव सर्वदा स्यात्। एवं प्रकारेण चिरं प्रच्छादित जीवजाल विश्वशरीरमहत्तया पश्यन् सदाशिवोऽनुग्राहकः सर्वेषां भोगमोक्षप्रवर्तयिता तावत् सर्वानन्तकोटिजीवात्मानः सहकारिसंयुक्तान् पुनः सृष्टये ब्रह्मणो हस्ते समर्पयति इत्येतदेव वदति। सदापूर्वः सदाशब्दपूर्वः सदाशिव इत्यर्थः। अनुगृह्णाति-अनुग्रहो नाम पुनः पुनः सृज्यशक्तिप्रवृत्तानां सृष्टिभट्टारिकाया मुखपातः। सृष्टिस्थितिसंहाराख्याभासा महार्थतन्त्रे समन्त्रोल्लेखे देवतात्वेन भाषिताः। तदुपासनयैव तेषां तत्तत्कर्म सामर्थ्यमेवमेतेषा पञ्चकुमाराणां महाधिकारधुरन्धराणां स्वकृत-स्वकृतप्रवृत्तयः सकृच्चलितसविभ्रमत्वद्भ्रूलताचलनमात्रमेवाज्ञाकारं प्राप्येव सम्पद्यते॥२४॥

ननु लोकेतावदन्योन्यभिन्नानां सामान्यदेवतानां कस्यापि वरिवस्यायां नान्यस्तृप्यति तदन्यस्या वरिवस्यया न तृप्तिः एवं सामान्यासु नियमः, त्वयोक्त ब्रह्मविष्ण्वादीनां प्रसवित्री परा शक्तिरेकैवेति तत्पूजया सर्वाश्च देवताः पूजिता भवन्ति इति गुरुपरम्परया श्राविततदर्थप्रकाशन कथं न क्रियते इत्याशङ्क्याह – हे भगवति! तव त्रिगुणितजनितानां त्रिगुणेभ्यः सम्पन्नदेहानां त्वच्चरणनिकटे निविष्टानां त्रयाणां देवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां सैव पूजा भवति, या तव चरणयोर्विरचिता भक्तैः एकेन भुज्यते तदन्यैनं तृप्यते इतिवत् भगवत्याः पूजया तेषां किं जातमित्याह – **तथा हीति** – एते शतमखमुखाः शतं मखाः शतमखाः तेषु मुखः पूज्यमानत्वं येषा ते शतमखमुखाः सर्वैरपि शतविधेषु मखेषु ते सर्वदा पूज्यमानाः। अत्र शतमखशब्दो नेन्द्रवाची। इन्द्रादयः खलुः दिक्पाला अणिमादिस्थानपर्यन्तं गच्छन्ति। ब्रह्मविष्णुरुद्रादयस्तु तत्पर्यन्तं गच्छन्ति। अत एव चक्रसिंहासनस्य सर्वबाह्यचतुरस्त्रकोणवर्तमाना अणिमादिदेवता एव ब्रह्मादीनपि इष्टार्थैः पूरयन्ति। तदेव विविच्य प्रदर्शयति-त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य तव चरणसमुद्वहनयोग्यचन्द्रकान्तपादपीठस्य निकटे समीपे शाश्वत् सर्वदा मुकुलितकरोत्तंसमुकुटाः अञ्जलिबन्धशोभिशिरसः पर्यन्ते यस्मात्वच्चरणयोर्वि-धीयमानया सपर्यया तेऽपि तृप्ता भवन्ति न पुनः पृथक् तेषां पूजारम्भप्रयासः कर्तव्यः। एकोद्योगेन कार्यद्वयस्य सिद्धौ नीतिः फलिनीति नीतिविदः। तच्चरणपूजैव सर्वदेवतापूजनमित्यत्र न कश्चित् सन्देहपरिखेद इत्यलम्॥२५॥

विरिञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति हरिराप्नोति विरतिं,
विनाशं कीनाशो भजति धनदो याति निधनं।
वितन्द्री माहेन्द्री विततिरपि सम्मीलितदृशां,
महासंहारेऽस्मिन् विलसति सति त्वत्पतिरसौ।।२६।।

ननु स्वेच्छाविलासमात्रोत्पादितानां ब्रह्मविष्ण्वादिकारणपुरुषाणां कार्योपसंहारवेलायां तेषां यदा तिरोधान भवति तदा परब्रह्मणा शिवेन सार्ध तस्याः क्रीडनमेव न नाशः इत्यागमपरम्परया श्रुतम्, तस्य सर्वोपसंहारे कीदृशी समवस्थेति कथं न प्रकाश्यते इत्याशङ्क्याह – **विरिञ्चरित्यावि।** हे परमेश्वरी! महासंहारकाले वर्णकलामनुदेवतत्त्वभुवनाख्यषडध्वोपसहारवेलायाम् विरिञ्चिः ब्रह्मा पञ्चत्वं व्रजतितिरोधानंगच्छति। हरिः पुरुषोत्तमोविरतिं स्वकार्यविरमणमाप्नोतिगच्छति। कीनाशः सर्वजन्तुप्राणोपसंहारी यमराजोऽपि नाशं विरतिं व्रजति। किं न नाशयति अपितु सर्व नाशयति इति कीनाशः। किम शब्दे मकारनकारयोर्लोपः इकारस्य दीर्घः पृषोदरादित्वात् अवसानं गच्छति। माहेन्द्री महेन्द्रसम्बन्धिनी दृशां लोचनानां विततिः वितन्द्री सति विष्टा तन्द्री यस्याः सा, "वितन्द्री प्रमीले" त्यमरः। आसन्नमरणस्य पुरुषस्य प्राणोत्क्रमणसमये लोचनतारवलयस्य यद् घूर्णनं सा तन्द्रीत्युच्यते। तादृशीदृशां विततिः ऐन्द्री सम्मीलितं सम्यक्तयामीलनं पुनरुत्थानलक्षणम्, एवं सर्वेषु उपसंहृतेषु अपि त्वत्पतिः त्वया सह विहरन्नास्ते; न तस्य गाशो भवतीति यावत्। भगवत्यास्तु मूलप्रकृतिरूपत्वात् तस्य च पुरुषशब्दवाच्यत्वान्नोभयोर्विनाशसम्पत्तिः साङ्ख्यशास्त्र-मर्यादया चैवयुक्तम्। साङ्ख्यशास्त्रस्य त्रिपुरासिद्धान्तनाटकस्य च नात्यन्तभेदः। तत्रोपवर्ण्यते मूलप्रकृतिः परमेश्वरी त्रिगुणा व्यापिनी नित्या च ततो बुद्धितत्त्वं बहिर्भवति। बुद्धितत्त्वमेव महतत्त्वं नाम, तल्लक्षणं चतुर्द्धा-धर्मों ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् इति। तत्वद्वारा तमोद्वारा तु तद्विपर्यासः अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि ईदृग् बुद्धितत्त्वात् मूलप्रकृतिविकारभूतात् त्रिविधमहङ्कारतत्त्वं प्रादुर्भवति। अहङ्कारतत्त्वात्तु मनसा सह श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राण-वाक्पाणिपादपायूपस्थानि दशेन्द्रियाणि सम्भवन्ति। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च पञ्चैवं मिलित्वा षोडश विकारशब्दवाच्या भवन्ति। शब्दादिभ्यः पञ्चभ्यः पञ्च महाभूतानि सम्भवन्ति। तैर्मिलितैर्ब्रह्माण्डमुत्पद्यते। तच्चानेकसङ्ख्यमनेकरूपम्। प्रतिब्रह्माण्डमेकैको ब्रह्मा। तस्य जाग्रत्स्वप्नाभ्यां स्वकीयदिवसे स्वकीयरात्रौ चाण्डमध्यवर्ती नामशेष जन्तू-नामवान्तरसृष्टिप्रलयौ, एवं सृष्टिव्युत्क्रमेण जन्तवः अण्डे लीयन्ते, अण्डमपि पञ्चभूतेषु पञ्चभूतान्यपि शब्दादितन्मात्रपञ्चकेषु, तन्मात्रपञ्चकमप्यहङ्कारे, अहङ्कारो बुद्धितत्त्वे बुद्धितत्त्वमपि प्रकृतिरूपिण्यां परदेवताभट्टारिकायां लीयते, सा तु कुत्रापि न लीयते तत्रैव सर्वस्य लयात्। तथा चाहुः– साङ्ख्यवृद्धाः– "भेदानां परिणामात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च। कारणकार्यविभागाद् अविभागाद् वैश्वरूपस्य।। कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते गुणतः समुदयाच्च। परिणामतः सलिलवत् प्रतिगुणाश्रयविशेषात्।।" एवं प्रकारेण मूलप्रकृतिः

परब्रह्मव्यतिरिक्ता परब्रह्मण आधिकारिका विक्षेपिका च। एवं परब्रह्मणोऽपि नित्यसिद्धत्वं साङ्ख्यवृद्धैरेवं प्रतिपादितम् – "सङ्घातपदार्थत्वात् त्रैगुण्यविपर्ययाधिष्ठानात्। पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥" एवं महापुरुषस्य महापौरुष्याच्च अस्तित्वात् प्रकाशरूपत्वात् आनन्दमयत्वात् मिथुनीभाव: कमनीयावतारोऽनन्त-कोटिसौख्यराशिभरितगर्भो नित्यसम्बन्धो जगदेकमङ्गलहेतु: सिद्ध: इति सम्यगवधारणीयम्॥२६॥

जपो जल्प: शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचनं,
गतिप्रादक्षिण्यक्रमणमशनाद्याहुतिविधि:।
प्रणाम: संवेश: सूखमखिलमात्मार्पणदृशां,
सपर्यां पर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितं॥२७॥

ननु यदि मूलप्रकृतिरूपिणी श्रीश्रीललितामहाभट्टारिका सर्वव्यापिनी विनीश्चिता तस्या गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिपञ्चोपचाराद्यारम्भे षोडशोपचारचतुर्विंशतिचतु:षष्टि-सङ्ख्यै: फल्गुभि: परिमितै: अनित्यद्रव्यकल्पितैरुपचारै: किम्प्रयोजनम्। स्वेच्छया सर्वत्रैव सर्वदा सुलभै: पदार्थै: यदि महापूजनं भवति तदैव तस्या: परितोषो महत्या देवताया: महापूजयैव परितोषलाभात्। द्विविधा पूजा – अल्पसारा महासारा च। अल्पसारा फल्गुप्रयोजना पुन कर्मबन्धमालिन्यजननी धूपादि, महासारा तु मनोभावनिवेदितापरिमिताविच्छित्रतत्स्वरूपभावना पूजा। तामनुप्रविष्टानां महापुरुषाणां सा भगवतीं प्रत्यक्षमेव दृश्यमानमूर्तिर्जायते। सा खलु पूजा अवधूतसंन्यासिनामेव सम्भवति, सा चेत्पूजा न प्रकाश्यते तदाऽखण्डज्ञानसिद्धानां तदनुरूपपूजासिद्धौ का गतिरित्याशङ्क्याह – **जप इत्यादि**। हे भगवति! ये परिमिलितयोगिन: कर्म पुन: पुन: संसारवासनाग्रस्तास्तेषां पूजनायामहं पूजयामि त्वाम्, या पूजा महासारा "तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान: श्रद्धा पत्नी" त्यादिना 'तस्माद ब्रह्मणो महिमानि' त्युपनिषदित्यन्तेन तैत्तिरीयकोपनिषदि वर्तमानेन ग्रन्थकलापेन या प्रतिपादिता तयैव पूजया अहं पूजयामि त्वाम्। पूजायां खलु जपाङ्ग: स्वेच्छया जपरूप:। हे भगवति! त्वच्चरणारविन्दनित्यपवित्रस्य मम शरीरे संसर्गिनो जल्पादिचेष्टाविशेषो जपादिरूपा उपजायन्ते, स खलु त्वत्प्रसादमहिम्ना त्वयि प्रसन्नायां सर्वमेव वस्तुजातमिष्टमनिष्टं वा परमकाङ्क्षितत्वेन पर्यवस्यति। तथा चोक्तं दुर्वासो नामभिर्मुनीश्वरै:– "गेहं नाकति गर्वित: प्रणमति स्त्रीसङ्गमो मोक्षति, द्वेषी मित्रति पातकं सुकृतति क्ष्मावल्लभो दासति। मृत्युर्वैद्यति दूषणं गुणयति त्वत्पादससेवनात्, तां वन्दे भवभीतिभञ्जनकरीं गौरी महासुन्दरीं॥" अत एव तव प्रसादान्मम स्वेच्छाजल्पोऽपि जपो भवतु। शिल्पमपि सकलमुद्राविरचनं भवतु। शिल्पं नाम जीविकोपायत्वेन चित्रकरणवसनसीवन-पुस्तकसज्जीकरणादि तदेव तव मुद्रा भवतु। मुद्रा नाम पूजाङ्गत्वेन विधीयमाना संस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनावगुण्ठनवन्दनधेनुमुद्रायोनिमुद्रासङ्क्षोभणद्रावणादि-

दशकनाराचमुद्रादि पूजाङ्गत्वेनागमेष्वभिहितम्। त्वत्प्रसादेन मम शिल्पमपि तव मुद्रा भवतु। मुद्रा विरचने ह्यत्र विरचना नाम नानाविधाङ्गुलिसंश्लेषणेन तत्तदर्थप्रख्यापनाभिनयः। गमनस्वेच्छासञ्चारः तव प्रादक्षिण्यक्रमणं भवतु। प्रदक्षिणव्यवहाररूपचङ्क्रमणयोगात् गुणसम्बन्धे प्रादक्षिण्य क्रमणं तदपि पूजाङ्गम्। अशनाद्याहुतिविधिः अशनदीति भिन्नपदम्। किन्तदशनादि अन्नम् अन्नस्य ग्रासः तद्भोज्यमित्युच्यते। अपूपादिग्रासो भक्ष्यम्, मध्वादि लेह्यम्, दुग्धपानम्, रसादिचूष्यम् एवं चतुर्विधमन्नस्वरूपम्। अशनमादिर्यस्य तदशनादि भोज्यादिचतुष्टयं यन्मयि वर्तते तत् तव आहुतिर्भवतु। यत्तु 'सायंप्रातरति तत्समेधमिध'मिती श्रुतेः। किञ्च मम संवेशः स्वेच्छा शयनम् प्रणामो भवतु तव साष्टाङ्गनमस्कारो भवतु। किंबहुना, यदेव मम सुखं यदखिलसुखसाधनव्यापारो वा तत्सर्वमात्मार्पणदृशा नामधेयं पूजाङ्गं भवतु। आत्मार्पणदृशया खलु पूजया समाप्तिः। अनन्तरानुबद्धतद्विद्यारम्भा आत्मार्पणदृशा खलु परमेश्वर्याश्चरणारविन्दयोः सन्ततानन्दानुभवाय स्वात्मनो दासभूतस्य भक्तिप्रह्वस्य समर्पणम् तदुपकरणत्वेन प्रक्षेपः। अत एव मम यद् यद् विलसितमस्ति तत् सर्वमपि तव सपर्यापर्यायो भवतु पूजारूपत्वेन परिणमतु॥२७॥

सुधामप्यास्वाद्य प्रतिभयजरामृत्युहरिणीं,
विपद्यन्ते विश्वे विधिशतमखाद्या दिविषदः।
करालं यत्क्ष्वेडं कवलितवतः कालकलना,
न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताटङ्कमहिमा॥२८॥

एवमलौकिकपूजाविधानेन महापुरुषैः पूज्यमानाया मूलप्रकृतिभट्टारिकाया यस्तु स्वामी सन्ततसन्निहितः तस्य दीर्घायुष्यति तद्गुणसंसर्गमहिम्नैव सिद्धं भवति। अन्यथा निर्गुणस्य पुरुषस्य बहुकालव्यापि जीवनस्यापि गुणमध्ये प्रक्षेपात तत्कृतत्वाद् गुणविलासस्य तत्कृतमेव भगवतश्चिरञ्जीवनम् इत्येतत्कथन्न प्रकाश्यत इत्याशङ्क्याह – **सुधामिति।** हे परमेश्वरी! प्रतिभयजरामृत्युहरिणीम् भयङ्करजरामृत्युशमनीम्, "भयङ्करं प्रतिभयम्" इत्यमरः। सुधां पीयूषमास्वाद्यापि विधिशतमखाद्या विधिर्ब्रह्मा शतमख इन्द्रः तावाद्यौ येषां ते विधिशतमखाद्याः दिविषदो देवाः विपद्यते विपतिं प्राप्नुवन्ति। अण्डप्रलये तेषामपि निरोधात्। विश्वे सर्वे। देवानामपि मनुष्याणामिव स्वस्वकालावसाने मरण सिद्धमेव। स्वामिनः शम्भोस्तु न तथा। किञ्च वैपरीत्येन करालं भयङ्करं तत्क्षणादेव जीवहरणं हालाहलाख्यं विषं क्ष्वेलं "क्ष्वेलस्तु गरलम्" इत्यमरः। कवलितवतः भक्षितवतस्त्वत्स्वामिनः शम्भोः कालकलना नास्ति। कालो मृत्युः तस्य कलना व्याप्ति कलिवली कामधेनुः। कलना, "न्यासश्रन्थो युजि" तियुच्, स्त्र्यधिकारे "अजाद्यतष्टाप्"। यदेतस्य। तव स्वामिनो महादेवस्य विषं भक्षितवती मृत्युविरहः स तव ताटङ्कमहिमैव, ताटङ्को नाम कर्णाभरणविशेषः। देशे देशे स्त्रीणामवैधव्यसूचकः, विधवाभिनं कदाचिदपि धारणीयः। विवाहकालादारभ्य भर्त्रा बद्धमामरणान्तर प्रसिद्धम्। एतच्च कर्णाटकदेशादौ

ताटङ्करूपम् द्रविडदेशादौ माङ्गल्यसूचकम्। गौडदेशादौ शङ्खवलयसिन्दुरादिकं, पश्चिमदेशादौ वारकूटसौवर्णकङ्कणादितेष्वेकं साधवाभरणं ताटङ्कमात्रोपात्तम्। हे जननि! त्वया तादृक् ताटङ्काभरणं गृहीतम्, यत्प्रभावात् कदाचिदपि वैधव्योपश्लेषो नास्ति सदैव संधवात्वम्॥२८॥

किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः,
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटं।
प्रणम्येष्वेतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं,
भवस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते॥२९॥

यत एवम् अनादिनिधनौ अपर्यन्तजीवनकालौ अन्योन्यमविरहितौ युवां परमशिवाद्यख्यातौ ततस्तयौर्युवयोरर्वाक्कालजनिततया पुत्रप्राया विरिञ्च्यादयः सकललोकमातरं त्वां नन्तुमष्टाङ्गस्पृष्टभूतला दण्डवद्भूमौ पतिताः सन्तो वर्तन्ते यदा, तस्मिन्नवसरे भवाँश्चन्द्रशेखरोऽपि त्वल्लीलाभवनमागतस्तदभ्युत्थानाय त्वरितया भगवत्या भवनान्निर्गते जयाविजयादिपरिजनवर्गस्य आलोकशब्दप्रकारं वर्णयति – **किरीटमित्यादि।** वैरिञ्चं बिरिञ्चिसम्बन्धि किरीटं मुकुटं परिहर तत्र तव चरणस्यापि मृदुलस्य संवलने सम्पर्के वेदना भवतीति अभिप्रायः। किञ्च कैटभभिदो महाविष्णोः कठोरे किरीटे पुरः स्खलसि अग्रे पदविन्यासवैषम्यमनुभवसि। अथ च जम्भारिमुकुटम् इन्द्रस्य किरीटम् जहि त्यज इत्यर्थः। जहि इत्येतद् रूपं हन्तेरेव लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम् न जहातेः। अत्रार्थे जहातेरेवापेक्षितः, जहाते रूपन्तु जहाहि, जहीहि, जहिहि, इति त्रेधा सम्भवति तर्हि अत्र जहीति कथमिति चेत् अत्र पाठान्तरमन्वेषणीयम् "विजहीहीन्द्रमुकुटम्" इति। अथवा यथा न्यासमेवास्तु अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् हन्तेरेव जहात्यर्थं कल्पयाम इत्येवरूपा परिजनोक्तिः। एतेषु विरिञ्च्यादिषु प्रणतेषु प्रसभं तव भवनमभियातस्य भवस्याभ्युत्थाने प्रवर्तना विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते। अत एव युवयोर्नमस्कारकर्तारो विरिञ्च्यादयः सर्वे देवा न तु कदापि कुत्रापि युवां देवान्तरस्य प्रणेतारौ युवथोरन्योन्यस्य प्रणयकलहादौ नमस्कार्य नमस्कर्तृत्वं साधारणम्॥२९॥

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसन्धाय भुवनं,
स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रैः पशुपतिः।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना,
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदं॥३०॥

एवं सकललोकपूज्यायाः परमेश्वर्याः यत्रातिस्विकमनादिसिद्धं सर्वशास्त्रोत्तमं त्रैपुरदर्शनं मयेश्वराभिधानं सवित् सिद्धान्तापरपर्यायकमात्मप्रत्यभिज्ञानरूपं यदस्ति

तस्यैतत् शास्त्रेभ्य आधिक्यरूपोऽतिमहानुत्कर्षो न प्रकाश्यते चेत् तदुपासनायामितिकर्तव्यताकलापपरिज्ञानं कृत इति तच्छास्त्रप्रख्यापने हेतुमाह – "ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः" इति श्रुत्यर्थनिश्चयाद् विद्यानामादिवक्तृत्वान्महेश्वर एव सर्वाविद्याकदम्बप्रणेता, स.हि प्रथमं तत्रैव त्रैपुरसिद्धान्तं कृत्वा गोप्यं चतुःषष्ट्यातन्त्रैः सकलभुवनमभिसन्धाय वञ्चयित्वा किञ्च केवलभोगप्रधानैर्गमनागमनकारिभिः दुःखावसानैः दुःखकर्मवलैस्तैः शास्त्रैः करणभूतैस्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः तेषां तेषां शास्त्राणां वश्याकर्षणमोहनोच्चाटनादि फल्गु फलानि सम्पद्य तत्प्रसवेन तत्फलसम्पादनेन स्वयमपि परतन्त्रः संसारव्याप्तिमान् पशुपतिः स्थितः। तत्र चतुः-षष्टितन्त्राणि कानि इति जिज्ञासायामुच्यते – महामायाशंबरयोगिनी, जालशंबर, तत्वशंबर, भैरवाष्टकं तन्त्रं, सर्वज्ञानोत्तरं महापिचुमतं, महालक्ष्मीमतं सिद्धयोगीश्वरीमतं, कुरूपिकामतं, सर्ववीरमतं, विमलामतं, पूर्वाम्नाय, दक्षिणाम्नायं पश्चिमाम्नाय-मुतराम्नायमनुत्तराम्नायमूर्ध्वाम्नायं, वीरावलीमतम् अरुणेशमतं, विशुद्धेश्वरमत-मेवमादीनि तन्त्राणि तन्त्राचार्यपरम्परया ज्ञातव्यानि। एवं बाह्यशास्त्रैः लोकं मोहयित्वा स्वस्यानन्दानुभवाय स्वदीयं शास्त्रं भोगमोक्षप्रदम्। ललिता संहिता ललिता ज्ञानललिता परिशिष्टानन्दतन्त्रामहाकुलचूडामणिमहावीरावलीतन्त्रं प्रतिपाद्यमानप्रमेयजालमयं तव शास्त्रेष्टाभ्यन्तरं गोपयित्वा स्थितः त्वं खलु सर्वानुग्राहिणी करुणात्मिका शक्तिः। तस्यैकस्य शम्भोः स्वशास्त्रामृतपानमक्षममाणा "एकः स्वादु न भुञ्जीत" इति न्यायादन्येषामपि शिवावेशवतां महात्मनां रक्षणाय त्वया तस्य निर्बन्धः कृतः मम महातन्त्रं प्रकाशय सर्वेऽपि भोगमोक्षाधिकारिणः स्युरिति। अखिलपुरुषार्थैकघटनी स्वतन्त्रं सर्वेषामपि पुरुषार्थानामेकघटनायां मुख्यप्रयोजनसम्पादने स्वतन्त्रं परतन्त्रताविरहितं ते तन्त्र तव शास्त्रं क्षितितलम् अवातीतरत् अवतरितवत्। अव पूर्वस्य "तरतेर्हेतुमति च" इति णिच्, लुङि चङि रूपम्। यतोऽत्यगोपनीयं शास्त्रं त्वदाज्ञालाघवतन्त्रो भूत्वा सर्वत्र परशिवः प्रकाशितवान्, अत एव त्वदाज्ञालङ्घनसामर्थ्यं परशिवस्यापि नास्ति, किम्पुनर्विरिञ्चिप्रभृतीनां त्वत्सृष्टानां देवतानामिति भावः॥३०॥

शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः,
स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः।
अमी हल्लेखाभिस्तिसृभिरकसानेषु घटिता,
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवतां॥३१॥

तदेतत्तव सर्वशास्त्रोत्तमं त्रिपुरादर्शनमस्ति तत्र सारभूतः सर्वविद्यासिंहासना-रोहणचक्रवर्तिषट्त्रिंशदक्षरात्मकपञ्चदशवर्णरूपः सर्वतत्त्वमयः सर्वपीठमयो महामन्त्रराज ऋग्वेदैकदेशसाङ्ख्यायनशाखापरिशिष्टे वर्तमानषोडशत्रिपुरोपनिषन्मन्त्रमध्यपरिपठित-मन्त्रोद्धारप्रकाशिना कथं न प्रकाश्यत इत्याशङ्क्याह। – **शिव इत्यादि**। महामन्त्रस्य खण्डत्रयात्मकप्रसिद्धा एकैकस्य खण्डस्यावसाने एकैकं मायाबीजं स च मन्त्रो द्विप्रकारो

भवति हादिः कादिश्च। हादिः परमेश्वरवाचकः। कादिस्तु परमेश्वरीवाचकः। कामराजविद्या इत्याम्नायते। हादिस्तु लोपामुद्रा इति। शिवशक्तिकामक्षितयः एकखण्डः। तदेव वदति शिवः शक्तिः कामः क्षितिरिति। शिवो गगनाक्षरम्, शक्तिः भृगुः, कामस्तु मन्मथः, क्षितिरैन्द्रबीजम्। द्वितीयमाचष्टे-रविः शीतकिरणः स्मरः, हंसः, शक्र इति। रविः गगनबीजम्, शीतकिरणो भृगुः, स्मरः पञ्चबाणाक्षरम् हंसः पूर्ववच्छिवबीजम्, शक्तः क्षितिबीजम्, अनयोः खण्डयौरुपरि प्रत्येक मायाबीजम्। तृतीय खण्डमाह – **परामारहस्य इति**। परा प्राणबीजम्, मारः ककारः, हरिः क्षितिबीजम्। अस्यापि खण्डस्योपरि मायाबीजम्। एवमुक्तप्रकारेण अमीखण्डाः तिसृभिः हृल्लेखाभिर्भुवनेश्वरी बीजैः अवसानेषु अन्तिमस्यानेषु घटिता बद्धा मन्त्रवर्णास्ते नामावयवतां भजन्ति। त्वन्महामन्त्रराज एव नाम तस्यावयवता शरीरसंस्थानत्वं भजन्ति। अस्यैव महामन्त्रस्य सर्वविद्यातिशायित्वं महामायाभट्टारिकायाः स्वशास्त्रे निबद्धः सर्वविद्याप्रथमेन वेदपुरुषेणापि त्रिपुरोपनिषदुक्ता। सा च त्रिपुरोपनिषत् कीदृशीति जिज्ञासायामुच्यते – "तिस्रः पुरः त्रिपथा विश्वचर्षणी यत्रा कथा अक्षरा सन्निविष्टा। अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानां। नवयोनिर्नवचक्राणि दधिरे नवैव योगा नवयोगिन्यश्च। नवानां चक्रा अधिनाथस्योनवमुद्रा नवभद्रामहीनां।। एका आसीत् प्रथमा सा नवासीदासोनविंशोतासोनत्रिशा। चत्वारिंशा तत्र तिस्रः समिधा उशतीरिव मातरो मा विशन्तु।। ऊर्ध्व ज्वलज्ज्योतिरग्रेतमो वै तिरश्चीनमजितं तदरजोऽभूत्। आन्दनं मोहनं ज्योतिरिन्दोरेता उ मण्डला मण्डयन्ति।। या तिस्रो रेखाः सदनानि भूमेस्त्रिविष्टया त्रिगुणा त्रिप्रकाशा। एतत्पुरं पूरकं पूरकाणामत्र प्रथेते मदनो मदन्या।। मदन्तिका मालिनी मङ्गला च सुभगा सा सुन्दरी शुद्धिमता। लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मी; उमा ललिता लालयन्ती।। इमां विज्ञाय सुधयामदन्ती परिस्तुतस्तर्पयन्तः स्वपीठं। नाकस्य पृष्ठे महतो वसन्ति परं धाम त्रैपुरं वा विशन्ति।। कामो योनिः कमलावज्रपाणिर्गुहाह-सामातरिश्वाभ्रमिन्द्रः। पुनर्गुहा सकला मायया च पुरुच्येषा विश्वमाताऽऽदिविद्या।। षष्ठं सप्तममथ वह्निस्मरथीमस्यामूलत्रिक आदेशयन्तः। कथ्यं कविं कल्पकं काममीशसन्तुष्टं वासोमृतत्व भजन्ते।। पुरं महात्रिमुखविश्वमातुरेव रेखास्वरमध्ये तदङ्गे। वृहत्तिथिर्दशपञ्चाधिनित्यः स षोडशीकं पुरमध्यं विभर्ति। द्वा मण्डला द्वास्तनबिन्दुमेकं मुखं चाधस्त्रीणि गुहा पदानि। कामी कला कामरूपा चित्वाकिनथो जायते कामरूपश्च काम्यः।। परिस्रुतं झषमाद्यं पलञ्च भक्तानि योनिः सुपरिष्कृतानि। निवेदयन् देवतायै महत्यै स्वामीकृत्य सुकृती सिद्धिमेति।। शृण्येव सितया विश्वचर्षणी पाशेनैंव प्रतिविध्यति अभीकं। इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विध्यत्यादिशक्तिररुणा विश्वजन्या।। भगः शक्तिर्भगवान् काम ईशः उभादाताराविहस्यै भगानां। समयुधनौ समसत्त्वौ समौजौ तयोः शक्तिरजिता विश्वयोनिः।। परिष्कृता हविषा पावितेन प्रसङ्कोच गलिते वै मनस्वूः। सर्वः सर्वस्य जगतो विधाता भर्ता हर्ता विश्वरूपत्वमेति। इयमेवोपनिषत्त्रैपुरीयायामक्षरं परयोगिभिरीड्ये। एषर्ग्यजुः परमेतच्च साम अयमथ वेदोऽन्याश्च विद्या।।" इति त्रिपुरोपनिषत्।।३१।।

स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमादौ तव मनो-
र्विधायैको नित्ये निरवधिमहाभोगरसिकाः।
जपन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः,
शिवाग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः।।३२।।

नन्विह खलु भगवतो लोपामुद्रा हादिरिति प्रसिद्धा महानुभावा मोक्षप्रधाना विद्येयमिति प्रसिद्धिः, अत एव परमशिवकामेश्वरमहाभट्टारकब्रह्मवाचिका, अत्र भोगशालिनस्तथा न प्रवर्तन्ते इति कृत्वा भोगप्रधानमशेषमोक्षानन्दप्रदश्च महामन्त्रसारं महाकामेश्वराख्यं काद्यमनाद्यविद्यानिर्बहणं मन्त्रराजमुपन्यस्यति – **स्मरमित्यादिना।** प्रागुक्तस्य महामन्त्रस्यादिमेषु त्रिषु वर्णपदेषु स्मरं कामबीजम्योनिम् एककला बीजरूपिणीम् परशक्तिं लक्ष्मीमातृकाचतुर्थीमिति वर्णत्रिकं संयोज्य हे परमेश्वरि! तव मनोर्मन्त्रस्यादौ उक्तप्रकारेण विन्यस्य निरवधिमहाभोगरसिकाः निरवधिरवसानशून्यो महाभोगो यस्तत्र रसिकाः सञ्जातोत्साहास्त्वां जपन्ति। पुनः किम्भूताः? चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः– चिन्तामणिगुणेन चिन्तामणिमाल्यनिबद्ध सञ्जातम् अक्षवलयम् अक्षमला येषां ते तथोक्ताः। पुनः किम्भूताः? शिवाग्नौ परमशिवभट्टारके ज्ञानपावके सुरभिघृतधाराहुतिशतैः कामधेनुक्षीरसम्पादितघृतधारारूपाभिराहुतिभिः शतसङ्ख्याभिः असख्याभिरित्यर्थः। जुह्वन्तो होम कुर्वाणाः त्वा जपन्ति इति सम्बन्धः। तपस्याकालेऽपि तव भक्तानां महदैश्वर्य तच्चिन्तामणिभिरेवाक्षमालाकल्पना कामधेनोराज्येन होमकर्म एकमैन्त्रमेव पदमनुभवति, तपसि तत्फलसञ्जातमैश्वर्यमाहात्म्यं त्वमेव जानासि नान्या देवता इत्यर्थः॥३२॥

शरीरं त्वं शम्भोः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगम्,
तवात्मानं मन्ये भगवति तवात्मानमनघम्।
अतः शेषः शेषीत्बयमुभयसाधारणतया,
स्थितः सम्बन्धो वां समरसपरानन्दपरयोः।।३३।।

एवमुक्तप्रकारेण त्वद्भर्तुः श्रीश्रीमहाभट्टारकस्य मुक्तिपथप्रवृत्तभक्तजनोपासनायां हा दिविद्यामुक्त्वा तदनन्तरमपि भगवत्याः प्रतिपादिकां महाभोगप्रवृत्तसाधक-जनोपासनाया कादिमहाविद्या च प्रतिपाद्यतया उभयोर्विद्ययोरेकाकारत्वमागतयोरेक-विद्यात्मना परिणतयोरन्ते वह्नि जायालक्ष्मीशेखरयोरेकैकदञ्चितचतुश्चतुः खण्डमेलनेन च नवखण्डतां नवकूटतां नवात्मतां च समागतयोः पाशाङ्कुशशरचापादिपरिमित-ध्यानविवक्षयां जगद्रूपं भगवत्याः शरीरमपिदधतोस्तयोर्महामन्त्रयोर्यदेत-दन्योन्यमेलनात्मकं सामरस्यमस्ति, तदेव च विश्वाख्यमेकं रूपम् भुक्तिमुक्तिपरायणा उपासते, ते खलु महापुरुषा युवयोर्विश्वरूपं भावयित्वा विश्वात्मसिद्धि विन्दन्ति। विश्वात्मसिद्धिर्नामकरचरणाद्यवयवकदम्बसंवलितदेवतिर्यङ्मनुष्यादि-

शरीराभिमान त्यागेन ब्रह्माण्डशरीरी भूत्वा यथा मनुष्यादि शरीरे कृत्रिमाहन्तया स्वेच्छया करयोरास्फालनादिसिद्धिः तथा विश्वशरीरिणां तेषां मेरुमन्दारविन्ध्यादीनामन्योन्य-ताडनादिकं सम्भवति, ते खलु नान्योपासका महापुरुषा महाहन्तया विश्वमेव शरीरं कृतवन्तः। विंश्वशरीरं त्वत्सदानुध्यानात् स्वयमपि विश्वशरीरा भवन्ति। तथोक्तं विश्वरूपपञ्चाशिकायाम् – "हे हे स्मिततया यद्वज्जडयोरास्फालनं मिथो बाह्वोः। इच्छामात्रेणेत्थं गिर्योरपि तद्वशाज्जगति॥" अतो हेतोस्तव विश्वरूपमेव मुख्यं रूपम्। नवकूटा नवात्मिका त्रयस्त्रिंशदक्षरा महाललिता विद्यैव मुख्या। इममेवार्थ तव भक्तः श्लोकमुखेन प्रतिपादयति – हे परमेश्वरी! शम्भोः परब्रह्मणः शरीरं त्वमेव शरीरिणोर्नित्यसम्बन्धो युवयोरेव न तु परिमितप्रमातृगुणानामिव नित्यप्रकृतेः पुरुषस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वं सर्वदा महादिवर्गस्यैव तयोरुभयोराविर्भावतिरोभावेनानित्यतेति साङ्ख्यवृद्धाः। अत एव शशिमिहिरवक्षीरुहयुगम्, शशिमिहिरौ चन्द्रसूर्यौ एव वक्षोरुहयुगं तस्य तत्तथोक्त तव विश्वरूपं वाच्यतया वर्तमान तवात्मानम् तव स्वस्वरूपेणावभासमानं नवखण्डात्मकं महामन्त्रराजं वन्दे। किम्भूतं तत्: अनघम्। "अहो दुःखव्यसनेष्वघम्" इत्यमरः। त्वन्मन्त्रराजस्यानवद्यत्वाद् एव यद्वत् कारणं तद्वत्कार्यमिति न्यायाद् अनघाः अपाया, अनघा दुःखवर्जिता, अनघा अव्यसना अवश्यचित्तत्वरहिता, महान्तस्तव मक्ता भवन्ति इति अभिप्रायः। यस्मात्त्वं भगवतः शरीरभूता नवात्मास्वरूपा च अत एव तेनैव हेतुना वां युवयोः सामान्यान्योन्यसम्भोगजनितपरमानन्दतत्परयोः समानरसत्वं च असाधारणस्व-स्वकर्मानुष्ठानं शरीररूपया त्वया विना भगवतः शरीरिणः पृथगवस्थानाभावात् तं च साक्षिणं केवलमध्यस्थं द्रष्टारमकर्तारं परमेश्वरं विना सृष्टिसामर्थ्याभावात्तव पृथगवस्थानं नास्ति। अतस्तदीयोऽसाधारणकर्म तेन भुज्यते, तदीयो रस असाधारणकर्म त्वया भुज्यते, अयमेव समरसपरानन्दो नाम एवभूतयोर्युवयोः कः शेषः उपकरणम्, कः शेषी उपकार्य इत्यपेक्षायां त्वमेव शेषः सविलासविजृम्भितपृथिव्याद्यष्टमूर्तिपरस्परमेलन-जनितनानाचेष्टाविशेषमाह – नाटक-प्रणयनपरया नर्तक्या त्वया नान्यकार्यया भगवान् महाराजैवोपास्यते। य उपासकः स शेषः, यस्तूपास्यः स शेषीति सम्बन्धो लोके प्रसिद्धो नियतश्च। युवयोस्तु शेषशेषी सम्बन्धो लोके प्रतीर्णतया उभयसाधारणतया स्थितः। साधारणशब्दः प्रामाण्यवाची लोके यः शेष-शेषीभाव। ननु युवयोर्भिन्न एव कदाचिद् ज्ञानवर्णनयां तस्य शेषत्वं तव शेषता क्रियावर्णनाया तव शेषित्वं तस्य शेषता तदुभयमपि त्वत्स्वातन्त्रयमेवेति भावः। साधारण्यमप्येतदेव युवयोर्विश्वशरीरायोः अन्योन्यनित्यसम्बन्धवत् युष्मन्महामन्त्रयोरपि न त्वात्मकत्वेन स्थितयोः कादिहाद्योर्नित्यसम्बन्ध एव, तद् रूपेण जपश्चाष्टमहासिद्धिप्रधानभूतवश्यात्मसिद्धि हेतुः। पार्थक्येन जपस्तु भोगमोक्षरसलुब्धाना भ्रान्तिकल्पितएवेति भावः। एतन्नवात्म्योपासनाफलं वैश्वात्म्यं पञ्चाशिका शास्त्रे बहुप्रतिपाद्यमस्ति, ग्रन्थविस्तरभिया नेह प्रतन्यते इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥३३॥

मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि,
त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयि परिणतायां न हि परम्।
त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा,
चिदानन्दाकारं शिवयुवतिभावेन विमृषे।।३४।।

इममेव पूर्वं श्लोकोक्तमर्थं भङ्गयन्तरेण विश्वस्याष्टधा विकल्पं कृत्वा तदाकार-परिणमनसामर्थ्यं भगवत्याः स्तोति त्वमेवाष्टमूर्तिरूपेण परिणतासि। अत्र मूर्तिषट्कमेव प्रतिपादितम्। अन्यन्मूर्तिद्वयङ्कृत इत्याकाङ्क्षायाम् उच्यते-अन्ये मूर्ति चन्द्रसूर्यौ खलु तयोः शब्दान्तरेण प्रतिपादनमत्र वर्ण्यते, प्राधान्यात् भिन्नतया च नोक्तम् अग्निसोमस्वरूपत्वात् शिवशक्त्योः सूर्यचन्द्राकारयोः चिदानन्दाकारचन्द्र-मण्डलात्मकः, चिच्च आनन्दश्च चिदानन्दौ शिवशक्तिरूपौ च सूर्याचन्द्रमसौ यस्य विश्वशरीरा वर्तते स चिदानन्दाकारः इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। अतएवाष्टमूर्तयः सम्पन्नाः। एतदुक्तं भवति-हे परमेश्वरि! त्वमेव मनः होतृपदाधिष्ठात्री, त्वमेव व्योम अवकाशप्रदा, त्वमेव मरुत् प्राणप्रदा, त्वमेव मरुत्सारथिः अग्निः पाकदाहादिलक्षणः, त्वमेव आपः समस्तलोकजीवनभूताः, त्वमेव भूमिः सर्वजन्तुसाधारणकर्मकारिणी, त्वमेव चित् सूर्यः, त्वमेव आनन्दः इन्दुः, त्वमेव इत्यष्टमूर्तिरूपेण परिणतायाम् आकारान्तरप्राप्तायाम् एतद्व्यतिरिक्तं किमपि वस्तु नास्ति एतन्मयत्वादेव विश्वप्रपञ्चस्य। ननु परिणतायामित्येकः परिणाम उक्तः परिणमा यितुम् इति द्वितीयपरिणामे कथं पौनरुक्त्यदोषो नास्ति इत्यत्र उच्यते अत्र भगवत्याः खलु परिणामद्वयम्-स्वभावतः एकरूपाया नित्याया व्यापिन्या भगवत्यअष्टमूर्त्यात्मना परिणाम एकः। द्वितीयस्तु कृताभिरेव मूर्ताभिर्महीमहीधराडम्बरहिरण्डकारणजलध्यात्मना परिणामः। आभ्यां परिणामाभ्यामेव जगच्चक्रमुन्मीलयतीति कथयति – **त्वमेवेति**। हे परमेश्वरि! त्वमेव स्वात्मानं बीजरूपं विश्ववपुषा पूर्वोक्तप्रपञ्चरूपेण परिणमयितुं किम्भूतं चिदानन्दाकारं शिवयुवतिभावेन श्रीश्रीललितामहाभट्टारिकारूपेणविमृषेधारयसि त्वद्व्यतिरेकेण जगत्प्रपञ्चो नास्ति इत्यर्थः।

ननु जगति जडत्वात् सृष्टिसंहारादिविक्रिया च विनाशित्वं तार्किकादिभि-रङ्गीक्रियते; अविनाशिनी जगद्रूपेण च विरुद्धमिति चेन्न। स्वभावतः कस्यापि पदार्थस्याभावाभावित्वरूपा सृष्टिः प्रध्वंसाभावरूपः संहारो वा कुतार्किकपटुभि-रङ्गीकृताविमौ स्तः, सृष्टिसंहारौ न स्तः एव। उक्तं भगवद्गीतायाम – "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः। उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः।" तथा हि कूर्मस्य मुखकरचरणपुच्छादिकमङ्गकदम्बकं कूर्मशरीरे तदिच्छया तिरो भवति कालान्तरे आविर्भवति, एतावता सृष्टिसंहारौ वक्तुं न शक्येते तथैव भगवत्या शरीरात् पृथिव्याद्यष्टमूर्तयो बहिर्भवन्तितदिच्छया तत्रैव प्रविशन्ति ततो जगतस्तद्रूपिण्याश्चा-विर्भावतिरोभावनित्यो विनाशशङ्काकदम्बको नोट्टंकनीय इति स्थितमेतद् विश्वशरीरयोः

शिवशक्त्योः सर्वदा सामरस्यम् इति॥३४॥

तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं,
परं शम्भुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परि[१] चिता।
यमारा[२] द्धुं श[३] क्त्या रविशशिशुचीनामविषये,
निरालोके लो[४] को निवसति हि भालोकभुवने॥३५॥

ननु प्रागुक्तानां मूलाधारादि भ्रूमध्यपर्यन्तानां मन्त्ररश्म्यावरणरश्मिद्वयात्मकानामन्तर्यागपूजामहापीठपूजानां षट्कमलालङ्कृततत्तत् सुषुम्नास्थानानां षडाधाराणामधिष्ठानदेवतापूजां विना अधिष्ठेयपूजा न सम्भवति, तत्षडधिष्ठानदेवतामिथुनषट्कं कथं न प्रकाश्यत इत्याशङ्कायां पूर्वोक्तक्रमेणाज्ञाविशुद्धिहृदयमणिपूरकस्वाधिष्ठानमूलाधारचक्राणामधिष्ठानं देवताषट्कदम्पतीषट्कं प्रकाशयति षड्भिः श्लोकैः, तत्र प्रथमं – **तवाज्ञाचक्रस्थम् इति।** आज्ञाचक्रं नाम पूर्वोक्तं सर्वरोगहरचक्रस्वामिन्यादिचतुःषष्टिदेवतायुक्तं मनश्चक्रकमलजुष्टं भ्रूमध्यस्थानम् तत्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं सूर्यचन्द्रकोटिसङ्काशं परिचिता भट्टारिकया परिमिलितपार्श्वं परं शम्भुं महाशम्भुनाथं वन्दे नमस्करोमि। तत्र मन्त्रद्वयम् – "परचिदम्बापादं परशम्भुनाथपादमिति मन्त्रद्वयम्।" तमेव विशिनष्टि-यं परं शम्भुनाथं शक्त्या आराद्धुं ज्योतिर्मयाकारेण विप्रवेष्टु लोको भक्तजनः लोकते ज्योतिर्मयं पश्यतीति लोकः साधकोत्तमः रविशशिशुचीनां सूर्यचन्द्रपावकानाम्-अविषये प्रथमोत्पत्तिस्थाने भगवत्या ज्योतिर्मयं रूपं तेजस्त्रितयं पूर्वमुत्पन्नमिति प्रसिद्धिः। भालोकभुवने भामयो ज्योतिर्मयोलोको भालोकः तदन्तवर्तिनि ततो विशिष्टप्रायरूपे महाज्योतिःस्थाने निरालोके आलोकवर्जिते आलोक्यन्ते इत्यालोकाः घटपटादिजडरूपवृत्तिज्ञानजनितविरहिते निरालोके निवसति आस्थानं करोति। महाज्योतिः स्थानवर्तिनामेव महायोगिनाम् एतन्महामिथुनचरणाराधनसामर्थ्यं नान्येषाम् इत्यर्थः॥३५॥

विशुद्धौ ते शुद्धस्फटिकविशदं व्योमजनकं,
शिवं सेवे देवीमपि शिवसमानव्य[५] सनिनीं।
ययोः कान्त्या यान्त्या शशिकिरणसारूप्य स[६] रणिं,
विधूतान्तर्ध्वान्ता विलसति चकोरीव जगति॥३६॥

अथ द्वितीयश्लोकेन सर्वमन्त्रमयोप्रभृतिद्विसप्ततिदेवताधिष्ठिता तत्सङ्ख्याप्रकाशकं कमलं वाऽष्टमूर्तिरूपेण परिणतासि। अत्र तु मूर्तिषट्कमेव प्रतिपादितम् अन्यद् मूर्तिद्वयं कुत इत्याकाङ्क्षायामुच्यते-अन्ये मूर्ती चन्द्रसूर्यौ खलु तयोः शब्दान्तरेण

१. 'परचिता' इति पाठः। २ 'आराध्यन्' इति पाठः। २ 'भक्त्या' इति पाठः। ४ 'अलोके' इति पाठः। ५ 'व्यवसिताम्' इति पाठः। ६ 'सरणेः' इति पाठः।

प्रतिपादनमत्र वर्ण्यते प्राधान्याद्भिन्नतया च नोक्तम्, अग्नीषोमस्वरूपत्वात् शिवशक्त्योः सूर्यचन्द्राकारयोश्चिदानन्दाकारमित्याभ्यां शब्दाभ्या-मुक्तिः। चित् खलु ज्ञानसूर्याकारा आनन्दयुक्तकण्ठस्थानविशुद्धिचक्राधिष्ठानदेवता परमशिवाम्बा परमशिवभट्टारकञ्च प्रकाशयति। हे परमेश्वरि! ते विशुद्धौ विशुद्धिस्थाने कण्ठरूपे शुद्धस्फटिकविशदं त्रासरहितस्फटिकमणिसदृशम्, व्योमजनकं व्योम्नः सर्वभूतावकाशप्रदस्याकाश-महाभूतस्य जनकमुत्पादकम्। ननु नित्यस्याजन्यस्याकाशस्य कथं जन्यत्वमुच्यते? यस्य जनकं परमशिवभट्टारकं ब्रवीषि, तार्किका खलु अजन्यमाकाशं ''नासतो विद्यते भावः'' इत्यागमबलाद् दूरापास्तैव प्रामाणिकी कुत इति चेत् – यद्यविद्यमानोत्पत्ति-र्वैशेषिकवटुभिरुच्यते अविद्यमानत्वाविशेषात् सिकताभ्योऽपि तैलमुत्पद्येत तत्त्वं न दृश्यते। अत एव कारणगर्भे पूर्वसत एव कार्यस्योत्पत्तिर्यथा तिलेभ्यस्तैलस्य। तिलेषु तैलं सर्वदा वर्तमानम् एवं, चक्रयन्त्रसहस्रपीडनेन बहिर्भवति। अत एव सत्कार्यमुत्पद्यते। तत् साङ्ख्यवृद्धानाम् आगमवृद्धानाञ्च नात्यन्तभेदः। अतः परमशिवाम्बा परमशिवभट्टारकौ सर्वसृष्टिमूलशुक्लशुक्रप्रवाहमहार्णवरूपतया सर्वदा शुक्लाम्बरा अन्तः सदा स्थितमेव महीधरादिप्रपञ्चं बहिरुद्धमतः सा सृष्टिः। पुनस्तद् विश्वजालं स्थितिशक्त्या अवस्थाप्य संहारदृशायां पुनरन्तर्निवेशयतः। एवं सृष्टि-स्थितिसंहाराभ्यामन्तः स्थितपदार्थस्यैव प्रकाशनतिरोभावे उक्ते किन्तु तिरोभावः सूक्ष्मरूपता, बहिः प्रकाशेन स्थूलरूपतेति इयान् एवं भेदः। उक्तमनुत्तरत्रिंशिकाशास्त्रे ''यथा न्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो महाद्रुमः। तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम्।'' इति। तथा गोरक्षापरपर्यायेण महेश्वरानन्दमहायोगिना महामञ्जर्यं प्रत्यपादि – ''चित्सु में सदसाए देसिअणोहस्त्यजन्ति दोवसरोत्कलिः। आवस्था यदि दो विस्साणि मे सेविता वियो होई।'' अस्य संस्कृतम् – ''विश्वोन्मेषदशायां दैशिकता यस्य यावान् प्रसरः। कालावस्थया स्थितो विश्वनिमेषेऽपि तान् प्रभवति''। इति। अत एवान्तः स्थितपदार्थस्यैव बहिर्व्यसनाद् विशेषेण विक्षेपणाद् व्यसनिनीम् इत्युक्तम्, तावेव दम्पती विशिनष्टि आनन्दमयाकारत्वात् स्वसंसृष्टं जगत् अप्यानन्दमयं कुर्वाणयोः ययोः शशिकिरणसारूप्यसरणि चन्द्रबिम्बरुचिसादृश्यपद्धतिं यान्त्या गच्छन्त्या कान्त्या सुधामयेन किरणकदम्बकेन विधूतान्तर्ध्वान्ता निरस्तनिः शेषहृदयमहान्धकारा जगती सर्वा त्रिलोकी चकोरीव विलसति-विशेषेणानन्दबलसितं प्राप्नोति, किं वहुना जगज्जीवनं जगदानन्दनमपि तावदाभ्यामेव दम्पतीभ्यामुन्मीलयत इत्यवधारणीयम्॥३६॥

समुन्मीलत् संवित् कमलमकरन्दैकरसिकम् ,
भजे हंसद्वन्द्वं किमपि महतां मानसचरम्।
यदालापादष्टादशगुणितविद्यापरिणतिर्यदा-
दत्ते दोषाद्गुणमखिलमद्भ्यः पय इव॥३७॥

अथ प्रकृते श्लोकषट्के तृतीयेन च आत्मादिकर्षिण्यादिचतुःपञ्चाशद्देवता-

धिष्ठिततत्सङ्ख्याकलालङ्कृतवायुमयकमलकमनीयहृदयाधिष्ठानदेवतेपरमहंसेश्वरी परमहंसानन्दनाथदम्पती प्रस्तौति, हंस-शब्द-लक्षणेन भगवतश्चिन्मयपक्षिलीला माचक्षाणो हंस-कृत्यं कथयति-हे परमेश्वरि! **समुन्मीलत्संवित्कमलमकरन्दैकर-सिकम्।** संविद् रूपं कमलं संवित्कमलं तच्च सर्वदा स्फुरता सौभाग्येन उन्मीलत प्रकाशमानं तत्र यो मकरन्द आस्वादनीयः पूर्णाहम्भावरसः तत्रैकरसिकम् हंसस्य कमलमकरन्दपानं स्वभावः महतां किमपि मानसचरं ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामेव हृदये समाधिकाले स्फुरद्रूपं महतां तु तदधः कक्षावर्तमानानां परिमितयोगिनां किमप्येव मानसचरमल्पमेव चित्ते दर्शनसान्निध्यम्, अनेकसमाधिसमारम्भयत्नपूर्वकमेव कदाचित् क्वचित्तेषामाविर्भावात्। हंसस्यमानससरोवरभ्रमणं स्वभावः। एवम-पूर्वहंसमिथुनं भजे चित्ते सदानुसन्दधे अनुसन्धानवेलायामत्र मन्त्रद्वयं – 'हंसः सोहं स्वाहा' परमहंसनामपदं सोहं हंसः स्वाहा। परमहंस्या वा पदम् एतन्माहात्म्यद्वयम् अशेषविद्याकारणम् इत्यागमप्रसिद्धिः। अत एव हृदयस्थाने सर्वासां विद्यानां धारणम्। एतदेव उत्तरार्द्धपरार्धेन विशिनष्टि यदालापात् ययोः परमहंसयोरालापात् स्वेच्छासम्भाषणात् अष्टादशगुणिते विद्यापरिणतिः। अष्टादशप्रकारविधा गुणितानां विद्यानां चतुर्वेदषडङ्गमीमांसान्यायपुराण-धर्मशास्त्रात्मिकानां विद्यानां रूपेण परिणतिः परमहंसमिथुनस्वेच्छालाप एव सर्वविद्या इति भगवता शङ्कराचार्येण प्रत्यपादि तथा हि – "पुम्भावलीला पुरुषायते यादृच्छिकं सँल्लपितं त्रयीयते। अम्ब त्वदंशोरणुरंशुमाली तवैव मन्दस्मितविन्दुरिन्दुः।" इति। हंसमिथुनस्य नानाकेलिकलापसौभाग्यं-स्वभावः, पुनश्च हंससाधर्म्यमाह-यत्परमहंसमिथुनं कर्तृदोषात् भूषणात् सकाशादखिलं गुणमेव अद्भ्यो जलसकाशात तन्मिश्रितं पयो दुग्धमिव आदत्ते गृह्णाति। एतदुक्तं भवति दोषकोटिसद्भावेऽपि सर्वदोषं तिरस्कृत्य गुणग्रामेणैव पुम्भक्तान् पूरयति परमभट्टारिका तथोक्तं दुर्वासोमहामुनिभिः – "दुःखान्यपि सुखायन्ते विषमप्यमृतायते। मोक्षायते च संसारो ललिताम्बामुपासितुः।" हंसस्य परस्परमिश्रितनीरक्षीरविवेचनं स्वभावः॥३७॥

तव स्वाधिष्ठाने हुतवहमधिष्ठाय निरतं,
तमीडे संवर्तं जननि म[१] हतां तां च समयाम्।
त[२] दालोके लोकान् दहति महति क्रोधकलिके[३],
दयार्द्रा ते[४] दृष्टिः शिशिरमुपचारं रचयति॥३८॥

अथ षट्सु चतुर्थेन श्लोकेन कौमार्यादिविशिष्टदेवताविहारस्थानं तत्सङ्ख्य-पत्रोपेतवह्निकमलयुक्तनाभिस्थचक्राधिष्ठानदेवते समयाम्बा संवर्तौ दम्पती प्रस्तौति :- **तवेत्यादिना**। हे परमेश्वरि! निरन्तरध्यानवशात् भक्तशरीरमधितिष्ठन्त्यास्तव स्वाधिष्ठाने स्थाने वर्तमान् हुतवहम् अग्निचक्रम् अधिष्ठाय सततं विराजमानं संवर्त

१. 'महतीमिति' पाठः। २. 'यदा' इति पाठ। ३. 'कलिते' इति पाठ। ४. या इति पाठः।

सम्यक्तया वर्तते इति स्वाधिष्ठाने स्वज्वालया संहृतं विश्वं पचति संवर्तः। सम्पूर्वाद् बृतु वर्तन इति धातोः करणाधिकरणयोश्चेति क्तः संवर्तं इत्थम्भूतं संवर्तम्। तां च जननीं त्रैलोक्यसवित्रीं संवर्तः संहरति विश्वं समयां वा सृजतीति सृष्टिक्रियासद्भावात् त्रिभुवनप्रसवकर्त्री तां चाचिन्त्यपराक्रमां समयां देवीं च ईडे। ईड स्तुताविति धातोरुत्तमपुरुषैकवचने लिटि रूपम्। ईडे, ईड्वहे ईड्महे इति। तं च तां चेति उभयोरेव लोकातिशायिस्वभावत्वं वर्णयति। तच्छब्दस्तु प्रकृतपरामर्शी स्वार्थमेवाचष्टे, अप्रकृतपरामर्शी तु लोकातिशायि माहात्म्यं सूचयति, उक्तमभियुक्तैः – उत्पत्तिः जमदग्निः स भगवान् देवः पिनाकी विरुद्धकर्मकरणाज्जगत्पालनसामर्थ्यं तया सृष्टं जगत्संहरति तत्संहृतं जगत्सा सृजति इत्यविरोधेऽपि तयोर्जगदुपकार एव, एवं प्रकारेण तयोरसाधारणकर्म उत्तरार्धेन व्याचष्टे-यदालोके यस्य संवर्तभैरवस्यालोके तीक्ष्णतरललाटलोचनप्रेक्षणे लोकान् अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातल-पातालाख्यान् सप्ताधोलोकान्, भुर्भूवःस्वर्महर्जनस्तपसत्याख्यान् सप्तोर्ध्वलोकान् मिलित्वा चतुर्दशसङ्ख्यातान् दहति सति। पुनः किम्भूते? महति दाह्यातिरिक्तदहनवहा-शक्तियुक्तक्रोधकलिले सञ्जिहीर्षालक्षणेन कोपेन समाविष्टे दर्यार्द्रा करुणासम्पूर्णा या दृष्टिः यस्याः सृष्टिसमयाम्बायाः सुधावर्षिणी लोचनशीतला शिशिरमुपचारं रचयति-शैत्यमुद्रासम्पादनेन पुनरुज्जीवनं करोति। अत्यन्ततप्तो हि मुमुर्षुः शिशिरोपचारमहिम्ना सञ्जात-प्राणो भवतीति भावः॥३८॥

तडित्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिपन्थिस्फुरणया,
स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम्।
तमःश्यामं मेघं कमपि मणिपूरैकशरणं,
निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम्॥३९॥

अथ षट्सुपञ्चमेन श्लोकेन लोपामुद्रामय्यादि द्विपञ्चाशद्देवतालङ्कृततत्सम-सङ्ख्यच्छदाच्छा दिजलरूपकमलप्रसाधितमणिपूराभि धलिङ्गस्थानाधिष्ठानदेवते अमृतेश्वर्यम्बामृतानन्दनाथाभिधानदेवते प्रस्तौति – **तडिदित्यादिना**। तिमिरपरि-पन्थिस्फुरणया अज्ञानान्धकारनिरसनसमुल्लासया शक्त्या निजतेजः सम्पत्त्या तडित्वन्तं सौदामिनीयुक्तं स्फुरतां नानाविधानां रत्नाभरणानां प्रभया परिणद्धं सम्पादितमिन्द्रधनुर्मणिधनुर्यस्य तं स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषं तमःश्यामं तरुणतिमिरनिकारवदतिशयकमनीयमेवैकवर्णं कमपि वक्तुमशक्यप्रभावयुक्तं, मणिपुरैकशरणं पूर्वोक्तलिङ्गस्थानैकनिवासं, हरमिहिरतप्तं त्रिभुवनम्-हरमिहिरेण मार्तण्डापरपर्यायेण प्रागुक्तेन संवर्तशिवेन तप्तं तापितम्, "अन्तर्भावितण्यर्थात्तपि-धातोर्निष्ठा", त्रिभुवनम् जगच्चक्रम्, वर्षन्तम् अमृतेन सिञ्चन्तम् अत एव मेघं मेघशब्दवाच्यम् अमृतेश्वरयुग्मं निषेवे नितरां चिन्तयामि। अत्र मेघशब्दस्य 'मिह सेचने' इति धातोः पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेणेति घ प्रत्ययस्य हस्य घत्वे निष्पन्नत्वात्

सेचनप्रधानपरमामृतरूपामृतेश्वरद्वन्द्वता ध्वन्यते। अत्र श्लोके नामतोऽनुक्तावपि अमृतदम्पती सूचितौ॥३९॥

तवाधारे मूले सह समयया लास्यपरया,
नवात्मानं मन्ये नवरसमहाताण्डवनटम्।
उभाभ्यामेताभ्यामुदयविधिमुद्दिश्य दयया
सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीमज्जगदिदम्॥४०॥

अत्र षट्सु षष्ठेन श्लोकेन त्रिपुरसुन्दर्यादि षट्पच्चाशद्देवताधिष्ठिततत्समय-सङ्ख्यपत्रविचित्रभूमिमयकमलनित्याधिवासमूलाधिष्ठानदेवते लास्यताण्डभेदभिन्न गान्धर्ववेदोत्पत्तिभूते समयाम्बा महानटेश्वराख्ये दम्पती परामृशति। हे परमेश्वरि! तव मूलाख्ये अघोरप्रथमचक्रे लास्यनृत्यविशेषयुक्तया समयया साम्बयाम्बया सह नवरसमहाताण्डवनटं नवधा रस्यते शब्द्यते 'रस शब्दे, इति धातोः नव रसा नव तालाः तैर्युक्तस्य महाताण्डवस्य नटम्, के ते नव ताला ये पूर्व कादिहादिमन्त्र समष्ट्या स्वाहा लक्ष्मीखण्डेन नवात्मानकूटो महामन्त्रोऽभिहितः। तन्मन्त्रमेव पाट्या तेन दीर्घ-ह्रस्वप्लुतादिगुरुलघुयुक्तं तालं कृत्वा स्वयमेवोच्चरन् स्वयमेव नटति महेश्वरः तेन पाटो नाम सङ्गीतशास्त्रे तं तनातनेति श्लोकस्य वा मन्त्रस्य वा तकारनकाराभ्यामेव च वर्णाभ्यां कदाचिद् रे फेनयुक्ततत्तत्स्वरसंस्थानं कथनमेव तत्र तालाः परब्रह्मस्वरूपा नवखण्डात्मका उच्यन्ते-तनेति नत्रि तन तन तत्रि तन तत्रि तन तत नत नत्रि तन तत्रि तन तंत्रि तनमिति नवखण्डालाः। ताल तलप्रतिष्ठायामिति धातोर्घत्रिस्मृतः इति निर्वचनात् सर्वलोकानां सर्वविद्यानां सर्वसङ्गीतानां प्रतिष्ठाभूताः एते तेष्वेव तालेषु प्रतिष्ठितयोर्भगवतोर्महानटीमहानटयोर्जगच्छान्तये नटनम्। नवात्मानमिति यद्यपि शिवस्य विशेषणं तथापि उभयोरेव महामन्त्रस्वरूपयोस्तथा विशेषणं द्रष्टव्यम्। नवात्मिकया समयया सहेति शेषः। नवरसशब्देन काव्यनाटकप्रसिद्धा शृङ्गारादयो रसा उच्यन्ते इति केचिव्द्याचक्षते, अतिप्रकटतया फाल्गुतया नाहतमस्माभिः। तावेव महानटौ द्वितीयार्धेन विशिनष्टि एताभ्यामुभाभ्यां महानटीमहानटाभ्याम् उभयविधमुद्दिश्य सृष्टिपालनाख्यं कर्मद्वयमुद्दिश्यदयया करुणया सनाथाभ्यां सद्भ्यां प्रागुक्ताभ्यां देवताभ्यां करुणभूताभ्यां जगदिदं त्रिभुवनमेतत् जनकजननीमत् मातापितृयुक्तम् जज्ञे जातं पालने दयावत्त्वमुचितम्। जनन्याः कथं दयावत्त्वं शरीराभावेन भोगापवर्गाभावात् अशरीराणा-मात्मनाम् अनान्दरूपत्वात् शरीरसम्पादनद्वारा आनन्दप्रदानन्दमयया विना न भवतीति सृष्टावपि दयासम्बन्धः॥४०॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारीणश्रीमहाभाष्यभट्टारविन्दलोचनाचार्यपुत्रस्य महामहो-पाध्यायस्य वात्स्यडिण्डिमरामकृतौ आनन्दलहरीभाष्यालोचने प्रथममुन्मीलनम्।

श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नमः।

श्री गुरवे नमः

आगमार्थप्रधानत्वादसुबोधो शरीरितः।
गुरोः कटाक्षविक्षेपादंशोऽन्यः सम्प्रकाशते।।

गतैर्माणिक्यत्वं गगनमणिभिः सान्द्रघटितं,
किरीटं ते हैमं हिमगिरिसुते कीर्तयतिः यः।
समीडे[1] यच्छायाच्छुरणशबलं चन्द्रशकलम्,
धनुः सौनासीरं किमिदमिति बध्नाति[2] धिषणाम्।।४१।।

एवमुक्तप्रकारेण सर्वविद्यानिरूपितस्वरूपायाः श्रीश्रीमहाभट्टारिकाया मोक्षपथ-पक्षपातिप्रेक्षावज्जनैकसुगमखण्डज्योतिर्ध्यानं कर्तुमक्षमाणां भोगार्थिनामल्पधियां सकलध्यानमेव पाटलवर्ण पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरं पञ्चब्रह्ममञ्चगतं कामेश्वराङ्कपर्यङ्कोपविष्टसर्वाभरणभूषितं च वक्तव्यम्, तच्च प्रत्यङ्गवर्णन विना भवत्याः सुखेन प्राप्तुमशक्यमिति कृत्वा केशादिपादान्तमवयववर्णनमारभते **गतैरित्यादिना।** माणिक्यं रत्नभावं गतैः प्राप्तैः गगनमणिभिर्द्वादशादित्यैः; मित्रवरुण-धात्रर्यमशुभगेन्द्रविवस्वत्त्वष्टपूषासवितृविष्णुनामभिः सान्द्रघटितं विश्वकर्मणा सुश्लिष्टतया सम्पादितं हैमं हैमप्रधानं ते किरीटं मुकुटं हे हिमगिरिसुते शैलराजनन्दिनि कैः कीर्तयितुं वर्णयितुं शक्तः? न कोपीत्यर्थः। तदेव विशिनष्टियच्छायाच्छुरणशबलं यस्य मुकुटस्य छायाच्छुरणेन कान्तिविलेपेन शबलं नानावर्णं सत् चन्द्रशकलं शशाङ्कभित्तं कर्तुं सौनासीरं सुनासीरसम्बन्धि वृद्धश्रवाः सुनासीर'' इत्यमरः। धनुः कार्मुकं किमेतदिति धिषणां बुद्धिं वध्नाति सम्पादयति तन्मुकुटो वर्णयतु इति सम्बन्धः।।४१।।

धुनोतु ध्वान्तं नस्तुलितदलितेन्दीवरवनं,
घनस्निग्धश्लक्ष्णं चिकुरनिकुरम्बं तव शिवे।
यदीयं सौरभ्यं सहजमुपलब्धुं सुमनसो,
वसन्त्यस्मिन् मन्ये वलमथनवाटीविटपिनाम्।।४२।।

तुलितदलितेन्दीवरवनम्। तुलितम् उपमितम्, दलितेन्दीवरवनं विकसित-नीलोत्पलकाननम् येन तत्तयोक्तम्, घनस्निग्धश्लक्ष्मणम्-घनम् निविडम् स्निग्धम् चिक्कणम्, श्लक्ष्णम् सुखस्पर्शम्, तव भवत्या यत् चिकुरनिकुरम्बम्-कचवृन्दम्, हे शिवे! नः अस्माकम्, ध्वान्तम् अज्ञानतिमिरम्, धुनोतु दूरीकरोतु। ''धूञ् कम्पने'' इति धातुः स्वादिकः, ''स्वादिभ्यश्नुः'' इति विकरणप्रत्ययः। तदेव विशिनष्टि-यदीयं

१. 'स नीडे' इति पाठः। २. 'किमिति न निबध्नाति' इति पाठः।

सौरभ्यं-यदीयं यत्सम्बन्धि, सौरभ्यं स्वभावसिद्धं परिमल सहजम् अप्रयत्नसम्पादितम्, उपलब्धु प्राप्तुम्, बलमथन वाटीविटपिनां-बलमथन इन्द्रः, तस्य वाटी नन्दनवनम्, तत्रत्यानां विटपिनां सन्तानकल्पवृक्षपारिजातादीनां सुमनसः पुष्पाणि "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः। अस्मिन् केशपाशे वसन्तीति मन्ये वाक्यार्थः; कर्म त्रिभुवनलोभनीयसौरभ्ययुक्तानामपि कल्पवृक्षादिसुमनसां परिमलोल्लासादतिशयिताः भगवत्याः केशपाशसहजसम्पद इत्यर्थः॥४२॥

वहन्ती[1] सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-
त्विषां[2] वृन्दैर्मन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम्।
तनोतु क्षेमं नस्तववदनसौन्दर्यलहरी-,
परीवाहः स्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः॥४३॥

सिन्दूरं नागरजःपुञ्जं वहन्ती धारयन्ती, प्रबलकबरीभारतिमिरत्विषाम्प्रबलस्य निबिडस्य कबरीभारस्य केशपाशस्य तिमिरभूतस्य, त्विषां नीलिमसम्पदाम्, वृन्दैः समूहैः, मन्दीकृतं वैरिसम्पर्काद्विजित्य गृहीतम्, नवीनार्ककिरणं बालादित्यकरप्रकरमिव वर्तमानं सिन्दूरं धारयन्ती, सीमन्तसरणिः द्विधा कृतकेशपाशमध्यरेखापद्धतिः, नः अस्माकम्, क्षेमं कल्याणम् तनोतु करोतु। "तनु विस्तारे" इति धातुः करणार्थ एव प्रसिद्धः। कीदृशी सा, तव भवत्या वदनसौन्दर्यलहरीपरीवाहः स्रोतःसरणिरिव-वदनस्य मुखस्य, सौन्दर्यलहर्या लावण्यपूरस्य परीवाहस्रोतः परीवाहार्थं यत्स्रोतस्तस्य सरणिः मार्ग इव। परीवाहो नाम तडागादेरन्तः सलिलपूरभरणे कूलभङ्गभीत्या पार्श्वद्वये समधिकजलस्य वहिर्निस्सारणम्। अत्रापि भगवत्या मुखसौन्दर्यस्यात्यन्तपरिपूरितत्वं परीवाहशब्देन ध्वन्यते॥४३॥

अरालैः स्वाभाव्यादलिकलभसश्रीभिरलकैः,
परीतं ते वक्त्रं परिहसति पङ्केरुहरुचिम्।
दरस्मेरे यस्मिन् दशनरुचिकिञ्जल्करुचिरे,
सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरमथनचक्षुर्मधुलिहः॥४४॥

स्वाभाव्यात् स्वभावादित्यर्थः "चतुर्वर्णादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" इति स्वार्थे प्यञ् प्रत्ययः। अरालैः वक्रैः, अलिकलभस्य श्रीभिः भ्रमरबालवत्सशोभाभिः, अलकैः चूर्णकुन्तलैः, परीतं परिवेष्टितम्, ते तव, वक्त्रं पङ्केरुहरुचिम् कमलश्रियम्, परिहसति विडम्ब यतः यति। कमलमेव जातं मुखं ततस्तद्धर्ममहादरस्मरे ईषद्विकसिते दशनरुचिकिञ्जल्करुचिरे दन्तकान्तिकेसरभासुरे, सुगन्धौ शोभने परिमलयुक्ते, यस्मिन् वदने, स्मरमथनचक्षुर्मधुलिहः महादेवचक्षुर्भृङ्गा, माद्यन्ति मत्ता भवन्ति। स्मरमथनशब्देन योगिनोऽपि महादेवस्योन्मादकारित्वात् भगवत्या वदनसौन्दर्यातिशयो व्यज्यते॥४४॥

१. अथ श्लोकः पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धव्यत्यासेन पठितः। २ 'द्विबाम्' इति पाठः।

ललाटं लावण्यद्युतिविमलमाभाति तव यद्,
द्वितीयं तन्मन्ये मुकुटशशिखण्डस्य शकलम्।
विपर्यासन्यासादुभयमपि सम्भूय च मिथः,
सुधालेपस्फूर्तिः परिणमति राकाहिमकरः॥४५॥

लावण्यद्युतिविमलं सौन्दर्यकान्तिनिर्मलं, तव भवत्या यल्ललाटं भालदेशः आभाति समन्ताद्दीप्तिं प्राप्नोति तत्ते ललाटं त्व मुकुटशशिखण्डस्य किरीटेन्दुभिन्नस्य द्वितीयं शकलम् अर्धं मन्ये। तत्र हेतुमाह-विपर्यासन्यासात् ऊर्ध्वमुखस्य चन्द्रशकलस्य अधोमुखस्य तव ललाटस्य च विपर्यासन्यासात् वैपरीत्येन निवेशात् उभयमपि तद्द्वयमपि सम्भूय सङ्घट्टनमिलितं यदा भवति तदा सुधालेपस्फूर्तिः खण्डयोरेकीभावो यत्र स तथोक्तः राकाहिमकरः पूर्णिमाचन्द्रः परिणमति सम्पद्यते .... पदमुत्प्रेक्षाद्योतकमध्याहारार्थम्॥४५॥

भ्रुवौ भुग्ने किञ्चिद्भुवनभयभङ्गव्यसनिनी,
त्वदीये नेत्राभ्यां मधुकररुचिभ्यां धृतगुणे।
धनुर्मन्ये सव्येतरकरगृहीतं रतिपतेः,
प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति निगूढान्तरमुमे॥४६॥

किञ्चिद् भुग्ने ईषदरालाकारे त्वदीये त्वत्सम्बन्धिन्यौ मधुकररुचिराभ्यां भ्रमरमालासदृशाभ्यां नेत्राभ्यां धृतगुणे सम्पादितमौर्वीके ते भ्रुवौ कर्मभूते ते धनुः कन्दर्पकार्मुकं मन्ये। यदि धनुःतया उत्प्रेक्षते मध्ये भ्रुवोर्लोचनयोश्च अन्तरं विच्छेदः कुत इति चेत्? तत्रोच्यते कन्दर्पस्य धनुराकर्षणवेलायां मुष्टिना धनुःशृङ्गमाच्छाद्यते प्रकोष्ठेन तु गुणः अत एव मध्ये अन्तरं दृश्यते तदेव प्रतिपादयति। सव्येतरकरगृहीतम् – सव्यं दक्षिणम्, तदितरं सव्येतरम् वामकरः, तेन गृहीतम्, एवं प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति सति निगुढान्तरमाच्छादितमध्यं धनुः तन्मन्ये इति प्रकृते योजनीयम्। भुवनभयभङ्गव्यसनिनीत्यनेन शब्देन भुवनस्य जगतः भयभूतानां मधुकैटभमहिषादीनां भङ्गे निराकरणे व्यसनितया तात्पर्येण दुर्गादिवेषपरिग्रहं कृत्वा लोकोपकारिणी भगवतीति ध्वन्यते। उभे इत्यनेन शब्देन महादेवस्य महालक्ष्मीरूपिणी भार्या इति च प्रमा बुद्धिः संवित् स्वातन्त्र्यरूपिणी चेति उभयं प्रकाशते॥४६॥

अहः सूते दक्षं तव नयनमर्कात्मकतया,
त्रियामां वामं ते सृजति रजनीनायकमयम्।
तृतीया ते दृष्टिर्दरदलितहेमाम्बुजरुचिः,
समाधत्ते सन्ध्यां दिवसनिशयोरन्तरचरीम्॥४७॥

हे परमेश्वरि! दक्षं दक्षिणं तव नयनम् अर्कात्मकतया भास्करस्वरूपत्वेन, अहः दिवम्, सूते जनयति। वामं ते नयनं रजनीनायकमयं चन्द्रमयम, त्रियामां रात्रिम्, सृजति

उत्पादयति, उचितं तयोरुत्पादनम्, सन्ध्या तु केन निर्मिता इत्याशङ्क्याह दरदलितहेमाम्बुजरुचि :- ईशद्विकसितकमलशोभा तृतीया ललाटप्रदेशवर्तिनी ते तवदृष्टि: दिवसनिशयो: अहोरात्रयोरन्तरचरींमध्यमसञ्चारिणीम्। ''चरेष्ट'' इति ट:। ''टिड्ढाणञ्'' इत्यादिना ङीप्। सन्ध्यां सन्ध्याकालविशेषं समाधत्ते सम्पादयति। सन्ध्याया: पाटलवर्णाया स्वभावपाटलात् तव ललाटलोचनादुत्पते: कारणानुविधायि कार्यमुचितमिति भाव:॥४७॥

विशाला कल्याणी स्फुटरुचिरयोध्या कुवलयै:,
कृपाधाराऽऽधारा किमपि मधुराभोगवतिका।
अवन्ती दृष्टिस्ते बहुनगरविस्तारविजया,
ध्रुवं तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या विजयते॥४८॥

हे परमेश्वरि! विशाला अत्यन्तविशङ्कटा आकर्णपूरविस्तारगुणयोगात् विशाला नाम नगरी च कल्याणस्फुटरुचि: कल्याणा शोभना स्फुटा व्यक्ता शोभा यस्या: सा तथोक्ता। कल्याणमित्येकं नगरं गन्धर्वराजस्य प्रसिद्धम्। कुवलयैर्नीलोत्पलै: अयोध्या योद्धुम् अभिभवितुम् अशक्या अयोध्येति रामचन्द्रस्य नगरी प्रसिद्धैव। कृपाधाराधारा-कृपाधाराया दयाप्रवाहस्य आधार: आसमन्ताद्धरणं यस्या: सा तथोक्ता। धारानाम काचन नगरी। किमपि किञ्च अत्यन्तमाधुर्यालोकनवती मधुरा नाम कृष्णनगरी 'मधुरा मथुरा कृष्णनगरी मधुनिर्मितेति विश्वप्रकाश:। भोगवतिका भोग: परमेश्वरमुखावलोकन-जनितपरमानन्द: सोऽस्यअस्तीति भोगवतिका ''स्वार्थे क: प्रत्यय:'' भोगवत्येव भोगवतिका भोगवतीति पाताले नागराजस्य नगरी प्रसिद्धा। अवन्ती लोकान् रक्षन्ती। ''अव रक्षण'' इति धातो: ''कर्तरि शप्'' इति शप् ''उगितश्च'' इति ङीप्। अवन्ती नाम उज्जयिनीत्यपरपर्यायो नगरविशेष:। एवं भूताया ते दृष्टि: बहुनगर विस्तारविजयात् बहुनां नगरीणां विस्तारस्य विशालतागुणस्य विजयात् अभिभवात् सा तत्तन्नामभि: व्यवहरणयोग्या तासां तासां विशालादिनगरीणां नामभि: व्यवहरणयोग्या ध्रुवं प्रायेण विजयते सर्वोत्कर्षेण विजयते। यो हि यं जयति स तस्य सर्वस्वं हृत्वा अवशेष-कीर्तिप्रख्यापकरुद्रशब्दाङ्कितनामापि गृह्णाति तद्वद् इति भाव:॥४८॥

कवीनां सन्दर्भस्तवकमकरन्दैकभरितं,
कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ कर्णयुगलम्।
अमुञ्चन्तौ दृष्ट्वा तव नवरसास्वादतरला-
वसूयासंसर्गादलिकनयनं किञ्चिदरुणम्॥४९॥

हे परमेश्वरि! दक्षिणवामलोचनापेक्षया ललाटलोचनस्य अरुणकान्तिविशिष्टत्वे हेतुमाह-कवीनां ब्रह्मविष्ण्वादीनां भवच्चरणस्तोतृणां सन्दर्भस्तवक: सन्दर्भो वाग्गुम्फो य: स एव स्तवक: पुष्पमञ्जरी तज्जनितो यो मकरन्द: तद् भरितमुख्यतया सम्पूरितं

कर्णयुगलं तव श्रोत्रद्वयम् अमुञ्चन्तौ नवरसास्वादनलोलुपतया अपरित्यजन्तौ कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ कटाक्षस्य व्याक्षेपः अपाङ्गविस्फुरणं तावेव भ्रमरकलभौ षट्पदवालकौ कर्मभूतौ दृष्ट्वा पुनः किम्भूतौ नवरसास्वादतरलौ प्रागुक्तब्रह्मादिकविप्रकाश्यमानसूक्तिसम्पन्नशृङ्गारादिरसास्वादनलोलौ दृष्ट्वा असूयासंसर्गत्वस्य ललाटदेशसम्पन्नत्वात् कर्णपर्यन्तागमनाभावात् रसास्वादि विरहे असूयासंसर्गो भवति उभयोः समानाकारयोरेकस्य धनप्राप्तौ अन्यस्य असूया जायते। अत एव हेतोः अलिकनयनं ललाटलोचनं किञ्चिदरुणं पाटलवर्ण दृश्यते, क्रोधासूययोरीषद् भेदात् तत्संसर्गाद् रक्तत्वमुचितमिति भावः॥४९॥

शिवे शृङ्गारार्द्रा तदितरमुखे कुत्सनपरा,
सरोषा गङ्गायां गिरिशचरिते विस्मयवती।
हरादिभ्यो भीता सरसिरुहसौभाग्यजयिनी,
सखीषु स्मेरा ते जननि मयि दृष्टिः सकरुणा॥५०॥

शिवे महादेवे शृङ्गारार्द्रा शृङ्गाररसेन सरसा तदितरमुखे महादेवव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां मुखे कुत्सनपरा घृणापरा अनेन बीभत्सरसो वर्णितः। गङ्गायां गिरिशजटाजूटवर्तिन्यां मन्दाकिन्यां सरोषा रोषयुक्ता अनेन रौद्ररसो व्याख्यातः। महादेवस्य चरित्रे-चर्माम्बर, शवभस्मलेपन, श्मशानवास, भुजगभूषण, भूतप्रेतादिपरिवार, करणादिलोकविरुद्धचेष्टात्मके शिवस्याचारे विस्मयवती अद्भुतरसयुक्ता। हरादिभ्यः हरस्य महादेवस्य भूषणीकृतेभ्य; सकाशाद्भीता अनेन भयानकरसो व्याख्यातः सरसिरुहसौभाग्यजयिनी सरसिरुहाणां कमलानां सौभाग्यस्य कान्तिविशेषस्य जयिनी जयशीला अनेन वीररसी व्याख्यातः। सखीषु जयाविजयाद्यालीगणेषुस्मेरा स्मितगुणयुक्ता अनेन हास्यरसो व्याख्यातः। "स्मेरशब्दे नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र." इत्यनेन सूत्रेण र प्रत्ययः। एवंभूता तव दृष्टिर्मयि सकरुणा करुणावती भवतु। अनेन करुणरसो व्याख्यातः अत्र श्लोके शृंङ्गारादीनामष्टानाम् अनाद्यरसानां संसारानाद्ये नियोगित्वात् महानटीं प्रकृतिभट्टारिकामेवाश्रित्य वृत्तिरुक्ता, शान्तस्य तु नवमस्य रसस्य प्रबोधचन्द्रव्यज्यमानवपुषः संसारसुखदुःखानुभवात्मकबहुचित्तव्याक्षेपजनितेन निर्वेदनाम्ना स्थायिभावेन सततमुपेतस्य सकलचेष्टाध्वसात्मकस्य निर्वेदव्यतिरिक्तसर्वसंसारभावरहितस्य एकरूपस्याखण्डात्मकस्य महादेवैकाश्रयत्वात् भगवतीति चरित्रैकपात्रे न प्रतिपादनम्॥५०॥

गते कर्णाभ्यर्णं गरुत इव पक्ष्माणि दधती,
पुरा[१] भेत्तुश्चित्तप्रशमरसविद्रावणफले।
इमे नेत्रे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके,
तवाकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः॥५१॥

---

१. 'पुराम्' इति पाठः

कर्णाभ्यर्णं श्रवणसमीपं गते दीर्घतया, मदनशरस्य तु आकर्णपूर्णकर्षणसम्भवात् कर्णसमीपगमनं भवति। पक्ष्माणि नयनाच्छादकत्वग्विशेषप्रान्तरे स्वसञ्जातानि रोमाणि पक्ष्माणीत्युच्यन्ते तान्येव गरुतः बाणमूलगोचरान् पक्षान् दधती बाणस्य सपक्षत्वात्, पुरां भेत्तुः अयोरजतहिरण्याख्यानां गगनचारिणामसुराणां भेत्तुः नाशयितुर्महादेवस्य यः प्रशमरसविद्रावणफले प्रशमरसस्य शान्तिरसस्य अखण्डब्रह्मज्ञानौघसम्पादित विश्ववैमुख्यरसस्य विद्रावणं दूरीकरणमेव फलं प्रयोजनं ययोस्ते तथाभूतेश्वरस्य फलत्वनियमात्–"फलं प्रयोजने वृक्षे प्रसवादौ शराग्रके" अत्र फलशब्दच्छलेन बाणाग्रमतितीक्ष्णलोहशलाकां व्यञ्जयति। इमे सर्वलोकरक्षणक्षमे गोत्राधरपतिकुलोत्तं-सकलिके तुहिनशैलकुलसन्तानोप्तं समञ्जरि तव नेत्रे लोचने आकर्णकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः सम्पादयतः, त्वत्कटाक्षविक्षेपेणैव भगवान् प्रशमरसं विहाय जगत्सृष्टिस्थितिसंहरणसहायस्तव साहाय्यमाचरन् भवच्चेष्टदर्शनाख्यमनुग्रहं कुर्वाणस्तिष्ठति। तस्य महादेवस्य दर्शनं विना समस्तभूतानां भोगान्तरकैवल्यदानं त्वया क्रियते, दर्शनं शिवधर्म; कैवल्यं तव धर्मः एतत् प्रयोजनं तवैव युवयोः सम्बन्धः। दर्शनं भगवत्यधीनं न भवति, पुरुषैकधर्मत्वात्तस्याः कैवल्यकारणं पुरुषधर्मो न भवति, प्रकृत्येकधर्मत्वात्तस्य अन्योन्यसाधारणं तद्धर्मद्वयमन्योन्यचेष्टैककारणतयाऽन्योन्य-सम्बन्धहेतुत्वेन पर्यवस्यति। तथोक्तं साङ्ख्यवृद्धैः "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः" इति। इमं च सम्बन्ध विना न सृष्टिर्भवतीति तत्रैव तदुत्तरश्लोके सृष्टिप्रकारोऽपि दर्शितः। तथा हि – "प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि।" इति॥५१॥

विभक्तत्रैवर्ण्यव्यतिकरितनीलाञ्जनतया,
विभाति त्वन्नेत्रत्रितयमिदमीशानदयिते।
पुनः स्रष्टुं देवान् द्रुहिणहरिरुद्रानुपरतान्,
रजः सत्त्वं विभ्रतम इति गुणाना त्रयमिव॥५२॥

अस्मिन् श्लोके भगवत्याः परप्रकृतिरूपत्वं वर्णयन् तत्स्वरूपस्य त्रैगुण्यस्य जगत्सृष्टिकारणभृतस्य सर्वदा परमेश्वरीशरीरे नित्यावस्थानं वर्णयति। नेत्रत्रयमेव भगवत्यास्त्रैगुण्यात्मना परिणतम्, त्रयोगुणास्तु सत्त्वरजस्तमोनामानः शुक्ललोहित-कृष्णस्वभावाः। अत्रापि नेत्रेषु शुक्लत्वं धवलापाङ्गे रक्तराजिषु लौहित्यं स्वतः सिद्धदिव्यकालाञ्जनसम्पर्कात् कृष्णमिति प्रकारेण भगवतीलोचने त्रैवर्ण्यसिद्धिः। उक्तञ्च श्रुतौ – "अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णाम्" इति। विभक्तत्रैवर्ण्यव्यतिकरितनीलाञ्जनतया विभक्तनेत्रवर्ण्येन व्यतिकरितं सम्बन्धनीलाञ्जनं येषु तानि तथोक्तानि। तेषां भावस्तत्र तया कारणभूतया तव नेत्रत्रितयं तव लोचनत्रयम्। हे ईशानदयिते! विभाति विशेषेण दीप्तिं प्राप्नोति। केनेत्याह-द्रुहिणहरिरुद्रान्ब्रह्मविष्णुशिवान् त्रिदेवान् उपरतान् सत; कालधर्मेण

त्यक्तशरीरान्। पुनः स्रष्टुं शरीरान्तरेण योजयितुं रजः सत्त्वं तम इति गुणत्रितयं त्रिगुणसमुदायं विभ्रद्दधानमिति प्रतिभाति। ब्रह्मविष्णुरुद्राणामेव काले तेषां तु मूलभूतानां सत्वादिगुणानां न कदाचित्क्षयः। तेषां खलु नित्यायाः प्रकृतिरूपत्वात्। न हि यत् किञ्चिद् वस्तु स्वरूपं न व्यभिचरति तद्व्यभिचारे तदसत्त्वापत्तिरिति शास्त्रसामान्यम्॥५२॥

पवित्रीकर्तुं नः पशुपतिपराधीनहृदये,
दयामित्रैर्नेत्रैररुणधवलश्यामरुचिभिः।
नवःशोणो गङ्गातपनतनयेति ध्रुवममुं,
त्रयाणां तीर्थानामुपनयसि सम्भेदमनघे[1]॥५३॥

हे पशुपतिपराधीनहृदये! श्रीपरमेश्वरायत्तहृदये दयामित्रैः कारुण्यसम्पूर्णैः अरुणधवलश्यामरुचिभिः अरुणत्वं रक्तराजिषु धवलत्वमपाङ्गभागे श्यामलत्वं कृष्णमण्डले इति त्रिधावर्णविन्यासेन शोभमानैर्नेत्रैः, नः अस्मान् पवित्रीकर्तु लोकपावनान् कर्तुम, नदःशोणः हिरण्यबाहुश्च, "शोणो हिरण्यबाहुः स्यादि" त्यमरः। गङ्गा जाह्नवी, तपनतनया कालिन्दी च इति त्रयाणां जगत्प्रसिद्धानां महातीर्थानां सम्भेदं संसर्गम्, सम्पादयसि। हे अनघे! अपापशीले, त्वच्चरणनिरतानां भक्तानां त्वद्व्यतिरेकेन तीर्थोपाश्रयः व्यर्थ एव त्वदीयालोकनस्पर्शशाम्भववेधदीक्षाशुशुक्षणितत्क्षणप्लुष्टसमस्त-दुरिततूलपुञ्जतया नित्यपरि शुद्ध एव परिपूर्णास्ते तथा हि "तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान् पाषाणमृण्मयाम योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मध्यानपरायणाः।" इति। न वारिणा शुद्धति चान्तरात्मा इति च॥५३॥

तवापर्णे कर्णे जपनयनपैशुन्यचकिता,
निलीयन्ते तोये नियतमनिमेषाः शफरिकाः।
इयं च श्रीर्बद्धच्छदपुटकवाटं कुवलयं,
जहाति प्रत्यूषे निशि च विघटय्य प्रविशति॥५४॥

हे अपर्णे! अपगतऋणसम्बन्धे ऋणशब्देन जगतां सृष्टिस्थितिसंहारकर्मसु आलस्यवशाद् यत्किञ्चित् कर्मासमापनमुच्यते तन्नास्ति तव। यद् यदा जगतः कर्तुमुचितं तदन वशेषमेव अनलसतया सम्पादयसि। कर्णै जपनयनपैशुन्यचकिताकर्णे जपतोः कर्णं प्राप्य जपतोः नयनयोः पैशुन्यात् पिशुनभावात् हे भगवति! निरुपमलावण्यायाः तव सम्बन्धयोरावयोरनुपमशोभायुक्तयोः शोभाविडम्बका शफरिका अस्मत्तु द्रोहिण्य एताः पश्य किञ्च सर्वदा अस्ममत् – कान्तिषु कमलेषु या श्रीर्वर्तते सा अस्मद् द्रोहिण्य एव तदुभयोरनयोस्तदाकायान् मद्विरुद्धयोस्तथैव सम्बन्धो न क्रियतां-न किञ्चिदप्याल-स्यमालम्ब्यताम् इत्येवं रूपवचनकलापात्मकत्वात् परद्रोहवचनाच्चकिताः भीताः।

१. 'अनघम्' इति पाठः

''चक भये'' इति धातोः निष्ठायाम्। इति चकिताः सत्यः अनिमेषाः निमेषशून्या भवन्त्यश्च शफरिका मत्स्यविशेषा नियतं निश्चयेन तोये निलीयन्ते जलदुर्गमाश्रयन्ति। महाराजगोचरपिशुनजनोदीरितानां सामन्तानां दूरं प्रपलाय्य दुर्गाश्रयणं स्वभावः। किञ्च इयं श्रीः कमलकर्णिका सिंहासनारोहणमहादेवपदवीमधिरूढा लक्ष्मीरपि त्वन्नयन-पैशुन्याद् भीता सही बद्धच्छदपुटकपाटं छदा पर्णान्येव कपाटमपरं तद् द्वन्द्व सुघटितं दत्तार्गलं यस्य तत् कुवलयम्। रात्रौ छित्त्वा प्रत्यूषसमये जहाति त्यक्त्वा गच्छति, दिवसे इतस्ततो भ्रमणाय देशे समयं नीत्वा पुनरपि निशि रात्रौ विघटय्य पूर्वोक्तदलकपाटोद्घाटनं कृत्वा प्रविशति। राजपराधीनः खलु लोके रात्रौ निभृततया स्वगृहे तिष्ठति प्रातःकाले कपाटेन गृहं मुद्रयित्वा यत्र क्वचिदज्ञातवासाय प्रपलायते इति॥५४॥

निमेषोन्मेषाभ्यां प्रलयमुदयं याति जगती,
तवेत्याहुः सन्तो धरणिधरराजन्यतनये।
त्वदुन्मेषाज्जातं जगदिदमशेषं प्रलयतः,
परित्रातुं शङ्के परिहृतनिमेषास्तव दृशः॥५५॥

हे धरणिधरराजन्यतनये शैलराजनन्दिनि भूधरेन्द्रतनूजे! निमेषोन्मेषाभ्यां तव लोचनयोर्निमीलनोन्मीलनाभ्यां प्रलयं संहारम् उदयं सृष्टिं च कर्म जगती कर्त्री समस्तभुवनावलिर्याति प्राप्नोतीति सन्तो भूतभविष्यद्वर्तमानविदः आहुः निगदन्ति ब्रुवः पञ्चानामादित आहों ब्रुवः'' इत्याहादेश;। यदित्थं वदन्ति तत्प्रायेण सत्यम्, इति प्रतिपादयति। त्वदुन्मेषात् तवलोचनोन्मीलनात जातं लब्धसत्ताकं जगदिदं शिवादिक्षितिपर्यन्तं तत्त्वजालविनिर्मितभुवनसंस्थानं कर्म प्रलयतः संहारतः सकाशात् परित्रातुं रक्षितुं परिहृतनिमेषाः निमीलनरहितास्तव दृश इति शङ्के वाक्यार्थकर्म अस्मिन्नर्थे भगवती भक्तचूडामणिश्रोवत्सराजोऽपि कामसिद्धिस्तोत्रेऽपि उक्तवान् – ''लोको चतुर्दशमहेन्द्रमुखाश्च देवा मातस्त्रयीमुनिगणाश्च वशिष्ठमुख्याः॥ सद्यो भवन्ति न भवन्ति समस्तमूर्ते सन्मीलनेन तव देवि निमीलनेन॥'' सर्वासामपि देवाङ्गनानामनिमेषलोचनं वर्तते तद् भगवत्या अपि स्वभावसिद्धं देवजातप्रसिद्धनिमेष-लोचनत्वमुत्प्रेक्ष्यते कविना इति न मन्तव्यं, भगवत्या लोचनयोरेवाऽयं प्रभावः यत्कर्मकारणपौर्वापर्यव्यवस्था व्यतिरेकेण च उपादानकारणपूर्वनियतविद्यमानता-व्यतिरेकण हि बुद्धिमत्कर्तव्यवाङ्मनःशरीरचेष्टाविरहेणानेकमन्त्रतन्त्रसाधितैरैन्द्र-जालिकयोगिपुरुषकरतलकलितशुद्धपिच्छाभ्रमणमात्रपरिक्षणसम्पादितकपटसमुद्र-गन्धर्वनगरादिसादृश्येन स्वात्मस्थितमेव विश्वप्रपञ्चं भगवत्या लोचनमेव सृजति-रक्षति-संहरति, इत्यागमशास्त्रप्रसिद्धस्वभावोक्तिरेव मन्तव्या, नहि परमार्थवचनवेलायां कविकल्पितमिथ्यालङ्कारोत्प्रेक्षालङ्कार इति॥५५॥

दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पलरुचा,
दवीयांसं दीनं स्नपय कृपया मामपि शिवे।
अनेनायं धन्यो भवति न च ते हानिरियता,
वने वा हर्म्ये वा समकरनिपातो हिमकरः॥५६॥

हे शिवे भक्तजनकल्याणात्मिके! दरदलितनीलोत्पलरुचा ईषद्विकसितेन्दीवर-काननिन्दाकरकान्त्या द्राघीयस्या दीर्घतरया दीर्घशब्दादपि प्रत्यये "प्रियस्फिरस्थिरे" त्यादिसूत्रेण दीर्घतरशब्दास्य द्राघ्यादेशः "उगितश्चेति दीप्" द्राघीयसी, एवंभूतयादृशा दवीयान्स अत्यन्तदूरवर्तिनं दीनं बहुतरतृष्णाकार्पण्यवशात् सर्वतो यात्रापरायणं "दीङ्क्षये" इति धातोर्निष्ठानान्तत्वे दीनं मां कृपया करणेभूतया स्नपय आलोचय, "स्नातेः कर्मणि" चिण् प्रत्यये पुगागमे मिंत् संज्ञायां 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। मामपीत्यपि शब्दसमुच्चयेन ये गुणवन्तस्त्वयि भक्तिमन्तः कृतत्वच्चरणपूजाश्च तेषां दयया रक्षणं करोत्येव त्वद्रक्षणे वदान्येऽपि कृतसत्कर्मफलावश्यम्भावनियमात् तत्कर्ममाहात्म्ये प्रेरितया त्वया तेषां परिपालनं कर्तव्यमेव, नाहं तादृशगुणी न भक्तो नार्चापरः केवलं बालकवदम्बाम्बेति दीनाक्रन्दनमात्रपरायणः। तस्य मम रक्षणमेव अद्भुतस्वभावकीर्तये धर्माय च तान् रक्षस्येव कीर्तिधर्मार्थं मामपि रक्षेति अर्थसङ्गतिरवगन्तव्या। यन्मम दीनस्य परिपालनमस्ति तेनानेनायं धन्यो भवति। एतच्छब्देन आत्मानमेव घटकुड्यादिवदप्रयोजकतया अचेतनतया च उत्पन्नं परामृशति। अहं प्रयोगस्थाने इदं शब्दादयः दैन्याद्यर्थान्तरसहकृताः सन्तः विशिष्टमहार्थं प्रतिपादयन्ति। अनेन कर्मशा ममापि धन्यता तवापि इयता हानिर्नास्ति। अल्पेच्छामात्रसाध्यतया मद्रक्षणस्य तव लीलामात्रमेवेति भावः। गुणवत्पुरुषाभ्युपपत्तौ एवं स्वामिजनस्य रिरक्षयिषा स्वार्थेति चेन्नायं नियमो गुणवानेव रक्ष्यः निर्गुणस्त्याज्य इति। तथा च दृष्टवने वा कानने वा हर्म्ये वा नायक-नायिका सरसानन्दसंयोग्ये प्रदेशेऽपि हिमकरश्चन्द्रमा युगपदेव अनिमेषेण समकरनिपाती भवति-समानकिरणप्रचारी भवति। अनायाससाध्ये बहुतरकीर्तिधर्मोपजनके दीनानाथविपन्नसमुद्धरणपण्डिते अनुपाधिका-रुणिकोपलम्भासंभाविते रक्षणात्मके सत्कर्मणि न हेलावलम्बनमुचितामिति भावः॥५६॥

अरालं ते पालीयुगलमगराजन्यतनये,
न केषामाधत्ते कुसुमशरकोदण्डकुतुकम्।
तिरश्चीनो यत्र श्रवणपथमुल्लङ्घ्य विलसन्न-
पाङ्गव्यासङ्गो दिशति शरसन्धानधिषणाम्॥५७॥

हे अगराजन्यतनये! न गच्छतीति अगः पर्वतः तद्राजन्यः ततः श्रेष्ठः हिमवान् तत्तनये कुलप्रदीपिके! अरालं चक्राकारं पालीयुगलं श्रवणाभरणविशेषयुग्मम्। "पाली प्रवाली कर्णाङ्गी कर्णकोटी विभूषणा।" इति विश्वः। कुसुमशरकोदण्डकुतुकं

कुसुमशरस्य कन्दर्पस्य कुतुकं कोदण्डमेवेतदिति कुतूहलाभिनिविष्टमभिप्रायं केषां पुरुषाणां नाधत्ते न सम्पादयति अपितु सर्वेषामित्यर्थः। यदिदं पालीयुगलमनङ्गधनुः स्यात् तत्र शरसन्धानं न कथम् इत्याशङ्कायामाह-तिरश्चीन इति। यत्र पालीयुगले तिरश्चीने तिर्यक्तया वर्तते श्रवणपथमुल्लङ्घ्य कर्णप्रान्तं लङ्घयित्वा विलसन् देदीप्यमान अपाङ्गव्यासङ्गः कटाक्षविक्षेपचातुर्यविशेषः शरसन्धानधिषणां वाणसंयोजनबुद्धिं दिशति सम्पादयति तत्ते पालीयुगलमिति पूर्वत्र सम्बन्धः॥५७॥

स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलं,
चतुश्चक्रं शङ्के तव मुखमिदं मन्मथरथम्।
यमारुह्य द्रुह्यत्यवनिरथमर्केन्दुचरणं,
महावीरो भारः प्रमथपतये स्वं जितवते॥५८॥

हे परमेश्वरि! स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलं स्फुरतो लावण्यकान्ति-धावल्येन समुन्मृष्टदर्पणोदरवत् प्रतिबिम्बग्रहणे निपुणयोः गण्डाभोगयोः कपोलस्थ-लयोःप्रतिफलितं सञ्जातसम्भ्रान्तिताटङ्कयुगलं कर्णपाशमण्डलाकाराभरणविशेषयुग्म यंत्र तत्तथोक्तम्, मुख्यस्य विशेषणम्-विम्बयुगलस्य प्रतिविम्बयुगले जाते चतुःसङ्ख्योपलम्भाच्चतुश्चक्रं चतुर्भिश्चक्रैर्वाहनीयं मन्मथरथमेव इदं तव मुखं शङ्के। तदेव विशिनष्टि-यं तव मुखलक्षणं मन्मथरथमारुह्य महावीरो मारः कर्ता अर्केन्दुचरणभास्करनिशाकरभास्वरं चक्रोज्ज्वलमवनिरथं भूमिरथमारुह्य स्वात्मानं जितवते तिरस्कृतवते प्रमथपतये महादेवाय द्रुह्यति पराभवं करोति। द्विचक्रस्य रथस्य गमनवैकल्यसम्भवात् तदधिगताय चतुश्चक्रसम्भवे तद्रथितं प्रतीयमानरथिनः पराजयो युक्तः। आरुह्येति दीपिकालङ्कारः यमारुह्येति कन्दर्पेण सह सम्बन्धः। अवनिरथमारुह्येति महादेवेन सम्बन्धः। सम्बन्धद्वये दीपगतशतशब्दस्य यथा जामात्रार्थौ दीपः सर्व वेश्माभिज्वलयति इति कार्यद्वयसाधनद्वारा अर्थद्वयोद्दीपनसम्बन्धाद् दीपकत्वम्। अत्र श्लोके महादेवस्योपरि मन्मथजयसम्पत्त्या महादेवस्य काममोहितचित्तवृत्तितया तन्मोहनैकरसिकस्य भगवती वदनारविन्दस्य समधिकशृङ्गाररसार्द्रभावे सम्पन्ने महादेवलावण्यकान्तिविशिष्टं लोकोत्तरत्वमुट्टाङ्कितमिति भावः॥५८॥

सरस्वत्याः सूक्तीरमृतलहरी कौशलहरी,
पिवन्त्याः शर्वाणि श्रवणचुलुकाभ्यामबिरलम्।
चमत्कारश्लाचाचलितशिरसः कुण्डलगणो,
झणत्कारैस्तारैः प्रतिवचनमाचष्ट इव ते॥५९॥

हे शर्वाणि! "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमुडे" त्यादिनाऽऽनुक ङीप् प्रत्ययश्च। हे शर्वदयिते! अमृतलहरी, कौशलहरी अमृतलहरीणां तरङ्गभङ्गविक्षोभा। "लहरी

१. 'सज्जितवते' इति पाठः।

वीचिकोर्मय:'' इति विश्वप्रकाश:। कौशलं माधुर्यात्मकं सामर्थ्यविशेष हरन्ति दूरीकुर्वन्ति-इति हरा: स्वाधिक्येन तस्या न्यूनतां सम्पादयित्री: सरस्वत्या वाग्देवताया: सूक्तो:-सुवचनविन्यासमधुरस्फीतगिर: उक्ती: श्रवणचुलुकाभ्यां कर्णपूरकरतलाभ्यां-करतले न पानीयादि पेयं विधीयते इति करतलसाधर्म्यं श्रवणस्य तैन कृत: वचनसरस्वतीसूक्तीनाममृतरसात्मकत्वं ध्वन्यते, पिवन्त्या आस्वादयन्त्यास्तदर्थविशेष-चमत्कारमनुभवन्त्या अत एव हेतो: अविरतं सदैवचमत्कारश्लाघाचलितशिरस: कुण्डलगण: चमत्कारो नाम श्रूयमाणगीतशब्दादिजनितो माधुर्यातिशय:, तस्य श्लाघा उपलालनं तेन चलितशिरस: कम्पितमूर्ध्न: तव कुण्डलगण: सूक्ष्मकुण्डलसमूहात्मको-भूषणविशेष:तारै:अत्युच्चध्वनिविशिष्टैर्झणत्कारै: स्वकीयमणिगणसङ्घट्टनजनित-संरटनै: प्रतिवचनमाचष्ट इव प्रत्युत्तरं दत्त इव प्रथमप्रश्नवचनसमनन्तरसमदुत्तरप्रदानसमं शोभते इति सूचितं भवति, सरस्वतीसूक्ते: कलमधुरत्वात् कुण्डलगणझणत्कारमिव माधुर्ये सति तयो: सनादार्थं साम्यमस्तीति भाव:।।५९।।

असौ नासावंशस्तुहिनगिरिवंशध्वजपटी,
त्वदीयो नेदीय: फलतु फलमस्माकमुचितम्।
वहन्न[१]न्तर्मुक्ता: शिशिरत[२]रनि श्वासजनिता:[३],
समृद्ध्या यस्तासां[४] बहिरपि च मुक्तामणिधर:।।६०।।

तुहिनगिरिवंशस्य हिमवदन्वयस्य ध्वजपटिकीर्तिप्रख्यापनमङ्गलवैजयन्तिचीना-शुकपटीके, असौ विद्यमानसौन्दर्योपमितिरतिसिद्धस्तवनासावंशकोमलरूपेण ऋजु-रमणीयतया ललाटलम्बित्वाद्वंशसाधर्म्यम्। अस्मांक नेदीयमन्तिकमुचितं, त्वद्भक्तेमर्म च भक्तस्य समुचितफलम्। धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थलाभरूपं प्रयोजनं फलतु-सम्पादयतु, वंशकाण्डस्य फलवत्वनियमात् कविसमये प्रसिद्धिरस्ति वंशकाण्डान्मुक्तोत्पत्तिस्तादृशदेशकालविशेषसन्निधिसम्भव इति तं प्रमाणीकुर्वन् कविरपि वंशस्तवान्मुक्ताप्रसृतिमाचष्टे, तव नासावंशे मुक्ताप्रसूतिरस्ति इति प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। शिशिरतरनि:श्वासजनिता शिशिरतरेण शीतलेन नि:श्वासेन श्वसितवदनेन जनिता: सम्पादिता: तदभ्यन्तरे मुक्तावहन् अयं नासावंशस्तासाम्यभ्यन्तरे वर्तमानानां नि:श्वासरूपिणीनां देवतानुभावसम्पन्नमुक्तभावानांसमृद्ध्या यो नासावंश: बहिरपि बहि प्रदेशेऽपि नासाग्रमौक्तिकव्याजेन मुक्ता मणिधर: मुक्तामणि प्रसूतमङ्गे धारयन्निव वर्तते, स नासावंशोऽस्माकं फलमुचितं दधातु इति पूर्वत्र सम्बन्ध:।।६०।।

प्रकृत्या रक्तायास्तव सुदति दन्तच्छदरुचे:,
प्रवक्ष्ये सादृश्यं जनयतु फलं विद्रुमलता।
न बिम्बं त्वद्बिम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं,
तुलामध्यारोढुं कथमिव न लज्जेत कलया।।६१।।

---

१. 'वहत्यन्तरिति' पाठ:। २. 'कर' इति पाठ:। ३. 'गलितमिति' – पाठ:। ४. 'यत्तासामिति' पाठ:।

हे परमेश्वरि, प्रकृत्या स्वभावतो रक्ताया अरुणवर्णाया दन्तच्छदरुचेः शोभायाः सादृश्यमुपमानम्, हे सुदति! तदा प्रवक्ष्ये निवेदयिष्यामि-कदाचिद् विद्रुमलता फलं जनयतु, विद्रुमस्य स्वभावतो रक्तस्य यदि फलजननं भविष्यति तत्रापि परिपाकेन अतिशयितपाटलकान्तिर्भविष्यति, तदेवोपमानं वक्तुं सुकरं नान्यथेत्यर्थः। मध्ये शङ्का-ननु सर्वः स्त्रीणामधरकान्तेरुपमास्थानमतिमृदुलस्पर्शमत्यरुणितसम्पदवस्थानभूतम् अखिलेभ्यः फलेभ्योऽप्यतिप्रेक्षणीयकान्तिभरितबिम्बफलं वर्तते खलु, तेन समं कथं न विम्बाधरोपमानसिद्धिर्न स्यात्, किमर्थं वा अविद्यमानफलात् फलोत्पत्तिः विद्रुमोपमेति द्वारा अभूतपूर्वोपमाश्रयणकार्पण्यवैशसमङ्गीक्रियते इत्याशङ्कायामाह-**न बिम्बमिति**। बिम्बं तावदुपमास्पदं न भवतीत्यर्थः। कुत इत्याह त्वद्बिम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं तव बिम्बस्य शरीरस्य प्रतिफलनलाभात् संक्रांतिलाभादरुणितं, अत्र फलनं नाम शक्तिपातः स खलु सर्वव्यापिन्याः पराशक्तेः किरणकदम्बकानाँ तत्तत्पदार्थेषु स्फुरणात्मकः प्रतीयते, यावन्त्येव रक्तपुष्पाणि सौम्यानि प्रेक्षणीयानि भवन्ति तानि तानि सर्वाण्यपि जगद्व्याप्तमुर्तेः श्रीललितामहाभट्टारिकायाः सर्वतः प्रसरतामरुणिमस्त्रोतसां प्रतिबिम्ब-भूतान्यपीत्यागमः। पाटलः खलु वर्ण प्रथमोत्पन्नत्वात् अक्षिरञ्जनकारणत्वाद् रजस्तत्त्वं मुख्यतया उक्तं भगवत्या श्रुत्या – "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति। "रक्तशुक्लवर्णपदद्वन्द्वम्" इति च वेदागमयोः प्रथमवर्णनीयत्वम्। पाटलवर्णस्यागमश्चात्र "यानि सौम्यानि शोणानि, शृङ्गाररसभाञ्जि च। तान्वम्ब शक्तिपातेन सम्पन्नानीति निश्चयः।।"प्रवालेषु रक्तामारलेषु कुसुम्भेषु कुङ्कुमेषु कमलेषु बालादित्येषु तडित्सु वह्निशिखासु सन्ध्यासु सिन्दूरेषु अन्येष्वेतादृशेषु माङ्गलिक सौन्दर्यमङ्गलाकारेषु पदार्थेषु भगवत्या प्रतिफलनं शक्तिपात इति सकलागमनिश्चितोऽर्थः। अतएवं त्वच्छरीर किरणसम्पन्नशक्तिपातमत्रपरिपाटल-कान्तिना बिम्बेनापि तवाधरस्य तुलासिद्धिर्नास्त्येव। तत्कुतो हेतोस्त्वच्छक्तिपात-सौन्दर्यसम्पन्नं त्वत्तो लब्धजीवितं बिम्बफलं पुनस्त्वदधरकान्त्यासहोपमानसिद्धिहचरीं स्पर्धा कर्तुं अतएव तद्वारा तुलामध्यारोढुं कलयापि लेशंशस्पृष्टिकयापि कथं न लज्जेत अपि तु लज्जेतैवेत्यर्थः। अतएव त्वदधरबिम्बमतुलमेव सम्पन्नमित्यर्थः।।६१।।

स्मितज्योत्स्नाजालं तवं वदनचन्द्रस्य पिबतां,
चकोराणामासीदिति रसतया चञ्चुजडिमा।
अतस्ते शीतांशोरमृतलहरीमम्लरुचयः,
पिबन्ति स्वच्छन्दं निशि निशि भृशं काञ्जिकधिया।।६२।।

हे परमेश्वरि! तव वदनचन्द्रस्य आननशीतांशोः "वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमि" त्यमरः। स्मितज्योत्स्नाजालं स्मितमेव ज्योत्स्नाजालरूपेण वर्तमानं परमामृतं पिवतामास्वादयतामनवरतमेतद्रसचर्वणानिवृत्तयैव निरन्तरपानसन्तानकारिणीम-तिरसतया चञ्चुजडिमा चेटि कोटि जाड्यम् "चञ्चुस्त्रोटिरुभेस्त्रियाम्" इत्यमरः। लोके खलु अतिमधुरास्वादनक्रियासमभिहारेण पुनस्तथास्वादनशक्तिवैमुख्यकारि जिह्वाजाड्यं सम्भवति। तच्छान्तिस्तद्विरुद्धैरेवाम्लादिलोकसामान्यरसैर्निवर्तते। पुनरेवं प्रकारेण

माधुर्यजनितजिह्वाजाड्ये उपशान्ते पुनर्मधुररसास्वादनपरमानन्दसम्पदुत्तम्भनं भवति। तथा चकोरेष्वेतद्दृश्यते। अतएव हेतोः जिह्वाजाड्यविमोचनार्थनिशि-निशि-रात्रौ रात्रौशीतांशोश्चन्द्रमसः अमृतलहरीं पीयूषधारामयज्योत्स्नां काञ्जिकधिया मधुरजाड्यनिराकरणामृतरसास्वादहेतोः काञ्जिकधिया सौवीरबुद्ध्या आत्तरुचयः सन्तस्ते चकोराः पिवन्ति आस्वादयन्ति। चकोराणांत्वदाननचन्द्रस्मितपीयूषधारामाधुर्यसम्पत्तेः-काञ्जिकप्रमाणमेवैतच्चन्द्ररुचिमाधुर्य्य-मित्यनेन भवति। मुखचन्द्रस्य चन्द्रात्कोटि-गुणाधिक्यम्, अम्बिकायाः स्मितमाधुर्यस्य चन्द्रिकारसात् कोटिगुणाधिक्यं च समुट्टङ्कितं प्रकाशितमित्यवधारणीयम्।।६२।।

अविभ्रान्तं पत्युर्गुणगणकथाम्रेडनजटा,
जपापुष्पच्छाया तव जननि जिह्वा जयति सा।
यदग्रासीनायाः स्फटिकदृषदच्छच्छविमयी,
सरस्वत्या मूर्तिः परिणमति माणिक्यवपुषा।।६३।।

हे परमेश्वरि! पत्युः स्वामिनो महादेवस्य गुणगणजपाम्रेडितजटा-गुणगणस्य धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिगुणकदम्बकस्य जपस्य (कथायाः) आवर्तनस्य यदाम्रेडनं पुनः पुनरनुष्ठानम् "आम्रेडनं द्विस्त्रिरुक्तम्" इत्यमरः। तेन जटा इतरशब्दग्रहणवैमुख्येन तदेकनामग्रहणमात्रोपलक्षणशक्तिका, पुनः किम्भूता?। जपापुष्पच्छाया "जपा जम्बा तथोण्ड्रं स्यान्मन्दारमतिपाटलम्।" इति विश्वप्रकाशः। जपापुष्पस्य छायेवछाया यस्याः सा तथोक्ता, तव जिह्वा तालुलता सा सर्वोत्कृष्टसौन्दर्यसाराश्रयभूता सती जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्तते। पुनस्तामेव जिह्वां विशिनष्टि-यदग्रासीनाया यस्या जिह्वालता अग्रे अञ्चलभागे आसीनाया उपविष्टायाः सरस्वत्या भगवत्या भारत्याः स्फटिकदृषदच्छच्छ-विमयी, विमलोपलधवलशोभासम्पूर्णमूर्तिः शरीरं माणिक्यवपुषा माणिकशैलोत्पन्न-लोहितकरत्नस्वरूपेण परिणामेन परिणमति, आमुक्तपूर्वरूपस्य रूपान्तरापत्तिः परिणामः। त्वज्जिह्वालता पाटलिमसम्पदः प्रतिबिम्बेन स्वभावधवलाकारा सरस्वती तनुरतिरक्ततामापन्ना, यतः तत एव हेतोः त चक्रसिंहासनतृतीयावरणाष्टारमण्डलस्थाः वशिन्यादयः वाग्देवता अष्टौ सिन्दूरसौन्दर्यतनुसौन्दर्या इति सकलागमप्रसिद्धिः। त्वज्जिह्वाग्रे या सरस्वती सन्निहिता सैवतत् किरणपाटलाकार रक्तवर्णा वशिन्यादिरूपेण बहिरावरणदेवतात्वेन* भगवतीं सेवते। उक्तमागमे – "तत एवं समुद्भूताः तस्यामेव कृतालयाः। तत्स्वरूपास्तत्प्रतापा नवावरणदेवताः"।।६३।।

रणे जित्वा दैत्यानपहृतशिरस्त्रैः कवचिभिः,
निवृत्तैश्चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः।
विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः शशिविशि[1]रकर्पूरशकलाः,
विलुप्यन्ते मातस्तव वदनताम्बूलकणिकाः[2]।।६४।।

१. 'विशद' इति पाठः। २. 'कवलाः, इति पाठः।

भगवत्या एव ब्रह्मविष्णवादयो देवाः पुत्रा एव तदुच्छिष्टोपभोगदर्शनात् इत्यागमप्रमाणसिद्धमर्थ वर्णयति-**रणेजित्वेति**। रणे युद्धे दैत्यान् देवशत्रून् जित्वा परिभूयअपहृतशिरस्त्रैः अपहृतानि शत्रूणां शिरस्त्राणि मुकुटानि यैस्तथोक्तः, रणे शत्रून् जित्वा तदीयमुकुटादिचिह्नापनयनं वीरमाहात्म्यद्योतनं भवत्यनेनेत्यभिहितम्। अपहृतशिरस्त्रैरिति कविभिः आमुक्तवर्मभिः निवृत्तैः समरतः प्रत्यावृत्तैरत एव वुभुक्षितैः पितुर्महादेवस्य चण्डेश्वरैकान्तभूतत्वात् उच्छिष्टभोजनात् विमुखैरत एव चण्डांशत्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः। चण्डस्यांशश्चण्डांश, त्रिपुरहरस्य निर्माल्यं तत्र विमुखैः अन्योपलब्धभागतया विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः विशाखश्च कार्तिकेयश्च इन्द्रश्च पुरन्दरश्च उपेन्द्रश्च विष्णुश्च एतैर्महावीरैः शशिविशदकर्पूरशकलाः चन्द्रवच्छुक्ल-वर्णाः कर्पूरशकला हिमवालुकखण्डत्रयोपेतास्तथोक्ताः, तव वदनताम्बूलकणिका वक्रताम्बूलपीयूषविप्लुषः विलुप्यन्ते अहमहमिकया विलुप्यन्ते स्वीक्रियन्ते इत्यर्थः। यदुच्छिष्टभोजिनो ये भवन्ति तदङ्गभूतास्ते पुत्रादयस्तद्रूपा एवेति निश्चयः। अत एव सकलजननीत्यागमेषु प्रसिद्धाः। सकलब्रह्माविष्णवीशाः स्वाधिकारैकलाञ्छिता-स्तत्सुतास्तत्सुतं विश्वमतः सकलमातृका सर्वातिशयितया न सम्पदो ब्रह्मादीनां भगवत्यास्तुदुच्छिष्टेनोपभोगसम्पत्त्यैव सम्पृक्तो जायते॥६४॥

विपञ्च्या गायन्ती विविधम[1]वदातं पशुपतेः,
त्वयारब्धे वक्तुं चलितशिरसा साधुवचने।
त्वदीयैर्माधुर्यैरपहसिततन्त्रीकलरवां,
निजां वीणां वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम्॥६५॥

हे परमेश्वरि! विपञ्च्या वीणया "विपञ्ची सा सुतन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी।" इत्यमरः। विविधं नानाभेदं पशुपतेर्महादेवस्य अवदातं पराक्रमजालं गायन्ती उपवीणयन्ती वाणी वाग्देवता कर्त्री स्वगानानन्तरं साधुवचनैः 'साधु साधु, सम्यग्गीतं भवत्या' इति गीतोपलालनवचनैः सह चलितशिरसा कम्पित्तमौल्या त्वया वक्तुमारब्धे सति एतादृशं गौतमतिमधुरमास्वादितमपरमिति बत्से सरस्वति प्रकाश्यतामित्येवंरूपेण वचनेन वक्तुमारब्धे त्वदीयैः त्वद्वदनवर्तिमाधुर्यैः अपहसिततन्त्रीकलरवा अपहसितस्तिरस्कृतस्तन्त्रीणां गुणानां कलः अव्यक्तमधुरो रवो नादो यस्याः ता तथोक्तां, निजामात्मीयां वीणां वल्लकीं चोलेन आच्छादन इति प्रसिद्धेन निचुलयति आवृत्तां करोति, सङ्गीतसमाप्तिमेव करोतीति यावत्। "चुल आच्छादन" इति धातुरदन्तः प्रसिद्धः;, णिचिसति अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'पुगन्तलघूपधस्य च" इति गुणाभावः। निभृतमित्यनेन केनाप्यपरिज्ञाततां वर्णयित्वा कविना लज्जावशात् सरस्वत्याः सङ्गीतगोष्ठीभङ्गो व्याजान्तरेण तथैव कारित इति सूचितम्॥६५॥

---

१. 'मपदानम्' इति पाठः।

कराग्रेण स्पृष्टं तुहिनगिरिणा वत्सलतया,
गिरीशेनोदस्तं मुहुरधरपानाकुलतया।
करग्राह्यं शम्भोर्मुखमुकुरवृत्तं[१] गिरिसुते,
कथङ्कारं ब्रूमस्तव चिबुकमौपम्यरहितम्।।६६।।

हे गिरिसुते-शैलाधिराजतनये! तुहिनगिरिणा हिमवता वत्सलतया वात्सल्यरसेन कराग्रेण हस्ताग्रेण स्पृष्टं जातसम्पर्कम् पित्रादयः खलु पुत्रादीनामुपलालनसमये चिबुकं स्पृशन्ति इति प्रसिद्धिः। गिरिशेन महादेवेन जगन्मङ्गलमूलभूतेन सम्भोगसमये अधरपानाकुलतया बिम्बाधररसग्रहणपारवश्येन मुहुः सर्वदा उदस्तमुत्तोलितं, लज्जया खलु स्त्रीणां सम्भोगसमये मुखमवनतमेव जायते तदुत्तोलितमेव सुचुम्बनं, भवतीत्यभिप्रायः, किञ्च करग्राह्यं पाणिनोपलालनीयशम्भो, महादेवस्य मुखमुकुरवृत्तम् भगवत्या मुखे एव दर्पणोपमाने सर्वमेव भगवान् पश्यति महादेवः। अत एव शम्भोर्दर्पणस्थानीयं भगवत्या मुखं तस्य वृत्तिमिव हस्तग्रहणयोग्यमधोभागमङ्गविशेषम्, एवंभूतं तव चिबुकम् औपम्यरहितम् उपमानश्च नास्त्येव सर्वावयवेष्वपि समग्रलावण्यसुन्दरत्वाच्चिबुकस्य उपमैव नास्ति। नयनबाह्वलकादीनां कुवलयशिरीषमालाशिखिपिच्छान्युपमानवस्तूनि सुलभानि निरुपमस्य तु तव चिबुकस्य नोपमापदार्थः सुलभ इति, सर्वातिशायिगुणगणबृंहितं तव चिबुकं कथङ्कारं ब्रूमः केन प्रकारेण वर्णयामः अनुपमस्य वर्णनं दुष्करमेव॥६६॥

भुजश्लेषान्नित्यं पुरदमयितुः कण्टकवती,
तव ग्रीवा धत्ते मुखकमलनालश्रियामियम्।
स्वतःश्वेता कालागरुबहुलजम्बालमलिना,
मृणाली लालित्यं वहति यदहो हारलतिका।।६७।।

हे परमेश्वरि! नित्यमनवरतं पुरदमयितुरीश्वरस्य भुजाश्लेषादालिङ्गनसौभाग्यात् कण्टकवती पुलकपालिका पूर्णाकारा तव ग्रीवा मुखकमलतालश्रियं वदननलिनकाण्ड-सौभाग्यं धत्ते आश्रयति, कमलस्य चेन्नालं न स्यादधस्तात्कर्दमसंसर्गो मृणालसंसर्गश्च कथन्न भवतीत्याशङ्क्याह-स्वतःश्वेता स्वभावेनैवशुभ्रवर्णाकालागरुबहुलजम्बालमलिना कालगरुससुगन्धचर्चापिङ्केन मलिना सर्वतोदिग्धा हारललिता मुक्तामालामृणाली लालित्यं पङ्कसङ्कुलकाण्डाधोभागसंरूढपद्मिन्यङ्कुरसौभाग्यं यदस्मात् कारणाद्वहति तेन कारणेन ग्रीवामुखकमलनालश्रियं धत्ते इति सम्बन्धः। अहो इत्यनेनाश्चर्यपदेन सर्वाश्चर्यसौन्दर्यलक्ष्मीसम्पन्नशरीरयष्टेस्तव ग्रीवालतागतं सौन्दर्यमाश्चर्यपरम्परा-धिरूढमिति मन्तव्यम्॥६७॥

---

१. 'वृत्तम्' इति पाठः।

गले रेखास्तिस्रो गतिगमकगीतैकनिपुणे,
विवाहव्यानद्धप्रगुणगुणङ्सख्याप्रतिभुवः।
विराजन्ते नानाविधमधुररागाकरभुवां,
त्रयाणां ग्रामाणां स्थितिनियमसीमान इव ते।।६८।।

हे गतिगमकगीतैकनिपुणे! गतिर्येनालापेन रागः सन्दर्भः, गमकः स्थायिस्वरस्य पुनः पुनः घोषणम्, गीतम् समुच्चार्थप्रबन्धसन्दर्भः एतेषु सर्वेष्वपि निपुणे एतेषु स्थानेष्वेव सर्व सङ्गीतशास्त्रसम्पन्नम् – "गतिस्तु रागसङ्गीते स आलापः प्रकीर्तितः। गमको मुख्यनादस्य परिभाषो रसात्मकः।। गीतं प्रबन्धरूढार्थं रञ्जितारक्तिरुच्यते।" "विवाहव्यानद्धप्रगुणगुणसङ्ख्याप्रतिभुवः" विवाहे महादेवेन कृतपाणिपीडने व्यानद्धः बद्धः प्रगुणगुणो यो मङ्गलसूत्ररूपः तस्य सङ्ख्यायास्त्रिप्रकारायाः प्रतिभुवः सादृश्यः। एतदुक्तं भवति-विवाहकाले प्रथममेव माङ्गल्यसूत्रमिति कन्यानां कण्ठे बद्ध्यते, तस्य प्रगुणगुण इति संज्ञा तेन माङ्गल्यसूत्रेण विना क्षणमपि न तिष्ठति सभर्तुका पत्युः प्राणान् स्वकीयमङ्गलसूत्राभ्यन्तरे सादरं धारयन्ति पतिव्रताः स्त्रिय इति प्रसिद्धिः। मङ्गलसूत्रस्य लक्षणं वशिष्ठेनोक्तम्– "ब्रह्मविष्णुवीशरूपं पुरन्धिवृत्तं त्रितं कृतम्। त्रिरत्नं रुक्मजं स्त्रीणां माङ्गल्याभरणं विदुः।" अत एव माङ्गल्यसूत्रस्य गुणानां त्रिसङ्ख्यया समानास्त्रिरेखाः कण्ठस्था इति तत्साम्यमीदृग्लक्षणलक्षितास्तव गले रेखाः कथं विराजन्ते इत्यत आह-नानाविधमधुररागाकरभुवाम् नानाविधानां मधुररागाणां श्रीरामलहरीललिताभूपालादीनामाकरभुवामुत्पत्तिस्थानभूतानांत्रयाणां सङ्ख्यानां ग्रामाणां गान्धारमध्यमषड्जाख्यानां रागकदम्बकाना स्थितिनियमसीमान इव, स्थित्यर्थमवस्या-नार्थनियमेन विशिष्टाः सीमानः प्रदेशा नियमसीमानः अन्योन्यकलहकारिणां सीमाविवादनिर्हरणाय देशद्वयसन्धौ दीयमानवृक्षगर्तखातशिलाकुल्यारेखादयः प्रसिद्धास्तद्वत्तव गले सदा वर्तमानानां सङ्गीतग्रामाणां स्थित्यर्थ नियमसीमान इव, गले रेखादीप्ति प्राप्नुवन्तिः। अनेन सदा सङ्गीतविद्यारसिकता भगवत्या वर्णिता।।६८।।

मृणालीमुद्वीनां तव भुजलतानां चतसृणां,
चतुर्भिः सौन्दर्य सरसिजभवः स्तौति वदनैः।
नखेभ्यः संत्रस्यन् प्रथमदमनादन्धकरिपो-
श्चतुर्णां वक्त्राणां सममभयदानार्पणधिया।।६९।।

हे परमेश्वरि! मृणालीमृद्वीनां मृणालीवत् सरोजिन्यङ्कुरलताविशेषवन्मृद्वी-नामतिकोमलानां चतसृणां चतुःसङ्ख्याविशिष्टानां "तिसृचतसृ" इत्यनेन सूत्रेण "नामि" इति दीर्घनिषेधः, तव भुजलतानां बाहुवल्लीनां सौन्दर्य लावण्यातिशयं सरसिजभवो ब्रह्मा कर्ता चतुर्भिर्मुखेः करणभूतैः स्तौति-लोकातिशायिगुणगणोद्घोषणमधुरशब्द-कलापैश्च यासि, कथं चतुर्भिवंदनैश्चतुर्वाहुसौन्दर्यस्तवः तस्य पञ्चमुखत्वादेकस्य मुखस्य स्वरूपनाशः कथमिति चेदत्रोच्यते-अवश्यं पञ्चमुख एवं प्रथमं ब्रह्माऽभूत्,

तदनन्तरं रुद्रोऽपि पञ्चमुखस्तृतीयो भ्राता द्वितीयो विष्णुः सर्वकनिष्ठस्यापि रुद्रस्य वक्त्रैः वरप्रसादषड्गुणजाता; ते च सर्वज्ञत्वं नित्यतृप्तत्वमनादिबोधत्वं स्वतन्त्रत्वमलुप्तशक्तित्वम् अनन्तशक्तित्वञ्च इत्येवमादिगुणसम्पन्ना, एतैर्विरहिता ब्रह्मादयस्तत एव हेतोर्ब्रह्मणोऽपि महादेवस्य सहस्रगुणाधिक्यमत एव न्यूनगुणेनापि ब्रह्मणा ज्येष्ठमात्रमवलम्ब्य अहमपि पञ्चमुखोऽयं रुद्रोऽपि पञ्चमुखस्ततो मत्तः कथमन्याधिक्यमिति, कदाचिद् रजोंऽशस्य महतः सम्भवादवलेपेन परतिरस्कारेजायमाने तज्जानितेन ब्रह्मणो दर्पतेजसा दह्यमाने तच्छान्त्यर्थ विरञ्च्यः पञ्चमं शिरो रुद्रेण नखकोट्या विदलितमिति पुराणप्रसिद्धेश्चतुर्मुख एव न पञ्चमुखः। तत एवमेकशिरोव्यत्ययेन भीतो भूत्वा तस्य महादेवस्यात्यन्तवल्लभायास्तव सेवया पुनर्महादेवसकाशादभयं प्रार्थ्यमानस्तत एव सन्त्रस्यन् त्रासं प्राप्नुवन् कुतः प्रथमदमनात् प्रथमकृतदण्डात् अन्धकरिपोर्महादेवात् गतेभ्यो नखेभ्यः सन्त्रस्यन् अवशिष्टानां चतुर्णां शीर्षाणां सममेम युगपदेव अभयार्पणबुद्ध्या "मा भैषीरहमागतस्तव भयं नास्ति, सुस्थो भव" इत्यादिवचनेन समुत्तोलितो यो हस्तः स अभयहस्त इत्युच्यते, तस्यार्पणं प्रकाशनं तद्धिया तदभिप्रायेण रुद्रात् त्रस्यन् रुद्रसर्वस्वभूतायास्तवाश्रयेण रुद्राद्भयं वक्ष्यामि इति भगवतीमुपाश्रितः येनकेनचित् पीडितास्तद्वल्लभाशरणप्रवेशेन तन्निवारिततत्पीडाः सन्तः सुखिनः सम्भवन्तीति लोकप्रसिद्धिरस्ति॥६९॥

नखानामुद्द्योतैर्नवनलिनरागं विहसता,
कराणां ते कान्तिं कथय कथयामः कथमुमे।
कयाचिद्वा साम्यं भजतु कलया हन्त कमलं,
यदि क्रीडालक्ष्मीचरणतललाक्षारुणदलम्॥७०॥

हे परमेश्वरि! नखानां करजानामुद्योतैः किरणनिकुरम्बैः नवनलिरागं नूतनशतपत्रशोभां विहसतां तिरस्कुर्वतां ते कराणांपञ्चशाखानां "पञ्चशाखामयः पाणिः करो हस्तोऽथ तर्जनीति" विश्वप्रकाशः। कान्तिसौन्दर्यातिशयं कथं वा कथयामः, केन प्रकारेण वर्णयामस्त्वमेव कथय नास्माकं कथनावसरः, यत्पञ्चभिर्वदनैर्महादेवः चतुर्भिर्वदनैर्ब्रह्मा षड्भिराननैः शक्तिधरः सहस्राननैरनन्तो वासुदेवश्च अन्ये चानेकमुखा वहवो देवतेश्वराः तां वर्णयितुमारभ्य निजवर्णनावैदग्ध्यदर्पेण स्तुवन्तस्त्वच्चरणाङ्गुष्ठैकदेशस्य कान्तिमियत्तया वर्णयितुं न पारिताः, तव तादृशानां सौन्दर्यवर्णनमस्मादृशफल्गुजनानां सुकरं वा दुष्करमिति त्वमेव जानासि त्वमेव कथय, एवमनुपमत्वेन वर्णनावतारो वा कथं भवतीति शङ्कायामाह-यथाकथञ्चित्सादृश्यं सम्पादयति क्रीडालक्ष्मीचरणतललाक्षारुणदलं क्रीडन्त्या विहरन्त्यालक्ष्म्याः श्रीदेव्याश्चरणतललाक्षया अरुणदलमरुणीकृतपत्रं यदि भवति कदाचित् कमलं, तदा कयाचित कलया केनापि प्रकारेण साम्यं सादृश्यं भजतु, नान्यथा लक्ष्म्याः सर्वथा समाश्रयणात् अतिरिक्तं सरसिजं भवति। कमलेषु भगवत्याः शक्तिपातो लक्ष्मीरेव सा च लक्ष्मीर्भगवत्येकजन्मभूमिर्भगवतीरूपेतिकृत्वातच्चरणलाक्षालिप्तकमलौपम्यंलोकोत्तरस्य भगवतीवदनस्यानुचितमिति न मन्तव्यम्॥७०॥

समं देवि स्कन्दद्विपवदनपीतं स्तनयुगम्,
तवेदं नः खेदं हरतु सततं प्रस्नुतमुखम्।
यदालोक्याशङ्काकुलितहृदयो हासजनकः,
स्वकुम्भौ हेरम्बः परिमृशति हस्तेन झटिति[१] ।।७१।।

हे परमेश्वरि! समं युगपदेव स्कन्दद्विपवदनपीतं स्कन्देन कार्तिकेयेन द्विपवदनेन गजपतिना पीतमास्वादितं सततं प्रस्नुतमुखं सर्वदाप्रसरस्तन्यदुग्धभरितं, प्रस्नवो नाम प्रसूतानां स्त्रीणामपत्यदर्शनात् स्तनमुखाद् **स्तनमुखाद्** दुग्धस्य निःस्यन्दः, एवंभूतं तव स्तनयुगं नः अस्माकं खेदं हरतु। तदेव विशिनष्टि-यः स्तनयुगलमालोक्य आशङ्काकुलितहृदयः आशङ्कया अन्यथा वितर्केणाकुलीकृतं हृदयं यस्य स तथोक्तः, हासजनकः अत एव सर्वेषा हासं जनयति। तव कुचौ दृष्ट्वा स्वकीयमस्तकभ्रान्ति कृत्वा स्वशिरः स्पृशन् हासजनको भवति, एवंभूतां हेरम्बः हे इति रम्बते गर्जतीति हेरम्बः, ''रविलर्विगर्जाया'' मिति धातोः 'अच् प्रत्यये 'इदितो नुम् धातो'' इति नुमागमे हेरम्बः, तेन करेण झटिति शीघ्रं कुम्भौ निजमस्तकौ परिमृशति, तिष्ठति न वेति स्पृष्ट्वा परीक्ष्यते। अत्यन्तमेव गजकुम्भसादृश्यं भगवत्याः स्तनयोरित्यभिप्रायः।।७१।।

अमू ते वक्षोजावमृतरसमाणिक्यकलशौ[२],
न सन्देहस्पन्दो नगपतिपताके मनसि नः।
पिबन्तौ तौ यस्मादविदितवधूसङ्गमरसौ[३],
कुमारावद्यापि द्विरदवदनक्रौञ्चदलनौ।।७२।।

हे नगपतिपताके! पर्वतश्रेष्ठस्य हिमवतः कुलकीर्तिप्रख्यापननिपुणवैजयन्ति, अमू ते वक्षोजौ स्तनौ अमृतरसमाणिक्यकलशावेव सुधासम्पूरितकुम्भावेव, अत्र न सन्देहस्पन्दः संशयस्य स्पन्दो लेशोऽपि मनसि नोऽस्माकं न बर्तते। यतस्ते स्तनमण्डल-योरतिदृढकारणसद्भावात् अमृतरसकुम्भत्वं न व्यभिचरति, तदेव कारणमाह-तौ कुम्भौ पिवन्तौ अत एव नित्यकुमारौ तेनैव कारणेन अविदितवधूसङ्गमरसौ अज्ञातो वधूसङ्गमस्य स्त्रीसम्भोगस्य रसः सुखानुभवो याभ्यां तो तथोक्तौ, द्विरदवदनक्रौञ्चदलनौ-द्विरदवदनों गणपतिः, क्रौञ्चदलनः कार्तिकेयः तावुभौ तादृशतवकुचकलशप्रसरद्बहुतरपीयूषपान-जनित्सञ्जातनित्यवाल्यावद्यापि वर्तते यस्मात्कारणात् अतः सुवर्णघटत्वं तवकुचयोः सिद्धम्। ननु महागणेशस्याङ्काधिरूढा महालक्ष्मीसिद्धिः काचन देवी श्रूयते कार्तिकेयस्यापि महेन्द्रकन्या देवसेनानामापरवल्लभेति श्रूयते, तत्कथं विरुद्धमेतदिति आशङ्कायामाह-देवतानां खलु बह्वयो मूर्तयः प्रसिद्धा तत्तद्देशकालेषु भक्तानामिष्टप्रदानं तत्कार्याय शत्रूणां विनाशहेतवे च बहुधा स्वेच्छया सृष्टाः सिद्धिमत्यो देवता वपूंषिधारयन्तित्यजन्ति च एकमूर्तिकृतस्वभावो मूर्त्यन्तरेण घटत इति नात्र दोषः।

१. 'झडिति' इति पाठः। २. 'कुतुपौ' इति पाठः। ३. 'सङ्गरसिकौ' इति पाठः।

भगवता पुरुषोत्तमेन एकस्मिन् रामाख्यशरीरे एकदारव्रतत्वं निर्मलस्वभावत्वञ्चाङ्गीकृतम्, कृष्णावतारे बहुस्त्रीसम्भोगित्वं मायापरायणत्वञ्च कृतम्॥७२॥

वहत्यम्ब स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः,
समारब्धां मुक्तामणिभिरमलां हारलतिकां।
कुचाभोगो बिम्बाधररुचिभिरन्तःशबलितां,
प्रतापव्यामिश्रां पुरविजयिनः कीर्तिमिव ते॥७३॥

हे अम्ब जगज्जालजननि! स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः स्तम्बेरमाकारस्य हस्तिरूपधरस्य दनुजस्य दानवोत्तमस्य कुम्भौ मस्तकावेव प्रकृतिः जन्मस्थानमेवान्तै-स्तथोक्तैः, "प्रकृतिप्रधाने स्यात् स्वभावोत्पत्तिदशयो" रिति विश्वप्रकाशः। "जनिकर्तुः प्रकृति" रिति पाणिनिसूत्रं च "इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः" इत्यमरः। ईदृशैरेव मुक्तामणिभिः समारब्धां ग्रथितताममलं निर्मलं किञ्च बिम्बाधररुचिभिः अधरबिम्बकान्तिनिकुरम्बैः मध्ये शवलितां भिन्नवर्णीकृतां तदा प्रतापव्यामिश्रां प्रतापेन वीरपुरुषविशेषधर्मेण कविसमयाद्रक्तवर्णेन व्यामिश्रां सङ्गतापुरविजयिनो महादेवस्य कीर्तिं यशामञ्जरीमिव कीर्तेरपि कविसमयसिद्धेः शुक्लवर्णता जगदेकवीरस्य महादेवस्य अन्यसमस्तसुरवीराबध्यमहागजासुरमारणद्वारा भगवतोयः प्रतापो या च कीर्तिः समुदपादि तद्युगलीमिव मूर्तिमतीं तव कुचाभोगः स्तनमण्डलो हारलतिकांवहति। चण्डः कीर्तिप्रतापयोः सन्ततधारणं सङ्कीर्तनद्वारपतिव्रतानां प्रसिद्धमित्ति भावः। तथोक्तमितराभरणेनापि शत्रुमारणलक्षणं तदाहृतपदार्थेन गुम्फितं भूषणं वरमिति कृत्वा भगवत्या इतरमुक्तामालाभ्यः स्वभर्तृमर्दितगजासुरमस्तकोत्पन्नमौक्तिकसम्पन्नहारलतै-वातिवल्लभेत्याभिप्रायः॥७३॥

तव स्तन्यं मन्ये धरणिधरकन्ये हृदयतः,
पथःपारावारः परिवहति सारस्वत इति।
दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव यत्,
कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता॥७४॥

हे धरणिधरकन्ये! पर्वतराजकुलचन्द्रिके! परमेश्वरि! तव स्तन्यं स्तनोद्भूतं दुग्धं "शरीरावयवाद्यत्" इति 'यत् प्रत्ययः, यत् स्तन्यं कर्म सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी यः पारावारः क्षीरसमुद्र इव परिवहति समन्ततः प्रवहति इति मन्ये, अत्र हृदयत इत्यनेन शब्देन हृदयोद्भूतोऽन्यदेवतासाधारणः परमेश्वरैकवृत्तिः आत्मीय भक्तजनेषु निरुपाधिकस्नेहरसनिःष्यन्द उच्यते, तत्रभावादेव स्तन्यस्य लोकातिशायिचेष्टाविशेषं प्रतिपादयति-दयावत्या करणावत्या त्वया दत्तं प्रतिपादितं यदेव स्तन्यम् आस्वाद्य परिपीय द्रविडशिशुः सम्बन्धनाम्ना काञ्चीदेशोत्पन्नः महाकविः प्रसिद्धः तस्य खल्वेवं श्रूयते-कार्तिकेय एवं कुतश्चित् मुनिशापान्मनुष्यजन्मगन्तुकामः कस्याश्चिद्ब्राह्मण्या

दरिद्राया उदराज्जातः, स बालकः षण्मासमात्र एव पितरि भिक्षार्थ बहिर्गते मातरि च पानीयाहरणार्थ नदीं प्रस्थितायामतिदारिद्र्याद् दासदासीजनलोकाभावात् एकः सन् रुदन् कुत्रापि गन्तुमशक्तः क्षुधापीडितः क्रन्दनातुरो भवनाङ्गणोपरि भ्रमन् यदृच्छया गगनमार्गेण भर्त्रा सह विहरन्त्या पार्वत्या सकरुणं दृष्टः, तथा च भूमाववतीर्य सस्नेहकरुणमिमं बालकमुत्तोल्य, धूलि परिमृज्य, बाष्पमपनीय, स्तन्यमम्बया तस्मै बालकाय प्रतिपादितं च। भूभौ निःक्षिप्य भगवत्यां गतायां तत्क्षणादेव सम्बन्धकवीश्वरस्य वदनारविन्दात् अनन्तकोटिंदिव्यकाव्यप्रवाहाः सम्पन्नाः, इति काञ्चीदेशे प्रामाणिकेयं भणितिः प्रसिद्धा। एतदेव प्रति यत्तव स्तन्यमास्वाद्य प्रौढानां निर्दोषकाव्यसहस्त्रकरणनिपुणानां कवीनां वर्णयितृणां मध्ये कमनीयः समस्तलोकश्लाघनीयः, वाग्गुम्फमहिमा कवयिता महाकविरजनि जातः, काव्योपवर्णन इति धातुरदन्तश्चुरादिगणे पठ्यते। कवयतीति कवयिता प्रबन्धकर्ता तृजन्तः॥७४॥

हरक्रोधज्वालावलिभिरवलीढेन वपुषा,
गभीरे ते नाभौ सरसिकृतसङ्गो मनसिजः।
समुत्तस्थौ तस्मादचलतनये धूमलतिका,
जनस्तां जानीते जननि तव रोमावलिरिति॥७५॥

हे अचलतनये पर्वतराजन्यनन्दिनि! अथवा 'अचला' अविनाशा इन्द्रादिलोकपालवत् विनाशरहितास्तनया ब्रह्मविष्णुरुद्रा यस्याः सा, अचलतनया तत्सम्बुद्धौ हरक्रोधज्वालावलिभिः महादेवकोपपावकहेतिमालाभिः अवलीढेन व्याप्तेन वपुषा शरीरेण सह मनसिजः कन्दर्पः कर्ता तमात्मनः शरीरसन्तापमसहमानः सन् गभीरे अत्यन्तगाम्भीर्यगुणयुक्ते ते नाभिसरसि परमानन्दहेतुभूतलावण्यामृतसङ्करिते मध्यविवरे शीतलतटाकायमाने प्रायेण कृतसङ्गे मग्नो जातस्तस्मान्नाभिप्रदेशाद् धूमलतिका काचन समुत्थिता समुत्तस्थो तप्तायःपिण्डसंयोगात् धूमोत्पत्तिर्जायते इति प्रसिद्धिः, तां तव धूमलतिकां रोमावलिरिति रोमराजिरिति जनः सर्वो लोको जानीते। अत्र जननीशब्दसम्बोधनात् दोषदर्शने पित्रा ताडितः पुत्रो यथाक्रन्दनं मातुरङ्कमभ्युपेत्य हृष्टो भवति, तथा समाधिभङ्गकुपितपिनाकपाणिललाटलोचनवलशुष्यमाशरीरतः सकललोकानन्ददायी मन्मथः त्वां शृङ्गारामृतवेणीपरिपूर्णनाभिकुण्डां प्रस्नुतस्तनीं मातरमेवोपगम्य-भगवतीमुपगम्य परित्यक्तसकलपरितापो जात इति व्यज्यते। लोके खलु मात्रा ताडित; पुत्रः पितरमुपसर्पति पित्रा ताडितो मातरं तत्साम्यमत्रापीत्यर्थः। मन्मथं प्रति मातृत्वञ्च परमेश्वर्याः कटाक्षविक्षेपादुत्थितो मकरकेतन एतत्पूर्व दग्धोऽनेकधा पुनर्जन्म प्राप्तवान् इति प्रसिद्ध्या गम्यते। उक्तं वास्तवे – "दग्धं यदा मदनमेकमनेकधा ते मुग्धः कटाक्षविधिरङ्कुरयाञ्चकार। धत्ते तदा प्रभृति देवललाटनेत्रं सत्येन्द्रियैव मुकुलीकृतमिन्दुमौलिः॥" अत्र त्वागमार्थसंवादेऽपि "कामोत्थितो यतो जातस्तस्याः कामेशयोषितः कामाक्षीति ततः ख्यातिं सा गता काञ्चिकापुरे"॥७५॥

यदेतत्कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति शिवे,
कृशे मध्ये किञ्चिज्जननि तव तद्भाति सुधियां।
विमर्दादन्योऽन्यं कुचकलशयोरन्तरगतं,
तनूभूतं व्योम प्रविशदिव नाभिं कुहरिणीं।।७६।।

हे शिवे भक्तलोककल्याणदायिनि! कालिन्दीतनुतरतरङ्गाकृति यमुनायाः सुक्ष्मवीचिमवगाहमानं यदेतत् किञ्चिन्नीलरेखात्मकं वस्तु तव कृशे मध्येऽतिक्रशिमशालिनि अवलग्नभागे भाति दीप्तिपूर्वकमात्मसत्तां लभते, तद्वस्तु रोमजित्स्वरूपं किमिव किम्भूतमिव सुधियां शोभनबुद्धीनां भाति प्रतिभासते तत् किञ्चिद् रूपम् उत्तरार्द्धेन वदति-अन्योऽन्यं परस्परं कुचकलशयोः स्तनमण्डलयोः विमर्दात् सङ्घर्षणात् तनूभूतं चूर्णीभूतम अधस्तात् पतदञ्जनलोहितसलिलधारान्यायात् व्योमेवाकाशमिवाकाशस्य कविसमयप्रसिद्धं नीलवर्णत्वं कुहरिणीं अभ्यन्तरगम्भीरप्रदेशयुक्तां नाभिं शरीरमध्यस्थानावटभूमि प्रविशदिव भाति। एकत्र प्राप्तोपद्रवस्य ततो निर्गत्य गच्छतो निरुपद्रवदेशाश्रयणमुचितमेवेति शेषः। यतः परिमिते ब्रह्माण्डमण्डलेत्वकुचमण्डलताण्डवखण्ड्यमाननभोमण्डलं ब्रह्माण्डसस्त्रधारणयोग्यां निरुपद्रवस्थानभूतां तव नाभिमेव सुखमनुभवितुं तदुन्मुखीभवतीत्यभिप्रायः।।७६।।

स्थिरो गङ्गावर्तः स्तनमुकुलरोमावलिलता-
तलावालङ्कुण्डं कुसुमशरतेजो हुतभुजः।
रतेर्लीलागारं किमिति तव नाभीति गिरिजे,
बिलद्वारं सिद्धेर्गिरिशनयनानां विजयते।।७७।।

हे गिरिजे पार्वति! तव नाभीति प्रख्यातं नाभिरूपेण वर्तमानं गिरिशनयनानां महादेवलोचनानामानन्दसिद्धिः, यत् सौधवकारणभूतं गुहारूपं विलद्वारंयत्तव तिष्ठति तद् गृहीत्वा नानाप्रकारेण कवयः प्रामाणिकतयैवोत्प्रेक्ष्यंते, लौकिकोत्प्रेक्षा तु वर्णनात्मकत्वादप्रामाणिक्येव भगवत्यान्तु उत्प्रेक्षया वर्णयितुमसम्भवं एव विद्यमानमेव, तस्या वर्णयितुं ब्रह्मविष्णुरुद्रादिभिरशक्यं ताश्चोत्प्रेक्षाः क्रमेण दर्शयति-स्थिरो गङ्गावर्तः स्थिरः अचलः गङ्गायाः सलिलावर्तः सलिलविभ्रमणं किमेतदिति अन्या उत्प्रेक्षा स्तनावेव मुकुलौ यस्याः स्तनमुकुलरोमावलिलता रोमराजीरूपिणी वल्लरी, तस्यास्तले अधःप्रदेशे आवालं पानीयप्रदानाय मृत्तिकारूपाविष्टा वा। अथोत्प्रेक्षान्तरमाह-कुसुमशरतेजोहुतभुजः-कन्दर्पप्रतापाग्नेरनवरतप्रज्वलनार्थ वर्तुलाकारं कुण्डम् वा किमिति किमिति इति पदद्वयं सर्वत्रोत्प्रेक्षासु विजयते सहशब्देन सम्बध्यते पुन उत्प्रेक्षान्तरम् रतेः कामदेवस्य पत्न्या लीलागारं क्रीडामन्दिरं वा लीलागारं वा खलु द्वारप्रदेशे सुघटितं सङ्कुचितम्। अभ्यन्तरे गम्भीराभोगसुन्दरं नाभिपुटमिति तथैवोत्प्रेक्ष्यते।।७७।।

निसर्गक्षीणस्य स्तनतटभरेण क्लमजुषो,
नमन्मूर्तेर्नाभौ वलिषु शनकैस्त्रुट्यत इव।
चिरं ते मध्यस्य त्रुटिततटिनीतीरतरुणा,
समावस्थास्थेम्नो भवतु कुशलं शैलतनये।।७८।।

हे शैलतनये पार्वति! निसर्गक्षीणस्य स्वभावत एव क्रशिमशालिनस्तदुपरि स्तनतटभरेण क्लमजुषः क्लान्तियुक्तस्य अत एव हेतोः नमनमूर्तेः भारसहिष्णुताविरहेण प्रह्वीभूतवपुषः नाभो अन्तःशून्यतया सुदृढावलम्बनदेशरहितायां वलिषु च अन्योन्यमसंसर्गेण दृढाश्लेषविरहितासु अत एव दुर्बलासु शनकैर्मन्दं मन्दं त्रुट्यत इव भङ्गुरीभावं भजत इव, अनेन क्रमेणात्यन्तमस्थिरतामापन्नस्य तदा त्रुटित-तटिनीतीरतरुणा प्रावृषेण्यप्रबलजलप्रवाहसाटोपमोदितछिन्नमूलबन्धनदीतटसंरुह-वृक्षेण सह समा अवस्था देहधारणात्मिका दशेव दशा यस्य स्थेम्नः स्थिरत्वस्य तस्य समावस्थास्थेम्नः मध्यस्य तव मध्यभागस्य सर्वदा कुशलं भवतु। तदकुशलत्वे हि अनन्तकोटिब्रह्माण्डमण्डलानामवस्थानप्रदेशाभावात् जगत्सृष्टिरपि भगवता न कर्तव्यैव स्यात्। सृष्ट्यभावे च सर्वेषामनन्तकोटिसङ्ख्यानामात्मनां लिङ्गशरीरपरिग्रहपूर्वकनाना-योनिशरीरभोगं विना भोगमोक्षादिसिद्धिरपि अकुड्यचित्रवत् अविद्यमानैव स्यात्, तद्दोषपरिहाराय सकललोकपवित्र्याः पार्वत्याः मध्यस्थ कल्याणाशंसनमवश्य-मुचितमेवेति भावः।।७८।।

गुरुत्वं विस्तारं क्षितिधरपतिः पार्वति निजान् ,
नितम्बादाच्छिद्य त्वयि हरणरूपेण निदधे।
अतस्ते विस्तीर्णो गुरुरयमशेषां वसुमतीं,
नितम्बप्राग्भारः स्थगयति लघुत्वं नयति च।।७९।।

हे पार्वति! पर्वतराजपुत्रि! क्षितिधरपतिः हिमवान् पर्वताधिपतिः कर्ता विवाहसमये निजात् नितम्बात् कटकप्रदेशात् आच्छिद्य वहिःकृत्य। किं तत्? गुरुत्वं निबिडावयवत्वं विस्तारं विशालभावत्वं नितम्बात् पृथक्कृत्य त्रयि भवत्यां हरणरूपेण यौतकरूपेण "विवाहादिषु यद्देय सहायो हरणं च तत्" इत्यमरः। "कन्यानां परिणये पित्रा वा भ्रातृभिश्च बन्धुभिः स्त्रीधनरूपं यद्देयं तन्निगदन्ति हरणमित्याचार्याः" इति रुद्रभट्टः। तथा च रघुवंशे कालिदास इन्दुमतीविवाह प्रसङ्गे – "सत्त्वानुरूपं हरणीकृतश्रीः" इति। त्वयि हरणरूपेण निदधौ मौनाकारेण निवेशितवान् प्रायेणेति उत्प्रेक्ष्यते। अत एव कारणान्नितम्बप्राग्भारं जघनभारः "प्राग्भारश्चैव भारश्च तथार्थान्तः समार्थकः।" इति विश्वप्रकाशः। विस्तीर्णः विशालगुणयुक्तः गुरु गौरवगुणशाली सन् अशेषामपि वसुगतीं सर्वामपि भूमिमाच्छादयति आवृणोति, लघुत्वं नयति च लाघवाधारतामापादयति, अयमीदृशगौरवशाली तव जघनभारः प्रसिद्ध एवेति यावत्। न केवलं तव नितम्ब पित्रा

हरणीकृत गुणतया प्रसिद्धम्, अपि तु देवीमहात्म्ये सर्वदेवतेजः सम्भवां त्वां कथयता भगवता मार्कण्डेयमहामुनिना "वारुणेन च जङ्घोरू नितम्बस्तेजसा भुवः।" इति भूमिदेव्यास्तेजसा सम्पादितं तत्र जघनमिति प्रतिपादितम्। तेनापि प्रकारेण तान्नितम्बेनात्तसारा भूमिः कृतेति उभयथा त्वन्नितम्बाद् भूमेर्लाघवं विशालता हानिश्च सम्पन्नं द्वयमपि द्योतितम्॥७९॥

कुचौ सद्यःस्विद्यत्तरघटितकूर्पासभिदुरौ,
कषन्तौ दोर्मूले कनककलशाभौ कलयतां।
तव त्रातुं भङ्गादलमिति विलग्नं तनुभुवा,
त्रिधा बद्धं देवि त्रिवलिलवलीवल्लिभिरिव॥८०॥

हे देवि! यस्य महादेवस्य पट्टमहिषि! सद्यस्तत्क्षणादेव स्विद्यतोः यौवनमदोष्मणः स्वेदजलं मुञ्चतोस्तटयोः कुचतटयोः घटितस्य निवेशितस्य कूर्पासस्य चीनांशुककञ्चुकस्य भिदुरौ, दोर्मूले बाहुमूले कषन्तौ यौवनारम्भवेगेन व्याप्नुवन्ती तव कुचौ पयोधरभारौ कनककलशाभौ गुरुतरसुवर्णकुम्भप्रतिभौ कलयता तनुभुवा कामेन। "तनुभूस्तनये कामे" इति विश्वः। तेन खलु एवं विचारितं भगवत्याः स्तनौ खलु स्वभावतः कठिनौ यौवनारम्भगम्भीरौ तदुपरि सुवर्णकलशवद् गुरुतरौ एतयोभरिण मध्यस्य भङ्गो यदि भविता सर्वमेव मम शृङ्गारसर्वस्वमपहारितं स्यात्, एतदुत्पन्नत्वादेव समस्तलोककामिनी शृङ्गारसम्पत्तेरेतन्मध्यसंरक्षणमवश्यं कर्तव्यम्, ममैतत्कुचभार-पीडनाद् विलग्नं मध्यभागं त्रातुं रक्षितुमिदं त्रिवलीमयरज्जुबन्धनमेवालं समर्थं इति विचार्य हे देवि! तेनैव कामदेवस्त्रिवलिवल्लिभिस्तिसृभिर्मध्यरेखाभिरेव लवलीवल्लिभिः लवली नाम लावण्यपाण्डुरवर्णः कोमलः प्रेक्षणीयकान्तिः लताविशेषः प्रसिद्ध एव ताभिस्त्रिवलीवल्लिभिस्तद्विलग्नबद्धमिव तथा च उद्यानादौ बालवृक्षाणां प्रथमप्रथम-विटपोद्भेदसमये वाताद्युपद्रवसहिष्णुभावाय उद्यानपालकैः रज्जूबन्धनं क्रियते तथा वालवृक्षकोमलविटपिनां दृढावस्थानमुपरिबन्धनोन्मुखं च प्रसिद्धं तत्साधर्म्य-मत्रापीत्यभिप्रायः॥८०॥

करीन्द्राणां शुण्डान्कनककदलीकाण्डपटली-
मुभाभ्यामूरुभ्यामुभयमपि निर्जित्य भवती।
सुवृत्ताभ्यां पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यां गिरिसुते,
विजिग्ये जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमपि॥८१॥

हे गिरिसुते धरणिधरतनये! करीन्द्राणां गजश्रेष्ठानां शुण्डान् कर्मभूतान् हस्तान्, किञ्च कनककदलीकाण्डपटलीञ्च सुवर्णरम्भास्तम्भसमूहञ्च उभाभ्यामूरुभ्यां "सक्थि क्लीवे पुमानुरुस्" रित्यमरः। उभयमपि करिहस्तकदलीकाण्डद्वयमपि निर्जित्य सुवृत्ताभ्याम् शोभनवर्तुलाकारयुक्ताभ्यां पत्युः महादेवस्य प्रणतिसमये कठिनाभ्यां कठिनभूमिसम्पर्कात् सञ्जातकाठिन्यगुणाभ्यां प्रमाणकठिनाभ्यां जानुभ्यांउरुजानुमध्य-

सपिण्डकाभ्यांविबुधकरिकुम्भद्वयमपिऐरावतत्मस्तकयुगलमपि भवती कर्त्री विजिग्ये जितवती, ''विपराभ्यां जे:'' इति विपूर्वस्य जयतेरात्मनेपदे लिटि रूपम्-विजिग्ये इति। कवय: खलु उत्तमस्त्रीणां जानुपिण्डकौ सुघटिततया वर्तुलाकारेण पञ्चाङ्ग-प्रणामवेलायामन्योन्यसंस्पृष्टतया करिकुम्भसाम्यं वर्णयन्ति। गुणत: कान्तित आकारतो वा समुच्चितैर्वा व्यस्तैर्वा काव्येषु काञ्च्यवयवानामुपमानेन सह उपमेयभाव: प्रसिद्ध:।।८१।।

पुरा जेतुं रुद्रं द्विगुणशरगर्भौ गिरिसुते,
निषङ्गौ ते जङ्घे विषमविशिखो बाढमकृत।
यदग्रे दृश्यन्ते शितशरफला: पादयुगली,
नखाग्रच्छद्मान: सुरमुकुटशाणैकनिशिता:।।८२।।

हे गिरिसुते हिमनाथवंशदीपिके! पुरा पूर्वस्मिन् काले रुद्रं महादेवं स्वस्य जेतारं त्वत्कटाक्षकोणजन्मसामर्थ्यादलङ्घनीयपराक्रममाहात्म्ययोगं विषमविशिख: कामदेवो जेतुं पराभवितुं द्विगुणशरगर्भ: स्वयं पञ्चवाणत्वात् एतावद्भि: शरैरजेयोऽयमिति, द्विगुणानेव निजपञ्चशरान् कृतवान् जङ्घे एव द्विगुणशरगर्भौ निषङ्गौ बाढं निश्चयेन अकृत कृतवान्। तदेव विशिनष्टि-यदग्रे ययोरनङ्गनिषङ्गतामापन्नयोरग्रे चरणाङ्गुलिभागे शितशरफला-शितानां तीक्ष्णानां शराणां वाणानां फलानामग्रभागा: ''फलं प्रयोजने क्लीबं तरूणां प्रसवेऽपि च। शराग्रे तु फला: पुंसि कृता लोहशलाकया'' इति विश्व। कथं तेषां शरत्वं ज्ञातं? सुरमुकुटशाणैकनिशिता; नमस्कारसमये महेन्द्रादिमुकुटकोटिषृ शाणाद् घर्षणाद् तीक्ष्णीभूता: शरादीनां शाणघर्षणं प्रसिद्धम्, तेनैकैकनिशिता मुख्यतया तीक्ष्णीभूता यतो दश शरा दृश्यन्ते ततो निषङ्गसाधर्म्यं तव जङ्घयोरित्यर्थ:, पादयुगली नखाग्रछद्मान इत्यनेन नखा इति व्याजमात्रं शरा एव नि:सरन्ति, त्वच्चरणबलादेव त्रिभुवनविजयी तावदनङ्ग प्रसिद्ध:।।८२।।

श्रुतीनां मूर्द्धानो दधति तव यौ शेखरतया,
ममाप्येतौ मातश्शिरसि दयया धेहि चरणौ।
ययो: पाद्यं पाथ: पशुपतिजटाजूटतटिनी,
ययोर्लाक्षालक्ष्मीररुणहरिचूडामणिरुचि:।।८३।।

हे मात: त्रिभुवनजननि! श्रुतीनां वेदानां मूर्द्धान: अन्तभागा: उपनिषल्लक्षणा: यौ तव चरणौ पादारविन्दे कर्मणी शेखरतया उत्तंसरूपेण दधति वहन्ति, सर्वासामुपनिषदां तात्पर्यार्थ: खलु भगवतीचरणारविन्दस्तुतिरेव, अत एव शेखरतया प्रतिपादनं तावेतौ चरणौ यथाश्रुति शिरसि न्यस्तौ तथा ममापि शिरसि दयया कारुण्यवशाद् धेहि निवेशय, अनादिसिद्धानां परब्रह्मस्वरूपाणां वेदान्तवाक्यानां साधर्म्यं मम त्वद्भक्तस्य परमार्थत: कथमिति चेत्तत्रोच्यते-यादृशी वेदे तव दया तादृश्येव भक्तजने

न विशेषः कोऽप्यत्र। अयमर्थो देवीसूक्ते प्रतिपादितः-"यं कामयते तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्। अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ।" भगवत्याः प्रतिज्ञेयं यं भक्तमहं महात्मानं कर्तुं कामये इच्छामि तमुग्रं करोमि, क्विञ्च तं ब्रह्माणं करोमि, किञ्च तमृषिं बदरिकाश्रमवासिनमनादिमुनिं नारायणमपि करोमि, यदि वा मोहयामि लोकं ब्रह्माणमपि कीटकमपि सममेव मोहयामि, तादृशी मां वरदेवतां विहाय मदुत्पादितासु देवीसूक्तेषु ऋग्वेदमध्यस्थितेषु स्वमाहात्म्यसूचकानि अन्याभिर्देवताभिर्मनसाप्यचिन्तनीयानि प्रतिज्ञावचनानि महाप्रामाणिकानि श्रूयन्ते, एतदेव चरणद्वयेन विशिनष्टि-ययोश्चरणयोः पशुपतिजटामुकुटवर्तिनी गङ्गैव पाद्यं पाथ पादप्रक्षालनार्थं जलम्। "पाद्यं पादाय वारिणि" इत्यमरः। 'पाद्य' शब्देन प्रणयकलहोपशान्तये यथा भगवता नमस्कारः क्रियते तथापि नतमुकुटविसृत्वरेण गङ्गाजलेन क्षालनं भवति। ननु पत्युः प्रणतिकठिनाभ्यामिति व्यतिक्रान्ते भगवत्येव भगवतीनमस्कारः प्रत्यपादि, अधुना भगवतो नमस्कारो भगवत्यां तद्वैपरीत्यमेव कथमिति चेदुच्यते – "समप्रधानौ समसत्त्वौ समौजसौ" इति त्रिपुरोपनिषदुक्तार्थरीत्या नमस्कार्यनमस्कारभावः साधारण एव शिवशक्त्योः। उक्तं च कविसार्वभौमेन "परस्परफलसम्पत्समुल्लसितपरस्परौ। प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः"। इति अलौकिकं तावद् भगवत्याः पाद्यजलं समुपलब्धं प्रक्षालनान्तरं लाक्षारञ्जनमपि अलौकिकमपि अलौकिकमेव प्रतिपादयति, तयोश्चरणयोर्लाक्षालक्ष्मी यावकसम्पत् "राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामय" इत्यमरः। अरुणहरिचूडामणिरुचिः हरेः पुरुषोत्तमस्य अरुणचूडामणिरुचिः मुकुटरत्नदीप्तिरेव लाक्षा, अत्रापि पुरुषोत्तमस्य भगवतीं प्रति नमस्कारवेलायामेव चरणयोर्मुकुटमणिसम्पर्क इति द्योत्यते, न केवलं महादेव एव नमति, अपि तु "सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति।" इति पुराणप्रामाण्यात् सर्वलोकनमस्कार्यो भगवान्, पुरुषोत्तमोऽपि स्वकार्यसम्पत्तिहेतवे भगवती प्रणमति॥८३॥

हिमानी हन्तव्यं हिमगिरिनिवासैकचतुरो,
निशायां निद्राणं निशि च परभागेन विशदौ।
परं लक्ष्मीपात्रं श्रियमभिसृजन्तौ समयिनां,
सरोजं त्वत्पादौ जननि जयतश्चित्रमिह किं॥८४॥

हे जननि त्रिभुवनसवित्रि! त्वत्पादौ तव चरणौ समग्रगुणसम्पन्नौ न्यूनगुणसरोजं जयत इति किञ्चित्रम्। कुतः? सरोजं कीदृक्, चरणौ कीदृशौ इत्याह-सरोजं तु हिमानी हन्तव्यं तुहिनवर्षणेन नष्टकान्ति। "हिमानी हिमसंहतिः" इत्यमरः। तव चरणो तु हिमगिरितटाक्रान्तरुचिरौ हिमप्रधानस्य गिरेः तटक्रान्तावपि कण्टकसञ्चारेऽपि रुचिरौ अनुपहतसौभाग्यौ, पुनः कमलं निशायां रात्रौ निद्राणं निमीलितं, तौ तु निशि च रात्रावपि परभागेन विरुद्धे कान्तिसंसर्गात् विशदौ कमनीयो, रात्रिः खलु तमोबहुलत्वात्

श्यामवर्णचरणयो: सहजपाटलकान्तिसम्बन्धात् विरुद्धवर्णविन्यासे सति य: कमनीय: कान्तिविशिष्ट: स 'परभाग' इत्युच्यते। पर उत्कृष्टश्चासौ भागो भक्तिश्चेति परभाग: "परभागो भवेद्वर्णद्वयसंसर्गजा रुचि:॥" इति मम्मटाचार्य:। अतएव रात्रौ विशेषेण सुन्दरौ। कमलन्तु परं केवलं लक्ष्म्या: श्रिय: पात्रम् अवस्थानस्थलं न तु तस्य दाने वा विनियोगे वा क्षमम्। य: कृपयो बहुतरधनं प्राप्य केवलं निक्षेपादेव रक्षति न विनियुङ्क्ते न भुङ्क्ते। भोगत्यागहीनं च तद्धनमन्यैर्वा नीयते नष्टं वा भवति, इत्यनित्या सा पद्मगता लक्ष्मी: कस्यापि अनुपकारिणी भूत्वा हेमन्ते हिमवर्षेण नश्यति, त्वत्पादौ तु समयिनां समयवर्तिनां परमेश्वरीसिद्धान्तमार्गप्रवेशिनां श्रियमैश्वर्यसम्पदञ्च अति सृजन्तौ अत्यन्तमेव ददानौ यन्मनसा काङ्क्षितं ततोऽप्यधिकतरमभ्युदयवृन्दं ददानावित्यर्थोऽतिशयेन प्रतिपाद्यते-चण्डिका खलु सुरथनाम्ना राज्ञा – "तेन बव्रे ततो राज्यमविभ्रंश्यन्यजन्मनि। अत्रैव च निजं राज्यहतशत्रुबलं बलात्।" इत्यनेन श्लोकेन कोलविध्वंसिभिर्यवनै: शत्रुभिर्यद् राज्यमाक्रान्तं पुरुषक्रमागतं तदेवान्यस्मिन् जन्मनि अवभ्रांशि शत्रुभिरनष्टाधिकारमेव याचमानेन प्रार्थिता परमेश्वरी त्वमिन्द्रसमानाधिकारसौभाग्यैकसप्ततिचतुर्युगपरिमितमन्वन्तरदीर्घकालसुखसम्भोगोचितपञ्चाशत्कोटि-विस्तीर्णभूतं मण्डलैकाधिपत्यसूचकसाम्राज्यच्छत्रशोभितमहाभ्युदयं मनुत्वराज्यमेव दत्तवती। अतएव चिन्तिताधिकप्रदौ चतुरौ तव चरणौ न सन्देह इति निश्चितम्। अत्र समयशब्देन भगवत्या: सिद्धान्त: प्रतिपाद्यते। कोऽयं भगवतीसिद्धान्तो नाम? उच्यते-यस्मिन् काले भगवता महादेवेन ललाटलोचनकपावकज्वालया त्रिभुवनानन्दकारी मन्मथो भस्मसाद्भूत:, तद्भस्मन: सकाशात् सकललोकध्वंसनस्वभावो बन्धनामा महासुर-स्त्रैलोक्यकण्टको जात:, तस्य रोमकूपेभ्योऽनन्तकोटिराक्षसा जातास्तैरदृश्यता प्राप्तै: पापाचारैरसुरैस्त्रिभुवनेषु सर्वेषां शरीराणि व्याप्य कामानन्दे हेतुभूतानि तेजांसि पीतानि, तप प्रभावमूलानि शृङ्गारयौवनसौन्दर्यहासविलासपरिहासनृत्यगीतवाद्यादि सर्वोऽप्यानन्दविषयोपपन्नो व्यवहारो विनाशमुपगत:। कामानन्दजनितत्वादेतत्समस्त-जगदानन्दस्य कामं विना सर्वस्य नाशो जात:। केवलं तस्मिन् काले ब्रह्मादिपिपीलिकान्तानां सर्वेषामपि शरीरिणां रसक्षयात् रसजनितनुणकलापक्षयाच्च रसमूलस्य रक्तस्य नीरसीभावेन मांसभेद: शोषे जाते शुष्कचर्मशिराऽस्थिमात्रावशेषा: पिंशाचाकारा अन्योन्यसंसर्गविरहिता:, तदभावेन ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां तपस्या-राज्यरक्षा-वाणिज्य-सेवा-विरहेण शून्यभूतजगन्मङ्गलचेष्टा: सर्वेऽपि जन्तवो जाता:। तदनन्तरं देवैर्मिलित्वा सर्वै: परमशिवो महाशम्भुनाथनामा स्तुतिभि: प्रार्थितस्तेन च महायागप्रकार उक्त:। तेन योगेन शोषित: समुद्रा: कुण्डानि सर्वाणि वृक्षजालानि समिध: शुद्धजलवर्षणादावर्जिता: पञ्च समुद्रा:। घृतोदकाय आज्यधारा हेमपात्राणि पुष्करावर्तनामानो बहुलक्षणयोजनायामा: कल्पान्तमेघा: स्रुक्स्रुवादिहोमपात्राणि एवं जाज्वल्यमाने महाशम्भुनाथमुखहुङ्कारेणोद्गते महाज्ञानवह्नौ बन्धासुररोमकूपोत्थित रसशोषणनामा महासुरग्रस्तसाराणि पुरातनानि शरीराणि दु:खमयानि दुर्वहानि

पापरूपाणीव तानि महाशम्भुनाथप्रेरितचित्तवृत्तयः सर्वेऽपि जुहबाम्बभूवुः। तदनन्तरं यागसमाप्तौ शम्भुना यजमानेन संविद् वह्नेः समुद्भूते सति सकललोकनायिका भगवती श्रीश्रीललितामहाभट्टारिका चतुर्वेदतुरङ्गमं मुक्त्वाच्छत्रोपशोभितं नवपर्वसमेतमनेक-लक्षणयोजनायतं महाचक्रराजाविमानमारुह्य भावकात् कृताविर्भावात् तिभिर्लोचनैस्त्रीन् ब्रह्मविष्णुरुद्रान् सृष्टवती तेषां च कर्माणि सृष्टि-स्थिति-संहाराख्यानि कर्माणि समादिशत्। कटाक्षेण कामदेव सृष्टवती। क्षणादेव भगवत्या रोमकूपेभ्यः प्रजापतयो देवाः, शक्रादिदिक्पाला, अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, अप्सरसो, गन्धर्वाद्याश्च देवयोनयो, जङ्गमाजङ्गमवर्णाः सत्त्वरजस्तमांसि च सर्वाण्येव जगद्वस्तूनि सम्भूतानि। पूर्वजन्माधिकसौभाग्ययुक्तास्तदधिकगुणिनस्तदधिकशीलाः सर्वेऽपि देवा भगवतीं नमस्कृतवन्तः सर्वलोकाचारमूलभूतं शास्त्रं सृष्टवती। दक्षिणनयनेन ऋचं सृष्ट्वा ततो ब्रह्मसिद्धान्तं सृष्टवती। वामनयनेन यजुः सृष्ट्वा ततो वैष्णवशास्त्रं सृष्टवती। ललाटनयनेन सामानि सृष्ट्वा ततश्शैवं शास्त्रं सृष्टवती। रसभावसमन्वितात्पर-मानन्दरूपात् निजकटाक्षादथर्ववेदं सृष्ट्वा ततस्त्रिपुरसिद्धान्तं स्वकीयभोगप्रधानं सर्वदेशव्यापकं सर्वकालस्थापकं तुलनामधेयं सृष्टवती। महादर्शनं स एव खलु समयो नाम। समयवद् व्यापकश्रीभवगत्याः पूजागमः स समयो नाम, सोऽस्यास्तीति ते समयिनः, "अत इनिठनौ" इति इनिप्रत्ययः। परमेश्वरीचरणपरायणमहापुरुषाः। हे जननि! एषां समयिनां सर्वार्थसाधकौ तव चरणौ न्यूनगुणं सरोजं जयत इति किं चित्रं, नास्त्येव यत उत्कृष्टेनापकृष्टं विनष्टतां नीयते॥८४॥

नमोवाकं ब्रूमो नयनरमणीयाय पदयो-
स्तवास्मै द्वन्द्वाय स्फुटरुचिरसालक्तकवते।
असूयत्यत्यन्तं यदभिहननाय स्पृहयते,
पशूनामीशानः प्रमदवनकं केलितरवे॥८५॥

हे परमेश्वरि! नयनरमणीयाय लोचनानन्दजनकाय स्फुटरुचिरसालक्तकवते स्फुटया रुच्या निजचरणकान्त्या रसातिशयो यस्य तद्व्यापकमलक्तकमलक्तकस्य यो रसः भगवत्याश्चरणरुचिरेव तव चरणरुच्यैव यावकस्य रसोद्योत्यते, तद्युक्ताय निजकान्तिसमधिकसौन्दर्यलक्ष्म्या रञ्जिताय तव चरणयोर्द्वन्द्वाय पदारविन्दयुगलाय नमोवाकं ब्रूमः नमस्कारवाक्यं ब्रूमः सम्पादयामः। एतदेव चरणद्वयं विशिनष्टि यदभिहननाय ययोश्चरणयोरभिहननाय दोहदसम्पादकलीआवघाताय सम्प्रदानाय स्पृह्यते स्पृहां कुरुते। प्रमदवनकं केलितरवे लीलोद्यानमध्यवर्तिने अशोकवृक्षाय "कङ्केलिः कामकेलिः स्यादशोको रक्तपुष्पकः" इति विश्वः। अत्यन्तमसूयति मात्सर्यं करोति कः पशूनामीशानः। अशोकवृक्षः खलु उत्तमाङ्गनानां चरणाघातेन बहुतरकुसुमसमृद्धिमान् भवतीति कविसमयः। तथा चोक्तं मयैवालङ्कारचूडामणौ "पादाहत्या त्वशोको वदनमदिरया केसरः पाणिस्पर्शाच्चूतो वीक्षाहासाभ्यां

तिलकतरुनमेरुप्रियालश्च गत्या सँल्लापात् कर्णिकार: कुरबकतरुरालिङ्गनात्सिन्दुवार:, श्वासा: स्त्रीणां विकाशं विदधति मदरागेण चम्पश्च शाखी'' अत्र भगवत्या इतरोत्तमाङ्गनाभ्योऽपि असाधारणं चरणसौन्दर्यं वर्ण्यते यत्पशूनामीशानस्यापि उद्गतसमस्तदुर्गुणस्यापि मात्सर्यदोषसम्भव:, एतच्चरणसौभाग्यातिशयो मयैव ज्ञातव्यस्त्वया अचेतनेन निरर्थकं ज्ञायत इति परमेश्वरस्याशोकं प्रति मात्सर्यं तेनैव तत्सौभाग्यध्वनि:॥८५॥

मृषा कृत्वा गोत्रस्खलनमथ वैलक्ष्यनमितं,
ललाटे भर्तारं चरणकमले ताडयति ते।
चिरादन्त:शल्यं दहनकृतमुन्मीलितवता,
तुलाकोटिक्वाणै: किलकिलितमीशानरिपुणा॥८६॥

हे परमेश्वरि! तव चरणसौभाग्यं पुन: किं वर्णयाम:, तथापि श्रुयताम् पुरा कदाचित् सम्भोगसमये महादेवस्त्वच्चरणताडनजनितशृङ्गारमनुबुभूषुस्तल्लाभ: कोपेन विना नास्तीति मृषैव गोत्रस्खलनं कृतवान्, तत्कृत्वा अथर अनन्तरं वैलक्ष्यनमितं लज्जया विनतम् इदानीमेव मम चरणताडनसौभाग्यं भविष्यति इत्याशङ्क्यैव विनतं प्रह्वीभूतं महादेवं भर्तारं कर्म ते तव चरणं कर्म पादसरोरुहे ताडयति सति ललाटे प्रहरति, कामदेवेन विजृम्भणानन्देन तेनैव हेतुना पूर्व महातपस्वी मां जितवान्, स तु इदानीं मम मातुश्चरणताडनस्य पात्रं जात:, अधुना मयैव शृङ्गारवाणेन विजित: स्त्रीचरणघातपात्रं जात:, इति वचनानि कृत्वा ईशानरिपुणा कामदेवेन किलकिलितम् किलकिलाराव: कृत:। केन कारणेन? तुलाकोटिक्वाणै: नूपूरशब्दै: करणभूतै: शब्दाडम्बरं विना किलकिलारावो न सिध्यति, किलकिलारावो नाम सिंहनाद: – ''जितशात्रवदर्पस्य प्रतिज्ञापूरणीकृत:। वीरस्य गर्जितं सिंहनाद: किलकिला तथा।'' इति विश्व:। कामस्य गर्जितमुभयथा भवतिं शत्रुदर्पक्षयेण प्रतिज्ञापूरणेन च कामस्य तु तदुभयमपि भगवत्या: प्रसादात्सम्पन्नम्, योमां जितवान् स मया जित:, स्त्रीपरायणो जात इति शत्रुतिरस्कारेणैव च किलकिलाराव: मम प्रतिज्ञापूरणे च सर्वमोहनेन सर्वमोहनप्रसिद्धि:, शिवेन: कुण्ठित: पश्चात्तस्यापि मोहनेन सर्वमोहनप्रसिद्धि: मया प्राप्ता, वीरस्यातिशय: खलु स्वप्रतिज्ञापूरणम् आनन्दलाभे सति पूर्वानुभूतस्य दु:खस्य विस्मरणमेव न भवति यत: कामेन दहनं कृतम् महादेवलोचनकृतेन दहनेन कृतं सम्पादितमन्तशल्यमभ्यन्तरे पराभवकीलितमुन्मीलितम्, अत एव एतदुन्मीलितवता कामदेवेन आनन्दलाभात् विस्मृतदु:खेन किलकिलाराव: कृत:॥८६॥

पदं ते कान्तीनां प्रपदमपदं देवि विपदां,
कथं नीतं सद्भि: कठिनकमठीखर्परतुलां।
कथं यत्पाणिभ्यामुपयमनकाले पुरभिदा,
तदा दायन्यस्तदृषदि दयमानेन मनसा॥८७॥

हे परमेश्वरि! सहजललितं सौभाग्यसुन्दरं तव चरणपदं स्थानं कान्तीनामनृपमितमिति तस्य चरणारविन्दस्य प्रपदकठिनेन कर्कशेन कमठीखपरिण तुलयन्ति, तदेव तेषामनुचितकरणम् अत एव कमठौखर्परतुलां कमठ्याः कच्छपवध्वाः खपरिण पृष्ठभागेन तुलामुपमानं सद्भिः कथं नीतम्? सन्तः एवं (न) भवन्तीत्यस्याक्षेपः। हे देवि! तव खलु प्रपदस्यातुलस्यापि तुलासम्पादनं विपदेव। विपदामपदे तव प्रपदे विपदुत्पत्तिरनुचितेति भावः। अतः एवोक्तं विपदामपदमित्येवं प्रपदस्य सौभाग्यं वर्णयित्वा तदेव विशिनष्टि पूर्व – विवाहकर्मोचितप्रस्तरे उपयमनकाले पुरभिदा महादेवेन दृषदि विवाहकर्मोचिते प्रस्तरे "आरोहेममश्यानमश्मेव त्वं स्थिरा भव" इति मन्त्रेण बरेण कन्यायाश्चरणमस्मिन् निधीयते वैदिककर्मस्वातन्त्र्यात्, अत एव दयमानेन दयां कुर्वता मनसा सह पुरभिदा महादेवेन पाणिभ्यामुभाभ्यामपि गृहीत्वा दृषदि तच्चरणं कथं शुचीति वचनात् अधरचुम्बनमात्रमेवाचारो भवतु, इतरचुम्बनेषु प्रामाण्याभाव इति चेत न "स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः" इति मेध्यतावचनवलेन सर्वाङ्गे पवित्राणां स्त्रीणां नयनदोर्मूलकुचाग्रनाभिमूलचरणाग्रचुम्बनानि कामशास्त्रप्रसिद्धानि। महाकविभिरपि काव्येषु प्रयुक्तानि प्रामाणिकान्येतानि स्त्रीणां सर्वाङ्गपवित्रता विना न सम्भवन्ति। इत्थं पवित्राणां स्त्रीणां विवाहसमये चरणग्रहणं न दोषः। स्त्रियो महतीभिर्देवताभिः कृतानुग्रहा नित्यपवित्रा एव जायन्ते। तां खलु कन्यां विवाहादिचतुर्दिवसेषु प्रथमरात्रौ सोमनाथो भुङ्क्ते भुक्त्वा गच्छन् वरं ददाति, किं? शुचितां नित्यशुद्धताम्। स्नानेऽपि अस्नानेऽपि स्त्रियः सर्वदा पवित्रा एव "सोमः शौचं ददौ तासाम्" इति वचनात्। द्वितीयरात्रौ तां कन्यां गन्धर्वराजो भुङ्क्ते "सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः" इति वचनात् स तु विश्वावसुर्गन्धर्वराजस्तां कन्यां भुक्त्वा गच्छन् वरं ददाति स्त्रियः खलु सोमवत्योऽपि खलु शुद्धकण्ठस्वना भवन्ति किमुत आलपन्त्यः किमुत गायन्त्यः तृतीयरात्रौ भगवान् यज्ञपुरुषो वह्निस्तां कन्यां भुक्त्वा गच्छन् वरं ददाति, 'सर्वभक्ष्या भव' इति। अतः स्त्रीणां सर्वभक्षणे दोषो नास्ति। भक्ष्याभक्ष्यविचारशून्यास्तथापि पवित्रा एव, वरप्रदानार्थं भोगोऽपि वेदेन "तृतीयोऽग्निष्टे पतिः" इति एवमेव महतीनां देवतानामनुग्रहे सति गृहिणीजनस्य गृहिजनेन क्रियमाणे तच्चरणवन्दने दोषशङ्काकलङ्कोऽपि दूरापास्तः॥८७॥

नखैर्नाकस्त्रीणां करकमलसङ्कोचशशिभिः,
तरूणां दिव्यानां हसत इव ते चण्डि चरणौ।
फलानि स्वस्थेभ्यः किसलयकराग्रेण ददतां,
दरिद्रेभ्यो भद्रां श्रियमनिशमह्नाम ददतौ॥८८॥

हे चण्डि! महायोगिनां योगसिद्धये तत्तदहृदयसञ्जातयोगनियमभूतकामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याख्यारिषड्वर्गरूपमधुकैटभमहिषासुर रक्तवीजशुम्भनिशुम्भषड्दैत्यमल्लदर्पविमोचनाय चण्डतया क्रोधनतया गृहीतदुर्गावेषा चण्डि त्वमेव

निर्विण्णमोक्षदायिनीति, तन्नाम्ना सम्बुद्धिबोधिते न त्वप्रयासे स्वस्थेम्य: सर्ववासिभ्य: पूर्णधनेभ्य: किसलयकराग्रेण पल्लवहस्तेय फलानि ददतां कल्याणकल्पतरूणां तव चरणौ हसत इव अनेन प्रकारेण गुणाधिक्यात किं तद्गुणाधिक्यं नाम ते खलु कल्पतरव: स्वस्थेभ्य: सम्पूर्णधनेभ्य: धनं प्रयच्छन्ति तब चरणौ तु दरिद्रेभ्य अकिञ्चनेभ्य: भद्रा सम्पूर्णा श्रियं धनसम्पदमनिशं सर्वदैवाह्नाय वेगेन "द्राग् झटित्यञ्जसाह्नाय: सद्य: स्त्राङ् मङ्क्षु ज द्रुतम्" इति विश्व: ददतौ सर्वदा दातुमुद्युक्तौ शत्रन्तं तस्य वर्तमानकालसम्बन्धात् तव चरणयो: दानकर्मविरहो नास्ति एवंभूतौ तव चरणौ नाक्स्त्रीणां देवाङ्गनानां करकमलसङ्कोचशशिभि: करकमलसङ्कोचकर्मणि चन्द्रायमाणै: खलु साञ्जलिं कृत्वा नमस्कारवेलायां करकमलस्य सङ्कोचो भवति, ईदृशैर्नखै: दन्तप्रकाशैरिव दिव्यानां देवतरूणां हसत इव देवतरूनुपहसत एवेत्यर्थ:। विवक्षात: कारकाणि भवन्ति' इति वररुचिसूत्रन्यायात् कर्मणि षष्ठीति विवक्षा॥८८॥

कदा काले मात: कथय कलितालक्तकरसं,
पिबेयं विद्यार्थी तव चरणनिर्णेजनजलं।
प्रकृत्या मूकानामपि च कविताकारणतया,
यदादत्ते वाणोमुखकमलताम्बूलरसतां।।८९।।

हे मात: त्रिभुवनजननि कथय सफल: कदा भविष्यति, यदा यस्मिन् काले कलितालक्तकरसं कलितं प्रक्षालनवेलायां सङ्क्रान्तम् अलक्तकरससौभाग्यं यस्य तत्तथोक्तं, तव चरणनिर्णेजनजलम्, "णिचिर् शुद्धौ" इति धातो: नि:पूर्वस्य ल्युट् "युवोरनाकौ" इत्यनादेशेन निर्णेजनजलं कदा विद्यार्थी सन् पिबेयम्? तदेव जलं विशिनष्टि–प्रकृत्या मूकानां प्रकृत्या स्वभावत एवं मूकानां वक्तुमशक्यानां कविताकारणतया सारस्वतहेतुभूतया यत्प्रक्षालनजलं वाणी मुखताम्बूलरसताम् वाण्या: सरस्वत्या मुखकमलशोणवर्णमनांगवल्लीदलरससादृश्यं गृहीतं एवं खलु श्रूयते। कालिदासादय: कवीश्वरा, तपसा सरस्वत्या सन्तोषिताया भगवत्या: सरस्वत्या मुखताम्बूलं भुक्त्वा महाकवयो जाता इति तदर्थसूचनमनेन श्लोकेन कृतम्॥८९॥

पदन्यासक्रीडापरिचयमिवालब्धुमनस:,
चरन्तस्ते खेलं शरणकलहंसा न जहति।
स्वविक्षेपे शिक्षासुभगमणिमञ्जीररणित-
च्छलादाचक्षाणं चरणकमलं चारु चरितं।।९०।।

हे परमेश्वरि त्वत्पदन्यासक्रीडापरिचयं चरणविन्यासलीलाभ्यासमालब्धुमनस इव, आसमन्ताल्लब्धुं मनो येषा ते तथोक्ता:, आङ्पूर्वो लभिर्यद्यपि हिंसायां वर्तते

तथाप्यत्र प्राप्त्यर्थो वेहिदतव्यः। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् आलब्धुमिति तुमन्ते मकारलोपः "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि" इति वचनात् मकार लोपः। खेलं लीलारसं यथा भवति तथा चरन्तः सञ्चारं कुर्वाणाः, शरणकलहंसाः शरणे गृहे वर्तमानाः कलहंसाः "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः। कलहंसा राजहंसाः, "राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः। तव चरणं न जहति न परित्यजन्ति। "ओहाक् त्यागे" इति धातोः लटि बहुवचने रूपम्-जहाति, जहीतः, जहति। किमर्थं न जहति? शिष्या यथा गुरुं विद्याभ्यासिनः सेवन्ते तथा गतिलीलार्थ तव चरणं सेवन्ते हंसाः, सुभगमणि-मञ्जरिरणितच्छलात् सुभगस्य मनोहरस्य मणिमञ्जीरस्य रत्ननूपुरस्य रणितच्छलात् सशब्दव्याजात्, स्वविक्षेपे स्वस्य चरणस्य विक्षेपे विन्यासे शिक्षामभ्यासवचनमाचक्षाणं ब्रुवाणमन्योपाध्यायः शिष्याणां स्वयं प्रथमत आचष्टे तच्छुत्वा शिष्याः पठन्ति। पुनः किंभूतं चरणं? चारुचरितम् मनोहरसौभाग्यम् "चरितं तु चरित्रं स्यात् सञ्चारे व्रतकर्मणि।" इति विश्वः। एवंभूतं विश्वचरणं गुरुस्थानीयं शिष्यीभूताः कलहंसा न जहति इत्यन्वयः। अत्रैव श्लोके महाकविना कर्त्रा शङ्करेणैव आगमशास्त्रप्रसिद्धस्य शरणस्य देवीभवनस्य कीचकराजधान्याः स्थाने वर्तमानाः कलहंसाः चक्राधिदेवाश्चक्राधिदेव्यश्च प्रोच्यन्तेकलहंसत्वं तेषामुच्यते-कलः अव्यक्तमधुरः कण्ठे वर्तमानहंस इति मन्त्रो येषां ते कलहंसाः पूर्वोक्ताश्चक्राधिदेवतास्ते च पञ्चाशद्भेदभिन्ना भवन्ति। तत्र प्रथमः गुरुश्चक्रेश्वरः अनन्तरं गणपतिः सर्वद्वारनिविष्टः अष्टोत्तरशतधा भिन्नः, उक्तं चक्रावलिस्तोत्रे 'कलश्रीपुरगोपुरचिन्तामणिगृहमुख-द्विपार्श्वेषु। अष्टोत्तरशतधास्थित प्रथमप्रणामे महागणेशान' मिति नानावृक्षमहोद्याने कालनाथः ततः पूर्वं कालायसकल-चतुर्द्वारपालको दीपनाथः कल्पतरुवाटिकायाँ वसतिः, सन्तानवाटिकायां ग्रीष्मनाथः, हरिचन्दनवाटिकायां वर्षानाथः, मन्दारवाटिकायां शरदर्तुनाथः, पारिजातवाटिकायां हिमर्तुनाथः, कदम्बवाटिकायां शिशिरर्तुनाथः, तत्रैव श्यामाम्बापुष्परागवाटिकायां मृत्युञ्जयनाथः, पद्मरागवाटिकायामम्बिकादेवी, गोमेद-वाटिकायां श्रीकला सङ्कर्षिणी, हीरकतरुवाटिकायां विश्वाबसुगन्धर्वपतिः, वैडूर्यमणि-वाटिकायामनन्तनाथः, हरिन्मणिवाटिकायां वेदमाता गायत्री, मुक्तामणिवाटिकायां पूर्वभागेन्द्रदेवेन्द्रनाथः, तस्याः प्रदक्षिणे भगवान् वैश्वानरः, तस्य याम्याशायां यमनाथ, तस्य दक्षिणपश्चिमे निर्ऋतिनाथः, तस्य पश्चिमदिग्भागे वरुणः, तस्य वायव्ये मारुतनाथः, तस्या उत्तरे कुबेरनाथः, तस्य प्रागुत्तरे विधिवद्रुदः देवतालवाटिकायां वार्ताली, विद्रुमलतावाटिकायां ब्रह्मनाथः, माणिक्यमण्डपे श्रीविष्णुः, सहस्र-स्तम्भमण्डपे शम्भुनाथः, अमृतवाटिकायांतारादेवी, आनन्दवाटिकायांवारुणी देवी, विमर्शन वाटिकायां कुरुकुल्लादेवी, वालातपच्छायायां मार्तण्डभैरवः, चन्द्रिकोद्गारकक्ष्यायायां सोमनाथः, शृङ्गारपरिखायां मन्मयनाथः, महापद्माटव्यामन्नपूर्णा, चिन्तामणिगृहराजप्राग्द्वारेदुर्गाभट्टारिका तस्य दक्षिणद्वारे सरस्वतीभट्टारिका, तस्य पश्चिमद्वारान्ते महात्रैपुरसिद्धान्तसमयनाथः तस्योत्तरद्वारे

सम्पत्करी भट्टारिका, चिन्तामणिगृहाभ्यन्तरे कुमारकामेश्वर; पञ्चब्रह्ममहामञ्चाधस्तात् श्रीबालाम्बिका, चिन्तामणिगृहराजपरितो महाशम्भुनाथ:, चिन्तामणिगृहराजतूलिकापीठे श्रीपूर्त्यवा-चिन्तामणिगृहराजपूर्वद्वारोत्तरमधिष्ठिता मन्त्रवक्त्रमातङ्गी, तस्या एव दक्षिणभागमणिधिष्ट्ये (ष्ठ्ये) मन्त्रवाराही, चक्रराजमहारथशृङ्गे सप्ताननभट्टारिका, श्रीचक्रस्थाने श्रींश्रीकामेश्वरभट्टारक:, इत्थं पञ्चाशच्चक्रभागनायिका: कलहंस-शब्दवाच्यास्ते सर्वे श्रीनगरे किं कर्तुं तिष्ठन्तीत्याह-**पदन्यासक्रीडा रक्षाविधानं,** इव। पदानि स्थानानि चतुर्दश भुवनानि तेषां न्यास:सृष्टि:, क्रीडारक्षाविधानं, परिचय:संहार:, "चिञ् चयन" इति धातु: संहारेऽपि वर्तते, न्यास: क्रीडापरिचयश्च न्यास; क्रीडापरिचयम्। सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति, एतदालब्धुमनस: प्राप्तुमनस:। एतदुक्तं भवति-स्वेच्छयैव पदानां भुवनानां सृष्टि-स्थिति-संहारसामर्थ्यं सम्पादयितुं प्रवृत्ता इति। अत एव खेलं चरन्त: खे चिदाकाशे त्वच्चरणध्यानसमे अलमत्यर्थं चरन्त; कृतसञ्चारा: तव चरणं न जहति। कीदृशं तव चरणम्? स्वविक्षेपे स्वस्यात्मन: विक्षेपे विविधतया भिन्नीकृत्य निरसने अविद्याया: खलु शक्तिद्वयम्आवरणशक्तिर्विक्षेप-शक्तिश्च। सा खलु एकरूपं ब्रह्मावृत्य नानात्वेऽपि विक्षिपतीति वेदान्तसिद्धान्तिन:, अत: स्वस्य विक्षेपे भेदज्ञाने संसारमूले जाते तस्य निरसनशिक्षायामाचक्षाणामिव। अथवा स्वविक्षेपे-शोभनश्चासौ अविक्षेपश्च स्वविक्षेप अविक्षेपोऽविकल्प: ब्रह्मज्ञानं तस्मिन् स्वविक्षेपे-विषये इति विषयसप्तमी तदर्थमित्यर्थ:। सुभगमणिमञ्जीररणितच्छलात्-सुभगानां मणि: सुभगमणि: सुभग: श्रेष्ठ: श्रीकामेश्वरभट्टारक: मञ्जीनां ईरो मञ्जीर: मनो मनसो जायते इति मञ्ज: काम: स एषामस्तीति मञ्जिन: संसारिणस्तान् ईरयति प्रेरयति दूरीकरोति मञ्जीर: शुद्धज्ञाननिधि: परमहंसो निष्कल: सुभगमणिश्च मञ्जीरश्च उभौसुभगमणिमञ्जीरौ सकलनिष्कलब्रह्मणीत्यर्थ:, तद्विषयं व्याख्यानं रणितं तच्छलात् तदव्याजात् सकलनिष्कलातिंग तुर्यातीतं तव चरणकमलम्, अत्र चरणशब्देन महाप्रकाशविमर्शद्वयमुच्यते-परब्रह्मैव शिक्षारूपमाचक्षाणं तव चरणकमलं चारुचरितं मनोहरवृत्तान्त, तदेव चरण भक्षकं "चर गतिभक्षणयो" रिति धातु: कमलत्वञ्च विकाससङ्कोचधर्मित्वात्, तस्य जगद्रूपेण सङ्कोच: स्वस्वरूपेण विकासश्च क्रमस्यापि विकासङ्कोचौ स्वभावसिद्धौ इत्थं तव महाप्रकाशविमर्शरूपं चरणात्मना परिणतं न जहति। एतत्खलु परब्रह्मप्रतिपादकमागमनामधेयमथर्ववेदसारं महादर्शनं प्रवर्तयितुमेव भगवती स्वसीमन्तस्यसिन्दूरपरागादेकदेवता परमेश्वर-परमेश्वरी "अम्बाससर्जादि-गुरूत्तमाम्" इति वचनप्रामाण्यात् परमेश्वर-परमेश्वरी नाम आदिशक्त्या सृष्ट्या स्वसमयसम्प्रदायसिद्ध्यर्थं काचन देवता सृष्टा, तस्या: शिष्यो मित्रेश:, तच्छिष्य: षष्ठीश:, तच्छिष्य उड्डीश:, तच्छिष्यश्चर्यानाथ:, तस्य लोपामुद्रा, तस्या अगस्त्य:, एता: सप्तगुरुपादुका भगवतीविद्यायां देवलोके दीक्षाकारिण्य: अगस्त्यस्य शिष्य: कालतापन:, तस्य शिष्यो धर्माचार्य:, तस्य शिष्यो मुक्तकेशीश्वर:, तस्य शिष्यो दीपकलानाथ;, एते चत्वारो गुरव: देवयोनीनां विद्याधराहीनां परमेश्वरीश्रीविद्यादीक्षा-

प्रदातार:। तच्छिष्यो विष्णुदेव:, तच्छिष्य:, प्रभाकरदेव:, तच्छिष्यस्तेजोदेव:, तस्य मनोजदेव:, तस्य कल्याणदेव:, तस्य रत्नदेव:, तस्य वासुदेव:, तस्य शिष्य: श्रीरामानन्द, इत्यष्टोगुरवो मनुष्याणां श्रीविद्यादीक्षका: एतेषामेकोनाविंशतिभेदानां शिष्यप्रशिष्य सन्तानपरम्पराबहुलीभूतं त्रैपुरसिद्धान्तरत्नं प्रवर्तते। तदेते गुरव: कलहंसशब्देनोच्यन्ते। एते चान्ये च श्रीचक्रनगरवासिनस्तच्चरण, परिचर्या कदाचिदपि न परित्यजन्ति इत्यलमतिविस्तरेण॥९०॥

ददाने दीनेभ्य: श्रियमनिशमाशानुसदृशी-
ममन्दं सौन्दर्यं प्रकरमकरन्दं विकिरति।
तवास्मिन् मन्दारस्तबकसुभगे यातु चरणे,
निमज्जन्मज्जीव: करणचरणौ षट्चरणतां॥९१॥

हे परमेश्वरि! दीनेभ्यो दरिद्रेभ्य: पूर्णाहन्ताविरहितेभ्यश्च उभये खलु दरिद्रा अन्तर्दरिद्रा बाह्यदरिद्राश्च, अन्तर्दरिद्राश्च स्वयं परिपूर्णस्वभावा अपि परमात्मन: स्वयैव मायाख्ययाशक्त्या परमोहितत्वाज्जनिताभि: कलाविद्यारागकालनियतीभि: अविशिष्टतया विश्वशरीरतापं परित्यज्य सर्थकर्तृत्वं सर्वकामसमृद्धत्वनित्यत्व-स्वतन्त्रत्वानि स्वत:सिद्धानि परित्यज्य तद्विरुद्धधर्मान् किञ्चित् कर्तृत्वकामुकत्वमरण-धर्मत्वविधिनिषेधविषयत्वाख्यान् गृहीत्वा, शिवपरित्यागपूर्वत्वं पशुत्वं गृहीत्वा, संसारिणो वर्तमाना ये भवन्ति ते। वहिर्दरिद्राणाभ् बाह्यभोगार्थ धनधान्यस्त्रक्चन्दन-सौधभवनक्षेत्रपुत्रकलत्रगजतुरङ्गगणपदातिविरहितास्तेभ्य उभयेभ्यो दरिद्रेभ्य आशानुस-दृशीम् अभ्यन्तरे वर्तमानाया आशाया अनुसदृशी तुल्याकारां श्रियं परिपूर्णा-हन्तामभ्यन्तरीयधनादिरूपां बाह्यां च लक्ष्मीमुभयीं ददाने नित्यं प्रयच्छति कल्पवृक्षस्तवकसाधर्म्यं चरणे खलु वर्तते, यत: कल्पवृक्षोऽपि याचकेभ्य: श्रियं ददाति अमन्दं भूयिष्ठसौन्दर्यं प्रकरमकरन्दं लावण्यसमूहमधुरसङ्कर्षणयुक्तम्, अतएव मन्दार स्तवकसुभगे मन्दारस्य सुरतरुविशेषस्य स्तबकवत् पुष्पगुच्छवत् सुभगे कमनीये तवास्मिन् चरणे मज्जीवो मम जीवात्मा निमज्जन् निर्व्याजमेव निलीय तथाऽस्वादरसमनुभवन् किञ्च करणचरणा: करणचरणानि मन:षष्ठानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्-चक्षु-घ्राण-रसनाख्यानि एक षट् चरणा: षट्पदानि यस्य स तथोक्त:, भृंगोऽपि षट्चरणो भवति। एवं त्वदीयचरणाख्ये सुरतरुस्तबके अम्लाने अपर्युषिते अपर्यन्तपरमानन्दकारके मधुरसार्षिते मम जीवात्मा भृङ्ग: सततं सङ्गी भवत्वित्यर्थ:॥९१॥

अराला केशेषु प्रकृतिसरला मन्दहसिते,
शिरीषाभा गात्रे दृषदिव कठोरा कुचतटे।
भृशं तन्वी मध्ये पृथुरपि वरारोहविषये,
जगत्त्रातु शम्भोर्जयति करुणा काचिदरुणा॥९२॥

हे भगवति परमेश्वरि! शम्भोर्मूर्तिरिव करुणा, किंरूपा? केशेषु अरालावक्रा "अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत् कुञ्चितं नतम्" इत्यमरः। मन्दहसिते अल्पहासे प्रकृतिसरला स्वभावत ऋजुः पतिव्रतानां प्रथमत्वादन्यस्त्रीणामिव चपलचित्तानां मन्दहसिते अनार्जवमसारल्यं नास्ति, अत एव प्रकृतिसरला, गात्रे शरीरेऽतिकोमलसम्पदा शिरीषाभा शिरीषकुसुमवन्मृद्वी, कुचतटे स्तनभारे दृषदिव शिलेव कठोरा काठिन्यगुणयुक्ता, मध्येऽवलग्ने भृशमत्यन्तं तन्वी तनिष्ठा, वरारोहविषये बरस्य श्रेष्ठस्य आरोहस्य नितम्बस्य विषये स्थाने "आरोहो जघनं श्रोणी नितम्बः स्त्रीकटितटः" इति विश्वः। पृथु प्रथिमगुणयुक्ता एवमाकारसम्पन्ना जगद् भुवनं त्रातुं शम्भोर्भगवतो मूर्तेव करुणा काचिदरुणा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः॥९२॥

पुरारातेरन्तःपुरमसि यतस्त्वच्चरणयोः,
सपर्यामर्यादा तरलकरणानामसुभगा।
यथा ह्येते नीताः शतमखमुखाः सिद्धिमतुलां,
तव द्वारोपान्तस्थितिभिरणिमाद्याभिरमराः॥९३॥

ननु भगवती खलु श्रीललिताभट्टारिका महादेवमहाराजस्य श्रीकामेश्वरापरपर्यायस्य पट्टमहिषीति प्रसिद्धिः, सा खलु सर्वदा अन्तःपुरे गुप्ता भवति, असूर्यम्पश्याः खलु राजदाराः सकलमातरं त्वामनाराध्य न कस्यापि जन्तोः कामितफलप्राप्तिः तस्याश्चान्तःपुरगतत्वात्कथं पूजा निर्वहति इत्याशङ्कायामाह–हे परमेश्वरि! पुरारातेर्महादेवस्य त्वमंतःपुरमसि प्रधानमहिष्यसि यतः यस्मात् कारणात् अमर्यादा सम्पूर्णा तरलकरणानामुच्चलितचित्तवृत्तीनामसुलभा लब्धुमशक्या अस्मिन्नर्थे युक्तिं दर्शयति, तथाहीति-यतो हेतोर्महादेवि त्यदभ्यन्तर एव स्थिता, तत्तस्मात् कारणात् तव द्वारोपान्तस्थितिभिः चिन्तामणिगृहराजस्यान्तिमकक्षानिविष्टाभिः विन्दुचक्रा अस्त्रं बहिस्ततोऽष्टारं बहिरन्तर्दशारं ततो बहिर्दशारं ततो बहिर्मन्वस्त्रं ततो बहिर्नागदलं ततो बहिःषोडशदलं ततो बहिश्चतुरस्त्रदेशमुद्रा ततो मध्यमचतुरस्त्रब्राह्माद्याः सर्ववहिश्चतुरस्त्रएवाणिमाद्याः स्थिताः, ताः खलु प्रकटाः बाह्या भगवत्याश्चेटिकाशयाः लोभिजनवञ्चकत्वान्नानामायाविलास मूलत्वादनेकयोगिजनमुक्तत्वात् सर्वसाधारणत्वात् गणिकाप्रायाः इन्द्रादिबाह्यजनानामुपसर्पणनिवेदनादियोग्यास्ताः खलु भवन्ति। अत एव द्वारोपान्ते सर्वबाह्यचतुरस्त्रे स्थितिः स्थानं यासां ताः तथोक्ताः, द्वारोपान्तस्थितिभिरणिमाद्याभिः पूर्वोक्ताभिः शक्तिभिः शतमखमुखा पुरन्दरप्रमुखा गीर्वाणा अतुलामनुपमेयां सिद्धिं भोगैश्वर्यसम्पदं नीताः प्रापिताः॥९३॥

गतास्ते मञ्चत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः,
शिवः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः।
त्वदीयानां भासां प्रतिफलनलम्भारुणतया,
शरीरी शृङ्गारो रस इव दृशां दोग्धि कुतुकं॥९४॥

हे परमेश्वरि! द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः द्रुहिणो ब्रह्मा, हरिर्विष्णुः रुद्रः संहर्ता ईश्वरस्तिरोधानकृत, एतैश्चतुर्भिर्मञ्चपादत्वं गतैः ब्रह्ममयैकमञ्चपादाय नम इत्यादिचतुश्चत्वारिंशन्मन्दिरमन्त्रान्तर्गतमन्त्रपञ्चकप्रामाण्यात् उपरिफलकरूपस्य सदाशिवस्य एते भर्त्तारो धारका भवन्ति, इति कृत्वा तैर्भृतो धारितः शिवः सदाशिवः किंभूतः? स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः स्वच्छया स्वच्छायया सदाशिवस्य छायया घटितः कपटरूपः मायारूपः प्रच्छदपट उत्तरीयास्तरणवस्त्रविशेषो यस्य तथोक्तः सदाशिवस्य विशेषणम् पूनः किम्भूतः शिवः त्वदीयानां त्वदङ्गसमुद्भूतानां भासा लौहित्यसन्धानं प्रतिफलनलाभारुणतया सङ्क्रान्तिलाभेनात्यन्तपाटलवर्णतया शरीरी शृङ्गारो रस इव मूर्तिमान् उज्ज्वल इव "शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वल" इत्यमरः। दृशां कुतुकं दोग्धि। कस्य दृशां? भगवत एव लोचनानाम्, अन्येषां तत्र प्रवेशाभावात् भगवत्यास्तु पञ्चशिवमञ्चारोहणं बहुषु स्थलेषु श्रूयते – "ब्रह्मविष्णुशिरोरत्ननिर्घृष्टचरणाम्बुजे" इति पञ्चब्रह्मप्रपञ्चस्फुटघटितमहामञ्चसञ्चारकेलिसम्भ्रान्त" इति च, "पञ्चब्रह्ममहामञ्चपरिष्करणकारिणीम्।" इति पञ्चशिवात्मनि मञ्चे मिलितामिलितेत्यादिषु बहुधा श्रूयतेऽत एव सर्वदेवता समधिकशीलत्वं लोकोत्तीर्णत्वं च भगवत्याः न हि तां विना अन्यत्र श्रूयते काचन देवता काश्चन देवता आसनीकृत्य वसतीति॥९४॥

कलङ्कः कस्तूरी रजनिकरविम्बं जलमयं,
कलाभिः कर्पुरैर्मरकतकरण्डं निविडितं।
अतस्त्वद्भोगेन प्रतिदिनमिदं रिक्तकुहरं,
विधिर्भूयो भूयो निबिडयति नूनं तव कृते॥९५॥

हे शिवे! सकलभक्तकल्याणदायिनि! चतुर्दशभुवनपरिपूर्णब्रह्माण्डमण्डलव्यापिन्यास्तदनुरूपवेषधारिण्यास्तदनुरूपभोगकर्त्र्यास्तव सततमनन्तयागभोगसम्प्राप्तये सर्वाण्यपि वस्तुजालानि भोगोपकरणानि इति वदन्त्याचार्याः, तत्र ब्रह्माण्डमेव गृहं वितानमूर्ध्वाण्डमेरुमन्दरविन्ध्यादयः कुचकलसं, नक्षत्राणि हारावलयः, पौत्राः सुत्राममुखाः ब्रह्मविष्णुरुद्रादयः, गृहप्रदीपो मार्तण्डः, रत्नसिंहासनं मेदिनीमण्डलमित्यादि सर्वेषु वस्तुषु शरीरोपकरणताङ्गतेषु चन्द्रमण्डलस्य कर्पूरकरण्डकत्वं भगवत्याः प्रतिपादयति, करण्डकं नाम-सुगन्धिवस्तुस्थापनाय कलधौतपट्टनिर्मितो मण्डलाकारः पेटकविशेषस्तत्साम्यं चन्द्रमसो वर्तते, रजनिकरबिम्बमेतावत् जलमयं जलरूपमत एव श्यामवर्णत्वान्मरकतनिर्मितं करण्डं जलस्य धावल्यं प्रसिद्धं, श्यामवर्णता कुत इति चेत् सत्यं जलस्य धावल्यमेव अतिगभीरस्य जलपूरस्यान्तर्गततिमिरसङ्गात् श्यामवर्णं यथा सामुद्रमम्भः। तच्च करण्डकं पुनः किम्भूतं कलाभिः षोडशसङ्ख्यैरेव कर्पूरैर्घनसारखण्डैर्निविडितं तत्र यो वर्तमानः कलङ्कः स कस्तूरीखण्डस्थाने कर्तव्यः, एवं भूतं कर्पूरकण्डकंविधिर्धाता भगवत्यास्ताम्बूलकरण्डकवाहको भूत्वा सेवमानस्त्वभोगेन पूर्णिमानन्तरप्रतिपदमारभ्य एकैकलाकारकर्पूरखण्डखादनेन

प्रतिदिनभक्षणे ऱ्हासादमावास्यादिवसे रिक्तकुहरं तत्पात्रं भूयो भूयः कलान्तरकर्पूरखण्डानादायादाय निबिडयति सम्पश्यति नूनम् अयमर्थो निश्चित एव। ननु सोमोत्पत्तिः पुराणग्रन्थांशे – "प्रथमां पिवते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः।" इत्यादिक्रमेण वह्न्यादिभिरेवोपभोगः प्रसिद्धः। अत्र कथं भगवत्या भोग एवेति तद्विरुद्धमुच्यते इति चेत् न वह्न्यादयोऽपि देबा भगवत्या विश्वमूर्तेर्जिह्वाद्यवयवा एव तत्प्रभावाविष्टरूपास्ते वह्न्यादयस्तदवयवतामापन्ना एव शक्तिमन्तः। तदुक्तं वास्तवे "त्वं चन्द्रिकाशशिनि तिग्मरुचौ रुचिस्त्वंत्वं चेतनासि पुरुषे पवनेऽखिलत्वम्। त्वं स्वादुता च सलिले शिखिनि त्वमूष्मा, निःसारमेव निखिलं त्वदृते यदि स्यात्।" इति। किञ्च भगवता वेदपुरुषेण देवीसूक्ते ऋग्वेदान्ते सर्वदेवतामयत्वं भगवत्याः प्रत्यपादि-स्वयमेव स्वभाववेदिनी ब्रह्मविभिरप्यतर्क्यमहानुभावा अहमेव सर्वदेवस्वरूपिणीति तथा हि – 'अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः। अहं मित्रावरुणोभाविभर्म्य हमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा।। अहं सोममाहनसं विभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम्। अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते।। अहं राष्ट्री संगमनी असूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्। तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्यात्रां भूर्यावेशयन्तीम्।। मया सो अन्नमति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्। अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि।। अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः। यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्।। अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ। अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश।। अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे। ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामू द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि।। अहमेव वातइव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा। परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं वभूव।।' (ऋग्वेद १०-१२५) इति। देवीसूक्तेषु सर्वत्र भगवत्याः सर्वदेवमयत्वं सर्वविश्वकर्तृत्व सर्ववाणीस्वरूपत्वं स्वतन्त्रत्वमनिष्टब्रह्म-द्वेषिमारकत्वं द्यावापृथिव्योरतिक्रान्तरूपत्वं सर्वमेव भगवत्या स्वकीयवक्त्रारविन्द-निर्गलितैरेव सूक्तामृतैः प्रत्यपादि, अत एव ब्रह्मादिच्छद्मचन्द्रमसः कलाकर्पूरकरण्ड-मण्डलं भगवत्यैव भुज्यते। सर्वभोक्त्री सैव सर्वभोक्तुर्महादेवस्य सदृशी सधर्मिणीति मन्तव्यम्।।९५।।

स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिरणिमाद्याभिरमितो,
निषेव्ये नित्ये त्वामहमिति सदा भावयति यः।
किमाश्चर्यं तस्य त्रिनयनसमृद्धिं तृणयतो,
महासंवर्ताग्निर्विरचयति नीराजनविधिं।।९६।।

स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिः, स्वस्य देहः स्वदेहः श्रीललितामहाभट्टारिकाया जगन्मङ्गलभूतं सर्वदेवोत्पत्तिस्थानं श्रीमच्छरीरं तदुद्भूताभिरणिमाद्याभिश्चक्रसिंहासन-स्थितबाह्यचतुरस्त्रादिस्थानवर्तिनीभिः देवताभिः किञ्च घृणिभिः चलयागपूजनयोग्याभि-

रङ्गरूपोपादानयोग्याभिः मरीचिभिश्च, पूजाखिला चक्रसिंहासने भगवत्याः क्रियमाणा द्विप्रकारा भवति – लयाङ्गा भोगाङ्गा चेति। लयाङ्गा तु-स्थानविरहितानां चक्रसिंहासने परचिद्गणवर्तिनीनां भगवत्याः शरीरे भासमानानां देवतानां च पूजारूपा। भोगाङ्गा तु-चक्रसिंहासने भिन्नाभिन्नेषु स्थानेषु वर्तमानानामणिमादिदेवतानां पूजारूपा। । तस्माद् घृणयो रश्मयस्तु लयाङ्गरूपा अणिमादयस्तु भोगाङ्गरूपा घृणिभिश्च अणिमादिभिश्च द्विप्रकारा देवताभिः सेव्ये निषेव्ये नित्ये सर्वकालमविनाशरूपे त्वां भगवतीमहमिति सदा यो भावयति तस्य परमयोगिनः किमाश्चर्यभूतं किमपि नास्ति लोके यद्भूतभूतं तत्सर्व तस्य स्वभाव इत्यवधारणीयम्, तत्कुत इति चेत्तत्र हेतुमाह-त्रिनयनसमृद्धि महादेवस्यैश्वर्यं तच्च बहुप्रकारमष्टमूर्तिभिः जगव्द्याप्यावस्थानं सकललोकसंहारेऽपि निरपायित्वपितृकानन स्थानतद्भस्मलेपनब्रह्मकपालधारणादिभिरपि सदा पवित्रं दिगम्बरत्वेऽपि सदा पूज्यत्वं, कामिनीरूपवामाङ्गत्वेऽपि परमयोगित्वं, सकललोकसंहारककालकूटविषगिलनेऽपि मृत्युञ्जयत्वं, ज्ञानवैराग्यैश्वर्यतपः सत्यक्षमापतिवशित्वमात्मानन्दबोधसर्वभूताधिष्ठातृत्वाख्यदशसङ्ख्याव्ययधर्मविशेषकत्वं, सर्वज्ञत्वं नित्यतृप्तत्वानादिबोधत्वस्वतन्त्रत्वमलुप्तशक्तित्वानन्तशक्तित्वाख्याषड्विध-स्वाभाविकैश्वर्ययुक्तत्वमणिमादिसिद्धैश्वर्ययुक्तत्वमित्यनन्तप्रकाशं तेषु तेषु आगम-ग्रन्थेषु गुरुशिष्यपरम्परया प्रकाशिता समृद्धिर्या सर्वत्र प्रख्याता, तां महादेवस्य समृद्धिं तृणयतः तृणीकुर्वतः अल्पबुद्ध्या परिभवतः तव भक्तस्य महासंवर्ताग्निः कल्पान्तपावको नीराजनविधिमारार्तिकविधिं विरचयति। एतदुक्तं भवति-अणिमादिभिः समृद्धिभिश्च सह त्वामात्मबुद्ध्या चिन्तयतस्तव भक्तस्य सर्वदेवोत्तमेन सह स्पर्द्धमानस्य युगान्तवलयोऽपि किमपि कर्तुं न प्रभवन्ति, अदाह्यत्वात्तस्य शस्त्रादिभिरप्यच्छेद्यत्व तस्य कल्पान्तवायुभिरप्यशोष्यत्वं प्रलयकाले सप्तसमुद्राणामेकार्णवीभावेनाप्यक्लेद्यत्वं तव भक्तस्य स्वभावसिद्धम्। तथोक्तं गीतायाम् "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः।" इति। किञ्च स्वरूपाभितो देहराशिभिः इत्ययं श्लोकः। सौभाग्यहृदयाख्यस्य पञ्चदशमालामन्त्रमण्डलस्य ध्यानश्लोक इति वदन्ति परममाहेश्वराचार्याः। तासां पञ्चदशमालानां पञ्चदशाक्षरमहामन्त्रस्य एकैकवर्णोद्भूतानां स्वरूपं ललितापरिशिष्टाख्ये महातन्त्रे कथितं, तत्सर्वमपि साङ्गमत्र विभज्यते। तथा चोक्तं तत्रैव ग्रन्थे – 'मालामन्त्रं प्रवक्ष्यामि महारात्री महोदयं। हृदय देवि पदं प्रोच्य शिंरोदेवीत्यनन्तरम्। शिखा देविप्रदं प्रोच्य कवचं देविशब्दतः।। नेत्रदेव्यस्त्रदेवीति कामेश्वरि भगेति च। मालिनीति पदं नित्यक्लिन्ने पदमुदीरयेत्।। भैरुण्डे वह्निना शब्दात् वासिनिशब्दो महापदं। वज्रेश्वरि शिवदूति त्वरिते कुलसुन्दरि।। नित्ये नीलपताके च विजये सर्वमङ्गले। ज्वालामालिनि चित्रे च महानित्ये पदं ततः।। परमेश्वरशब्दात्तु परमेश्वरि कीर्तयेत्। मित्रेशमयि षष्ठीशमप्युड्डीशमयीति च।। चर्यानाथमयी प्रोच्य लोपामुद्रामयीति च अगस्त्यमयि शब्दान्ते कालतापनमप्यथ।। धर्माचार्यमयीत्युक्त्वा मुक्तकेशीश्वरान्मयि। तथा दीपकलानाथमयि शब्दं च कीर्तयेत्।। विष्णुदेवमयि प्रोच्य

प्रभाकर पदात् पुनः। देवशब्दान्मयि पदं पदं तेजोमयीति च।। मनोज देवमयि च कल्याणी देवशब्दतः। मयिरत्नदेवमयि वासुदेवमयीति च।। श्रीरामानन्द मयीति चाणिमासिद्धिपदं वदेत्। लघिमासिद्धिः समृद्धिर्महिमासिद्धि वा पुनः।। ईशित्वादपि सिद्धिः स्याद् वशित्वं सिद्धिबोधनम्। प्राकाम्यसिद्धिर्भुक्तेश्च सिद्धिरिच्छापदात्पुनः।। सिद्धिः प्राप्तिपदात् सिद्धिः सर्वकामपदात् पुनः।। सिद्धिर्ब्राह्मी च माहेश्वर्युक्ता कौमारिशब्दतः। वैष्णवीति ,च वाराही माहेन्द्रीति च कीर्तयेत्।। चामुण्डे च महालक्ष्मि सर्वसङ्क्षोभणीति च। सर्वविद्रावणि प्रोच्य सर्वाकर्षणि शब्दतः।। सर्वाद्वशीकरणी चैव सर्वोन्मादिनि शब्दतः। सर्वान् महांकुशे सर्वखेचरीति च सर्वतः।। बीजे सर्वपदाद् योने सर्वशब्दादयः पुनः। त्रिखण्डे त्रैलोक्यशब्दाद् मोहनेति च चक्रतः। स्वामिनीति प्रकटतः योगिनीति पदं वदेत्। कामाकर्षणिशब्दान्ते बुद्ध्याकर्षणि कीर्तयेत्। चित्राकर्षणि शब्दान्ते धैर्याकर्षणि कीर्तयेत् अहङ्काराकर्षणीति शब्दाकर्षणि शब्दतः।। स्पर्शाकर्षणि शब्दान्ते रूपाकर्षणि कीर्तयेत्। रसाकर्षणि शब्दान्ते गन्धाकर्षणि कीर्तयेत्।। चित्राकर्षणि शब्दान्ते धैर्याकर्षणि कीर्तयेत्। स्मृत्याकर्षणि शब्दान्ते नामाकर्षणि कीर्तयेत्।। बीजाकर्षणि शब्दान्ते आत्माकर्षणि कीर्तयेत्। अमृताकर्षणीत्युक्त्वा शरीराकर्षणि च।। सर्वाशापरिपूरेति चक्रस्वामिनीति च। गुप्तयोगिन्यनङ्गा च कुसुमेऽनङ्गमेखले।। अनङ्गमदने शब्दादनङ्गमदनातुरे। अनङ्गरेखेनङ्गा च वेगिनीति ह्यनङ्गतः अङ्कुशेऽनङ्गशब्दाच्च मालिनीति पदं वदेत्। सर्वसङ्क्षोभणाच्चक्रस्वामिनीति च गुप्ततः। तरयोगिनि शब्दाच्च सर्वसङ्क्षोभणीति च। सर्वविद्रावणीत्युक्त्वा सर्वाकर्षणि शब्दतः। सर्वाह्लादिनि शब्दाच्च सर्वसम्मोहनीति च। सर्वस्तम्भिनि शब्दाच्च सर्वजृम्भिणि कीर्तयेत्। सर्वाद् वशंकरि पदं सर्वरञ्जनि शब्दतः। सर्वोन्मादिनि शब्दाच्च ततः सर्वार्थसाधिका। सर्वसम्पत्तिशब्दान्ते पूरणीति पदं वदेत्। सर्वमन्त्रमयीत्युक्त्वा सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करी। सर्वसौभाग्यदायकेति चक्र स्वामिनीति च। सम्प्रदायाद् योगिनीति सर्वसिद्धिप्रदेति च। सर्वसम्पत्प्रदे पश्चात् ततः सर्वप्रियङ्करि। सर्वमङ्गलतः कारिण्युक्ता सर्वाच्च कामतः। प्रदे सर्वपदाद् दुःखविमोचनीति पदं ततः। सर्वमृत्युप्रशमनी सर्वविघ्ननिवारिणी। सर्वाङ्गसुन्दरिपदं सर्वसौभाग्यदायिनी सर्वार्थसाधक चक्रस्वामिनीति पदं वदेत्। कुलोत्तीर्णाद् योगिनीति सर्वज्ञे सर्वशब्दतः। शक्तिसर्वैश्वर्यपदात् प्रदायिनि च कीर्तयेत्। सर्वज्ञानमयीत्युक्त्वा सर्वव्याधिविनाशिनि। सर्वाधारस्वरूपे च सर्वपापहरे तथा। सर्वानन्दमयीत्युक्त्वा सर्वरक्षास्वरूपिणी। सर्वेप्सितप्रदे प्रोच्य सर्वरक्षाकरौ पुनः। चक्रस्वामिनि शब्दान्ते निगर्भाद योगिनीति च। वशिनीति पदं प्रोच्य कामेश्वरि च मोदिनी। वियले चारुणे पश्चात् जयनीति पदं वदेत्। सर्वेश्वरिपदं प्रोच्य कौलिनीति च कीर्तयेत्। सर्वरोगहराच्चक्रस्वामिनीति हरस्यतः। योगिनीति समुच्चार्य ततो वाणिनि चापिनी। पाशिन्यङ्कुशिनि प्रोच्य महाकामेश्वरीति च। महावज्रेश्वरिपदं महोर्ध्वभगमालिनी। महाश्री सुन्दरीत्युक्त्वा सर्वसिद्धिप्रदा पुनः। चक्रस्वामिन्यिति पदाद् रहस्या योगिनीति च। त्रिपुरे त्रिपुरेशीतिं तथा त्रिपुरसुन्दरी। त्रिपुराद्वासिनिपदं त्रिपुराश्रीःपदं ततः। त्रिपुरान्मालिनि पदं त्रिपुरात् सिद्धिबोधनम्।

त्रिपुराद्यं वचः प्रोक्ता महात्रिपुरसुन्दरी। महामाहेश्वरि महा महाराज्ञी महा महा। महाशक्ते महागुप्ते ततश्चैव महा महा। ज्ञप्ते महामहानन्दे ततश्चैव महा महा। स्कन्दे महा महाशब्दाद्शये परिकीर्तयेत्। ततो महा महाकीर्ति चक्रनगरात्ततः। पुनः सम्राज्ञिपदमुच्चार्य नमस्तेत्रितयं पुनः। अग्निजाया विलोमेन त्रितारीति च कीर्तितः। मालामन्त्रो महादेव्याः सर्वसिद्धिप्रदायकः। एवं त्रिशत् सहस्त्राणि त्रिलोकी मोहनक्षमः'' यथा ऐं-ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि हृदयदेवि, शिरोदेवि, शिखादेवि, कवचदेवि, नेत्रदेवि, अस्त्रदेवि, कामेश्वरि, भगमालिनि, नित्यक्लिन्ने, भेरुण्डे, वह्निवासिनि, महावज्रेश्वरि, शिवदूति, त्वरिते, कुलसुन्दरि, नित्ये, नीलपताके, विजये, सर्वमङ्गले ज्वालामालिनि, चित्रे, महानित्ये, परमेश्वरि, मित्रेशमयि, षष्ठीशमयि, उड्डीशमयि चर्यानाथमयि, लोपामुद्रामयि, अगस्त्यमयि, कालतापनमयि, धर्माचार्यमयि, मुक्तकेशीश्वरमयि, दीपकलानाथमयि, विष्णुदेवमयि, श्रीरामानन्दमयि, (श्रीमानानन्दमयि) अणिमासिद्धे, लघिमासिद्धे, महिमासिद्धे, ईशित्वसिद्धे, वाशित्वसिद्धे, प्राकाम्यसिद्धे, मुक्तिसिद्धे, इच्छासिद्धे, प्राप्तिसिद्धे, सर्वकामसिद्धे, ब्राह्मिमाहेश्वरि, कौमारि, वैष्णवि, वाराहि, माहेन्द्रि, चामुण्डे, महालक्ष्मि, सर्वसङ्क्षोभिणि, सर्वविद्राविणि, सर्वाकर्षिणि, सर्ववशीकरिणि, सर्वोन्मादिनि, सर्वमहांकुशे, सर्वखेचरि, सर्वबीजे, सर्वयोने, सर्वत्रिखण्डे, त्रैलोक्यमोहनचक्रस्वांमिनि, प्रगटयोगिनि कामाकर्षिणि, अहङ्काराकर्षिणि, शब्दाकर्षिणि, स्पर्शाकर्षिणि, रूपाकर्षिणि, रसाकर्षिणि, चित्ताकर्षिणि, धैर्याकर्षिणि, सर्वाशापरिपूरकचक्रस्वामिनि, गुप्तयोगिनि, अनङ्गांकुशे, अनङ्गमालिनि, सर्वसङ्क्षोभणचक्रस्वामिनि, गुप्ततरयोगिनि, सर्वसङ्क्षोभणि, सर्वविद्राविणि, सर्वाकर्षिणि, सर्वाल्हादिनि, सर्वसम्मोहिनि, सर्वस्तम्भिनि, सर्वजृम्भिणि, सर्ववशङ्करिणी, सर्वरञ्जनि, सर्वोन्मादिनि, सर्वार्थसाधिके, सर्वसम्पत्तिपूरणि, सर्वमन्त्रमयि, सर्वद्वन्द्वक्षयङ्करि, सर्वसौभाग्यदायकचक्रस्वामिनि, सम्प्रदाययोगिनि, सर्वसिद्धिप्रदे, सर्वसम्पप्रदे सर्वप्रियङ्करि, सर्वमङ्गलकारिणि, सर्वकामप्रदे, सर्वदुःखविमोचिनि, सर्वमृत्युप्रशमिनि सर्वविघ्ननिवारिणि, सर्वांगसुन्दरि, सर्वसौभाग्यदायिनी, सर्वार्थसाधकचक्रस्वामिनि, कुलोत्तीर्णयोगिनि, सर्वज्ञे, सर्वशक्ते, सर्वैश्वर्यप्रदायिनि, सर्वज्ञानमयि, सर्वव्याधिविनाशिनि, सर्वाधारस्वरूपे, सर्वपापहरे, सर्वानन्दमयि, सर्वरक्षास्वरूपे, सर्वेप्सितफलप्रदे, सर्वरक्षाकरचक्रस्वामिनि, निगर्भयोगिनि, वशिनि,कामेश्वरि, मोदिनि, विमले, अरुणे, जयिनि, सर्वेश्वरि, कौलिनि, सर्वरोगहरचक्रस्वामिनि, रहस्ययोगिनि, वाणिनि, चापिनि, अङ्कुशिनि, महाकामेश्वरि, महावज्रेश्वरि, महाभगमालिनि, महाश्रीसुन्दरि, सर्वसिद्धिप्रद-चक्रस्वामिनि, अतिरहस्ययोगिनि, श्रीश्रीभट्टारिके, सर्वानन्दमयचक्रस्वामिनि, परापररहस्ययोगिनि, त्रिपुरे, विपुरेशि, त्रिपुरसुन्दरि, त्रिपुरवासिनि, त्रिपुराश्री, त्रिपुरमालिनि, त्रिपुरसिद्धे, त्रिपुराम्बमहात्रिपुरसुन्दरि, महामाहेश्वरि महामहाराज्ञि, महाशक्ते, महागुप्ते, महामहाज्ञप्ते, महामहानन्दे, महामहास्पन्दे, महामहाशये,

महामहाश्रीचक्रनगरसम्राज्ञि नमस्ते नमस्ते नमस्ते स्वाहा श्री ऱ्हीं ऐं। ''एषा विद्या महासिद्धिदायिनीस्मृतिमात्रत: अग्निवातमहाक्षोभे राजराष्ट्रस्य विप्लवे। लुण्ठके तस्करभये सङ्ग्रामे सलिलप्लवे। समुद्रयानविक्षेपे भूतप्रेतादिजे भये। अपस्मारज्वरव्याधिमृत्युजन्मादिजे भये। मित्रभेदे ग्रहभये व्यसने चाभिचारिके। अन्येष्वपि च देशेषु मालामन्त्र स्मरेन्नर:। सर्वोपद्रवनिर्मुक्त: साक्षाच्छिवसमो भवेत्। आपत्कालेनित्यपूजां विस्तरात्कर्तुमक्षम: एकावर्तनमात्रेण सर्वपूजाफलं लभेत्। मालामन्त्रविधानन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश: सर्वसङ्कल्पसंसिद्धि-रेतज्जानाद् भवेन्नर: (त्वा नरो भवेत्)। नवावरणदेवीनां ललिताया महौजस:। एकावर्तनमात्रेण वेदवेदांगगोचर:। सर्वागमरहस्यार्थस्मरणात् पापनाशिनी। ललिताया महेशान्या मालाविद्या महीयसी। नरवश्यं नरेन्द्राणां वश्यं नारीवशङ्करम्। अणिमादिगुणैश्वर्यं रञ्जनं पापभञ्जनम्। तत्तथावरुणस्यापि देवना मन्त्रजं...। मालामन्त्रमयं गुह्यं परं धाम प्रकीर्त्यते। शक्तिमाला पञ्चधा स्यात् शिवमाला च तादृशी। द्वन्द्वमाला च तादृक् स्यात् एवं पञ्चदश क्रमात्। एकैकललितामन्त्रवर्णादभ्युदिता इमा:। शुद्धा नमोन्ता स्वाहान्ता तर्पणान्ता जयान्तका:। प्रवृत्तय: पञ्चधा स्युर्मालासु लिखिलास्वपि। ऋषिच्छन्दो देवताश्च विनियोगै: पृथक्कृता:। सर्वागमेषु पठ्यन्ते गुह्या: सप्ताष्टमालिका:। सप्ताष्टमालामाहात्म्यं वक्तु वर्षशतैरपि। न शक्यते वरारोहे पञ्चभिर्वदनैरपि। शुद्धा सम्बुद्धिमात्रं स्यात् जपस्तेन विधीयते। मनसा पूजनं देयं पादुकां पूजयामि च। स्वाहेति होमचरणा तर्पयामीति तर्पणम्। जपो द्वन्द्वसमायोग: श्रुतिरुक्ता तु पञ्चमी। एवं पञ्चविधो योगो मालानां त्रितये भवेत्। अत:, पञ्चदशाख्याता माला श्रीललितामनो:। शुद्धाया: शक्तिमालाया य उद्धार: कृतो मया। तत्र भेद: केवलन्तु वक्ष्यते वरवर्णिनी। नम: स्वाहा द्वये प्राप्ते सम्बुद्धेरप्रदानकम्। तर्पणे तु द्वितीया स्यात् जपे सम्बुद्धरेव सा। शक्त्यादिपञ्चत्रितये उपस्थादीन्द्रियेश्वरा:। वरुणाद्या द्वादशार्का प्रातरर्काधियो जनात्। ऋषय: पञ्चधा तेषां नाम धामानि कीर्तयेत्। उपस्थपायुपादश्च प्राणवाक् घ्राणजिह्वका:। दृक् चर्म श्रवणाहन्ता धीचिन्तानृषिभूमय:। प्रधानं पुम्भ्यां चार्थं तु तक्वत: शृणु पार्वति। वरुणश्चैव मित्रश्य धाता चार्यमभास्कर:। अंशश्चैव भगेन्द्रश्च विवस्वान् पूषभानुमान्। सविता त्वष्टविष्णुश्च प्रातरर्कादयस्त्रय:। ब्रह्मादित्रितयाकारा अथ च्छन्दांसि में शृणु। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च। त्रिष्टुप्च। जगती चैव तथातिजगती मता। शक्वरीं सातिपूर्वा स्यात् अष्ट्यत्यष्टातत: स्मृते। धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृति: पञ्चदशेरिता। एकैकमालिकायास्तु धृतिशक्तिमहेश्वरी। केवले ललितामन्त्र वर्णाद्याह्वयशोभिते। ललिता कामनादायि भिन्नभिन्नाह्वयाम्बिका। सर्वत्र ललिता तत्र देवतात्वेन भाषिता। रज:सत्त्वादिभेदेन भोगमोक्षादि भेदत: कादिमन्त्रस्थवर्णानां विशेषणमुदाहृतम्। एकैकवर्णकामेशपीठरूपमुदार्ह्वतम। कामेश्वरस्य कामेशी एक वीरस्तथैकला। ईश्वरश्चेश्वरी देवी ललितालक्षसारकौ। हृच्छयश्चैव हृल्लेखा हालिनी हलिकामरा। सरस्वती च सर्वज्ञ: कमलाकालमर्दनी। हरनाथ: कामशिवो ललिता हरवल्लभा। लक्ष्मीश्चैव ललज्जिह्वा हिरण्या हृदयेश्वर: सर्वेश्वरोऽथ

सकलजननीललिताम्बिका। वरुणाकरकामेशः कामकोटिश्च तद्वधूः लीलावती च ललिता कामी लावण्यनायकः। हरेश्वरी हिरण्याच्च बाहुस्तद्भर्तृशङ्करः। एवं मिथुनरूपेण देवताः परिकीर्तिताः। विनियोगं प्रवक्ष्यामि सावधाना श्रृणु प्रिये। खड्गश्च पादुकासिद्धिरञ्जनं बिलसद्धिदं। वाग्देहलोहसिद्धेते अणिमाद्यष्टमूर्तयः वश्याकर्षणसम्मोहः स्तम्भनानि च सर्वतः। अर्थसर्वपुमर्थश्च नित्यानन्दश्च मुक्तता। एते पञ्चदश प्रोक्ता मालानां फलतां गताः। त्रितारतारहृदयं मालामन्त्रे तु शाम्भवी। नमस्ते आदिरुद्राणि सर्वमेतन्न भिद्यते। शुद्धशक्त्याख्यमाला तु प्रकृतिर्विकृतिः पुरा। सप्ताष्टमाला जपनं प्रत्यहं कर्तुमक्षमः। प्रकृतिः शुद्धशक्त्याख्यं त्रिसन्ध्यं परिकीर्तयेत्। सर्वमाला जपात्पुण्यं समग्रं पुरुषोश्नुते। एकवारं प्रतिदिनं दशपञ्चस्रजो जपन्। महापातकनिर्मुक्तः सर्वपुण्यमवाप्नुयात्। सप्ताष्टमालामावृत्य सप्ताष्टदिवसावधि। अत्यसाध्यामपि वधूमाकर्षयति मोहितां। मासमेकं समावर्त्य सप्ताष्टस्रजमुत्तमं। असाध्यसाध्ययाप्याख्यैस्त्रिविधैर्मुच्यते गदैः। सप्ताष्टमालिकाजापी नित्यं पुष्पमयाकृतिः। ज्वलन्नग्निरिव त्रस्तैर्वीक्ष्यते भूतपूतनैः। पूजाहोमतर्पणतो मन्त्रशक्तिप्रभावतः। पुष्पाज्यतोयाभावेऽपि जपमात्रेण सिद्ध्यति। बालायां शुद्धिबोधार्थ मालासु निखिलास्वपि। ग्रन्थनस्य प्रकारश्च दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यते।" ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि हृदयदेवि शिखादेवि इत्यादिमहाचक्रनगरसम्राज्ञि नमस्ते नमस्ते स्वाहा इत्यन्तस्य शुद्धिशक्तिमालामन्त्रस्य उपस्थेन्द्रियाधिष्ठातृ वरुणादित्य ऋषिः गायत्री छन्दः सात्त्विककककारभट्टारकपीठस्थितकामेश्वराङ्कनिलया कामेश्वरी ललितामहाभट्टारिका देवता खड्गसिद्धौ विनियोगः– "तादृशं खड्गं प्राप्नोति येन हस्तस्थितेन वै। अष्टादशमहाद्वीपसम्राड्ढस्तो भविष्यति।।" ॐ ऐं ह्रीं श्री ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दर्यै नमो हृदयदेव्यै नमःशिरोदेव्यै नम इत्यादिशक्तिनमोमालामन्त्रस्य पार्श्वधिष्ठातृ मित्रादित्य ऋषिः उष्णिक् छन्दः एकारभट्टारकपीठस्थित एकवीरा कामेश्वराङ्कनिलया एककलाकामललिता महाभट्टारिकादेवता पादुकासिद्धौ विनियोगः – "तादृशं पादुकायुग्मं प्राप्नोति तव भक्तिमान्। यदाक्रमणमात्रेण क्षणात्त्रिभुवनभ्रमः।।" ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दर्यै स्वाहा, हृदयेव्यै स्वाहा, शिरोदेव्यै स्वाहा इत्यादि शक्तिस्वाहामालामन्त्रस्य पदेन्द्रियाधिष्ठातृ धात्रादित्य ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः ईकारभट्टारकपीठस्थ ईश्वरनामकामेश्वराङ्कनिलया ईश्वरीनामललितामहाभट्टारिका देवता अञ्जनसिद्धौ विनियोगः– "सिद्धाञ्जनं समासाद्य तेनाञ्जितविलोचनः। निधिं पश्यति सर्वत्र भक्तस्तेन समृद्धिमान्।।" ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरीं तर्पयामि, हृदयदेवीं तर्पयामि, शिरोदेवीं तर्पयामि, इत्यादि शक्तितर्पणमालामन्त्रस्य पाणीन्द्रियाधिष्ठातृ अर्थमादित्य ऋषिः बृहती छन्दः सात्त्विकलकारभट्टारकपीठस्थित-लक्षसार-कामेश्वराङ्कनिलया ललितानाम महाभट्टारिका देवता बिलसिद्धौ विनियोगः – "बिलद्वारं महत्प्राप्य पातालतलयोगिनः। दृष्ट्वा ततः प्राप्तिसिद्धिस्तव भक्तः सुखी भवेत्।।" ॐ ऐं ह्रीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि जय जय हृदयेदेवि जय जय शिरोदेवि जय

जयेत्यादिशक्तिजपमालामन्त्रस्य वागिन्द्रियाधिष्ठातृ अंशादित्य ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः सात्त्विकर्‍हींभट्टारकबीजस्थितहृदयकामेश्वराङ्कनिलया हृल्लेखा नाम ललिता भट्टारिका देवता वाक्‌सिद्धौ विनियोगः। ''वाक्‌सिद्धिर्द्विविधा प्रोक्ता शापानुग्रहकारिका। महाकलकरूपा च भक्तस्ते तदृद्वयास्पदम्।'' इति शक्तिमालापञ्चकम्।

ऐं र्‍हीं श्रीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि हृदयदेवि शिरोदेवि इत्यादि महाश्रीचक्रनगर-साम्राज्ये नमस्ते नमस्ते नमस्ते स्वाहा। इत्यस्य शुद्धशिवमालामन्त्रस्य सघ्राणेन्द्रियाधिष्ठातृ मघादित्य ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः भोगदहकारभट्टारकपीठस्थितो हलिनीललिताविभूषिताङ्को हलालिकामेश्वरमहाभट्टारको देवता लोहसिद्धौ विनियोगः। ''तथा सिद्ध्यति ते भक्तः शरीर येन पार्वति। शुद्धकाञ्चनतप्तस्य कदाचित् क्वापि न क्षयः।।''

ऐं इत्यादि त्रिपुरसुन्दराय नमः, हृदयदेवाय नमः, शिरोदेवाय नमः इत्यादि शिवनमोमालामन्त्रस्य रसनेन्द्रियाधिष्ठातु इन्द्रादित्य ऋषिः जगती छन्दः भोगदा सकारभट्टारकपीठस्थितसरस्वतीनामललिताभूषिताङ्कः सर्वज्ञनामकामेश्वरभट्टारको देवता लोहसिद्धौ विनियोगः। ''त्वद्भक्तहस्तस्पर्शेन लोहमष्टविधं शिवे। काञ्चनीभावमाप्नोति येन स्याच्छिवतुल्यता।।''

ऐं इत्यादि त्रिपुरसुन्दराय स्वाहा, हृदयदेवाय स्वाहा, शिरोदेवाय स्वाहा, मालामन्त्रस्य चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठातृ विवस्वानादित्य ऋषिः अतिजगतीछन्दः तामस-ककारभट्टारकपीठस्थितकमलानामललिताभूषिताङ्कः कलान्तकनाम कामेश्वरभट्टारको देवता अष्टमहासिद्धौ विनियोगः।। ''येष्ठेणुत्वमहत्त्वाद्या स्वेच्छामात्रोप-कल्पिताः। तव भक्तशरीराणां तेऽणिमाद्या गुणाः स्मृताः।।''

ऐं इत्यादि त्रिपुरसुन्दरं तर्पयामि, हृदयदेवं तर्पयामि, शिरोदेवं तर्पयामि इत्यादिशिवतर्पणमालामन्त्रस्य त्वगिन्द्रियाधिष्ठातृ पूषादित्य ऋषिः शक्वरीछन्दः मोक्षदहकारपीठस्थिता सः? वल्लभोख्यललिताभूषिताङ्कोहरनाथकामेश्वरभट्टारको देवता सर्वस्पर्शसिद्धौ विनियोगः। ''शरीरमथ प्राणञ्च निवेद्य निजभृत्यवत्। तव भक्तं निषेवन्ते वशीभूता नृपादयः।।''

ऐं इत्यादित्रिपुरसुन्दर जय जय हृदयदेव जय जय शिरोदेव जय जयेत्यादिशिव जयमालामन्त्रस्य श्रोत्रेन्द्रियाधिष्ठातृ सवितादित्य ऋषिः शक्वरीच्छन्दः तामसलकारभट्टारकपीठस्थितालक्ष्मीनामललिताभूषिताङ्को ललज्जिह्वकामेश्वरभट्टारको देवता सर्वाकर्षणे विनियोगः। लोहप्राकारसङ्गुप्ता निगडेन सुयन्त्रिता। त्वद्भक्तै कृष्यमाणास्तु योषितः सम्पतन्ति हि।।''

ऐं र्‍हीं क्षीं ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि त्रिपुरसुन्दर हृदयदेवि हृदयदेव शिरोदेवि शिरोदेव इत्यादिशुद्धिमिथुनमालामन्त्रस्य अहङ्कारधिष्ठातृ त्वष्टादित्य ऋषिः अष्टिछन्दः तामसर्‍हींकार भट्टारकपीठस्थिताहिरण्यदानामललिताभूषिताङ्को हृदयनाथकामेश्वर-

भट्टारको देवता सर्वमोहनसिद्धौ जपे विनियोगः। अम्बिके तव भक्तानामवलोकनमात्रतः। किङ्कर्तव्यविमूढाः स्युर्नरनारीनृपादयः॥

ऐं इत्यादित्रिपुरसुन्दर्यै त्रिपुरसुन्दराय नमः हृदयदेव्यै नमः हृदयदेवाय नमः, शिरोदेव्यै नमः शिरोदेवाय नमः, इत्यादिमिथुनमालामन्त्रस्य तत्त्वाधिष्ठातृ विष्णवादित्य ऋषिः अत्यष्टिछन्दः मोक्षस्वकारभट्टारकपीठस्थितसकलजननीनाम ललिताविभूषिताङ्कः सर्वेश्वरनामकामेश्वरः भट्टारको देवता सर्वस्तम्भने विनियोगः।

"तव भक्तिप्रभावेण शरीरेन्द्रियचेतसा।
शापस्य स्तम्भितः स्तम्भः स्वकार्यविरहात्मकः॥

ऐं इत्यादि ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दर्यै स्वाहा त्रिपुरसुन्दराय स्वाहा हृदयदेव्यै स्वाहा हृदयदेवाय स्वाहा, शिरोदेव्यै स्वाहा शिरोदेवाय स्वाहा इत्यादिमिथुनस्वाहामालामन्त्रस्य अम्भस्तत्त्वाधिष्ठातृ ब्रह्मरूपप्राप्तिरादित्य ऋषिःधृतिच्छन्दःराजसककारभट्टारकपीठ-स्थितकामकोटिनामललिताभूषिताङ्कः करुणाकरकामेश्वरभट्टारको देवता सर्वपुरुषार्थसिद्धौ विनियोगः।

धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गोऽयं शरीरिणः।
अप्रयासेन संसिद्धो तव भक्तस्य शोभने॥"

ऐं इत्यादि त्रिपुरसुन्दरीं तर्पयामि त्रिपुरसुन्दरं तर्पयामि, हृदयदेवीं तर्पयामि हृदयदेवं तर्पयामि, इत्यादिमिथुनतर्पणमालामन्त्रस्य प्रकृतितत्त्वाधिष्ठातृ नारायण-रूपमध्याह्नादित्य ऋषिः अतिधृतिच्छन्दः राजसलकारभट्टारकपीठस्थितो-लीलावतीललिताभूषिताङ्कलावण्यनाथकामेश्वरभट्टारको देवतासर्वसुखभोगसिद्धौ-विनियोगः "अलौकिकं लौकिकञ्च द्विविधं सुखमण्डलम्। न दुर्लभं परिशिवे त्वत्पादाम्भोजसङ्गिनां॥"

ऐं इत्यादि ॐ नमस्त्रिपुरसुन्दरि जय जय त्रिपुरसुन्दर जय जय हृदयदेवि जय जय हृदयदेव जय जय शिरोदेवि जय जय शिरोदेव जय जयेत्यादिमिथुन जपमालामन्त्रस्य पुरुषतत्त्वाधिष्ठातृ महेश्वररूपसंयमादित्य ऋषिः प्रकृतिच्छन्दः राजसह्रीङ्कारभट्टारकपीठस्थितह्रीरेश्वरीनामललिताविभूषिताङ्को हिरण्यबाहुर्नाम कामेश्वरभट्टारको देवता मोक्षसिद्धौ विनियोगः। "या देवता भोगकरी सा मोक्षाय न कल्पते। मोक्षदां न हि भोगाय ललिता तु द्वयप्रदा॥ इति सप्ताष्टमालानां विधानं प्रतिपादितम्। ललिता भक्तियुक्तानां भोगमोक्षैककारणं। मालामन्त्रैरमीभिस्तु मन्त्रिता भूमिपांसवः। क्षिप्ता भूताभिभूतानां मूर्ध्नि भूतविनाशकाः। ज्वरिणां च ज्वरा यान्ति वाता वातकिनामपि। असाध्यरोगग्रस्तानां रोगा यान्ति परिक्षयं। एतन्मन्त्रिततोयेन भस्मना वा समुक्षणात्। पठित्वा हस्तस्पर्शाद्वा नात्र कार्याविचारणा। सप्ताष्टसङ्ख्यामालाभिर्मन्त्रयित्वा घटोदकं। सप्ताहसेवनं कुर्यात् वन्ध्या पुत्रवती भवेत्" इति परिशिष्टोक्तप्रमेयव्यवस्थायाः पञ्चदशमालामन्त्राणां साधारण्येन स्वदेहोद्भूताभिरयमेक एव ध्यानश्लोक इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥९६॥

समुद्भूततस्थूलस्तनभरमुरश्चारुहसितं,
कटाक्षव्याक्षेपाः कतिचनकदम्बद्युतिवपुः।
रहस्यत्वद्भ्रान्तिं मनसि जनयन्तः समतुलां,
भवन्त्यां ये भक्ताः परिणतिरमीषामियमुमे।।९७।।

पूर्वश्लोके भगवत्याः सैवाहमितिभावनया सर्वदेवोत्तमस्य महादेवस्यापि समृद्धि तृणीकृत्य बहुकल्पकालव्यापिनश्चिरायुषो भवन्ति इत्युक्तम्। तस्यैवार्थस्य काचनविशकलोच्यते – हे भगवति! त्वदाकारमेव निजाकारं भावयन्ति, खलु भ्रमरकीट कन्यायेन त्वत्समानाकारा एव जायमानास्त्रिभुवनमोहनकारिणो भवन्तीत्यमुमर्थ प्रतिपादयति-भगवत्या ये भक्ताः भवन्ति तेषां खलु ध्यानसम्प्रदायत्वात्तदाकार-मापन्नानाममीषामियेव परिणतिः परिणामो जायते। मुक्तपूर्वावस्थस्य अवस्थान्तर गमनं परिणामः। तामेव परिणतिमाह – समुद्भूतस्थूलस्तनभार मत्यन्तोत्तुङ्गतया उद्गतेन स्थुलेन परिणाहवता कुचभरेण युक्तं भगवत्युरोवक्षःस्थलं "उरोवक्षं च वक्षश्च" इत्यमरः हसितं स्मितं चारु अतिमनोहरं भवति कटाक्षे अपाङ्गप्रदेशे, कन्दर्पः कं ब्रह्माणं दर्पयति कामातुरं करोतीति कन्दर्पः, ब्रह्मणः कामातुरीकरणं कथमिति चेत् उच्यते-पूर्व खलु जगत्त्रयकंटकौ सुन्दोपसुन्दनामानौ महासुरौ जातौ। तयोर्वरप्राप्तिर्ब्रह्मणः सकाशादीदृशी सर्वैरप्यावामवध्यौ भवौ अन्योन्यवधहेतू इति। तदर्थं देवा ब्रह्मणः स्थानं गत्वा सुन्दोपसुन्दयोरास्कन्दनमुक्तवन्तः। ब्रह्मा तत्क्षणं गत्वा सर्वेषु लोकेषु समस्तसुन्दरीभ्यस्तिलशस्तिलशो लावण्यांशमादाय तिलोत्तमानामानप्सरंग सृष्ट्वा मदनातुरो जात इति पुराणकथाप्रामाण्यात् कन्दर्पसंज्ञा कामस्य। कतिचनशब्देन भगवदेकभावनया क्षणादेव कामकोटिस्रष्टारो भवन्ति इत्युक्तं भवति। कदम्बद्युतिवपुः-कदम्बस्य पाटलकदम्बस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तत् कदम्बद्युति, भगवत्या यथा पाटलवर्ण तेषामपि अत एव हरस्य महादेवस्य तुलां समसमानतां त्वद्भ्रान्तित्वमिति भ्रान्तिं जनयन्तः सम्पादयन्तः महादेवोऽपि त्वद्भक्तान् दृष्ट्वा त्वदाकारात् विषमशरविह्वलाशयो भवति। यदेवंभूतास्ते भक्ता भवन्ति स खलु ध्यानजनितः परिणाममहिमा उमाशब्देन उः महादेवस्य महालक्ष्मीरिति भगवतीवदना अष्टमूर्तिभिः समस्तजगद्व्यापकस्य सर्वत्र वर्तमानलक्ष्मीकदम्बरूपया भगवत्या एवेत्युक्तम्। इः कामः, उः महादेवः, ई लक्ष्मीः, ऊः चण्डिका इति वर्णनिघण्टुः। जननी शब्देन निरुपपदेन जगत्रयमातृत्वं किम्बहुना ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मातृत्व च प्रत्यपादि।।९७।।

कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न कवयः,
श्रियो देव्याः को वा भवति न पतिः कैरपि धनैः।
महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे,
कुचाभ्यामासङ्ग कुरबकतरोरप्यसुलभः।।९८।।

हे सति! दक्षः प्रजापतिः कदाचिदुत्पत्त्या तव सतीति नाम चकार न केवलं नाम्ना प्रसिद्धम्, अपि तु सतीनामचरमे सर्वपतिव्रतानां प्रधानभूते भगवति! वैधात्रं विधातृसम्बन्धि कलत्रं सरस्वती देवी कति कति कवयो न भजन्ते न कलत्रीकुर्वन्ति अपि तु सर्वे कवयो यत्किञ्चित् कवितालाभेन सरस्वतीवल्लभाः शारदावल्लभो वाचस्पतिरित्यादिपदवीं गृहीत्वा निःशङ्कमेव चरन्ति अतः कारणात् सरस्वत्या बहुपत्नीत्वेन पातिव्रत्यं दुर्लभम्। तथा देव्याः श्रियोऽपि सिन्धुराजनन्दिन्या कैरपि किञ्चिन्मात्रपरिमितैरपि धनैर्वितैः "हिरण्यं द्रविणं द्युम्नं रुक्मं रिक्थं धनं वसु" कतिपयधनसम्पत्त्या को वा मनुष्यो लोके लक्ष्मीपतिर्न भवति, अत एव धनवन्तं लक्ष्मीभर्तारं वदन्ति, तथा च भारविप्रयोगः "विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकम्" इति लक्ष्मीपतिः, अत्र राजवाचकः अतो लक्ष्म्याश्च बहुतरधनिकपरिग्रहत्वात् पतिदेवतात्वं दुर्लभम्। तवकुचाभ्यां पयोधराभ्याम् आसङ्गः महादेवं हित्वा शभ्भुं विहाय कुरवकतरोरपि उत्तमस्त्रीणामालिङ्गनदोहदिनो वृक्षविशेषस्यापि असुलभो दुर्लभ एव, अत एव त्वं सर्वसतीनां प्रथमा। कुरयकतरोरपि तव कुचासङ्ग कथं दुर्लभ इति चेत् अत्रोच्यते- त्वत्सौन्दर्यदर्शननाम्नाहितमतिः कश्चन मायावी गन्धर्वादिः कुरबकवृक्षं गृहीत्वा पतिव्रताया व्रतभङ्गं करोतीत्याशङ्कया अचेतनमपिकुरवकवृक्षं गृहीत्वा पतिव्रतादोहदार्थत्वं नालिङ्गनस्य च यतो भवति स्वपातिव्रत्य रक्षणे सावधानसकलमया विचारणा च॥९८॥

गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो,
हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम्।
तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा,
महामाये विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि॥९९॥

हे परमेश्वरि! त्वामनन्तकोटिशक्तिभेदेन सर्वमेव जगद्व्याप्य वर्तमानां परिमितबुद्ध्यः केचित् त्वरितयाध्नादिव्यवहारेण परिमितदेवपूजादिकर्मणा च परिमितं भोगादिकं विनश्वरं फलं प्राप्तुकामाः सन्तो देवता तदाकारेण भजन्ति। एतेषां पक्षत्रयं परिमितमाह – केचिदागमविदः सारस्वतवत् कृत्वा पाण्डित्यग्रन्थकर्तृत्वादिवाग्विषय-मखिलमैश्वर्य प्राप्तुकामाः सन्तः द्रुहिणगृहिणी ब्रह्मपत्नी, गिरादेवी सरस्वती त्वामाहुः, त्वयि सरस्वतीरूपपरिच्छेदभावनामेव कृत्वा तत्फलं प्राप्नुवन्ति। अन्ये त्वागमविदो धनधान्यसुभगकलत्ररथगजतुरगपदातिराज्यैश्वर्यलोभिनो "राज्यान्ते नरक ध्रुवम्' इति परलोके दुःखानुभवकारणत्वात् द्वयेऽपि राज्ये तृष्णापराहता प्रवृत्ताः सन्तः त्वां हरेः पत्नी विष्णोः सहधर्मिणीभूतां पद्मां लक्ष्मीमाहुः भजन्ति च। "ब्रूञ् व्यक्तायांयाचि" इति वचनमात्रेण भजन कथमिति चेत्, उच्यते–तत्तच्छास्त्रेषु सरस्वत्यादिदेवताप्रतिपादकेषु तदुपासनमन्त्रादिकान् न केवलं वदन्ति उपासका अपि तु तैर्मन्त्रैर्जपादिक यागादिक वा आचरन्त्येव, अत एवाहुरिति वचनेन समनन्तरभावि नियतभजनमाक्षिप्य प्रतिपाद्यत एव। ये त्वागमविदः नरनारीनृपाणां वशीकरणमोहनस्तम्भनोच्चाटनविद्वेषणमारणादिकं

निधे नित्यस्मेरे निरवधिगुणे नीतिनिपुणे,
निराधारज्ञाने नियमपरचित्तैकनिलये।
नियत्या निर्मुक्ते निखिलनिगमान्तस्तुतिपदे,
निरातङ्के नित्ये निगमय ममापि स्तुतिमिमाम्॥१०१॥

हे परमेश्वरि! सकलसृष्टिमूलानां तव पुत्राणां च सृष्टिस्त्वया कृता बीरावलीमहागमोक्तप्रकारेण भगवत्या एव जगन्मङ्गलभूतादुत्थिताः सूर्यमदनगोविन्द-लक्ष्मीहंसेश्वरपवनमहादेवदुर्गाब्रह्मसरस्वत्याख्यास्त्वदपत्यवर्गाः प्रसिद्धा एव, त्वदाज्ञाप्रभावात् स्वसमानानन्यान् सहस्रं सहस्रं भास्करादीन् सृष्टवन्तस्ते खलु किरणतन्त्रे सूर्यादिदशकुमारकुमारीवर्गाणामेकैकस्मात् सहस्रकिरणा उत्थिताः सूर्याः सहस्रमदनाश्च गोविन्दाश्च लक्ष्मीश्च हंसेश्वरपवनमहादेवदुर्गाः ब्राह्मणः सरस्वत्याः सहस्रं सहस्रमिति दशसहस्रकिरणा भक्तस्य सन्निकटे सन्निधाने खेलन्ति, भगवत्या अपि अत्यन्तप्रेमपात्राणि श्रीविद्यामन्त्रस्य दशखण्डात्मकस्य एकैकखण्डस्याधिष्ठानदेवताभूता एते सर्वदा भगवत्या सन्निधिं न परित्यजन्ति, तत्स्वरूपाश्च ते भगवतोस्वरूपा एतेषु दशस्वपत्यवर्गेषु हंसेश्वरः परब्रह्मैव श्रीकामेश्वरभट्टारकरूपं गृहीत्वा भगवत्या नायक इति प्रख्यातः, अशरीरस्याजयस्य परब्रह्मणः शरीरपरिग्रहणमपि भगवत्या माययैव, एते दशकुमाराः परमेश्वरीमया इति कृत्वाऽत्र श्लोके दशभिः सम्बुद्धिपदैरुक्ता; क्रमेणोच्यन्ते – ''निधे'' निरूपे तव प्रथमः कुमारः सूर्यो निधिरुच्यते, नितरां धीयन्तेऽस्य मण्डले वेदाः इति निधिः सूर्यभट्टारकः। तथा चोक्तं श्रुतौ – ''वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः।'' इत्यादि। अत एव त्वं सूर्यरूपासि सूर्यमन्त्रः त्वत्प्रथमवर्णः स्वाहान्तः, नित्यस्मेरे नित्यस्मेराभिख्यः कामदेवरूपः खलु नित्यस्मेरः, भावा हावविलासादिशृङ्गार-चेष्टासम्पन्नतया नित्यस्मेरः कामः तस्य मन्त्रस्त्वदीयो वर्णः स्वाहान्तः, निरवधिगुणोऽनन्तगुणगम्भीरपुरुषोत्तमरूपविष्णोः खलु अनन्तवाच्यता प्रसिद्धा, कस्मिन्नंशेऽन्तःशून्यता सर्वेषु गुणेष्वेव अन्तःशून्योऽनन्तः अत एव निरवधिगुणो विष्णूस्त्वद्रूपः त्वत्तृतीयकुमारश्च तस्यन्त्रसत्वद्विद्यातृतीयचतुर्थवर्णौ स्वाहान्तो। नीतिनिपुणे नीतिनिपुणा लक्ष्मीस्तद्रूपे सा खलु लक्ष्मी अत एव नीतौ निपुणा भगवती कमलाभट्टारिका तस्याः मन्त्रस्त्वद्विद्यापञ्चमवर्ण एव वह्निजायान्तः। निराधारज्ञाने इति निराधारं च तद् ज्ञानरूपं ब्रह्म स एव कामेश्वरः स यस्याः वल्लभत्वेन वर्तते सा निराधारज्ञामस्वनवामेव तस्य मन्त्रस्य विद्या षष्ठसप्तमवर्णाविव दहनदयितान्तौ॥ नियमपरिचित्तैकनिलये नियमपरा योगिनस्तेषां चित्ते हृदयस्थाने निलयो यस्य पञ्चप्राणादिरूपेण स तु व्यक्तयोगिनामष्टमहासिद्धिप्रदो वायुर्भगवानेव, अत एवं योगिचित्तनिलय इति वायोः संज्ञा, षष्ठोऽयं पुत्रो युष्मन्मयस्त्वद्रूपः सर्वसृष्टिकर्ता वेदस्थितानुलोमप्रतिलोममन्त्रेश्वरः स च वायोर्मन्त्रः अनुलोमे विलोमे च तमेव प्राणेश्वरभट्टारकं प्रतिपादयति, स च मन्त्र उच्यते – ''यं येर्वपूषेधिदेव-

स्वयामियामधमधो अन्ते ते यो उरवाश्वविते पुनितेस्त्रं हसत: य उपाचिषु भूयो वा आ आवा अस्य प्रतिलोममन्त्र: आवायोभूषशुचिया उपन! सहस्त्रं ते नियमें विश्ववार उपोते अन्धो मद्यमयामि यस्यदधिषोपूर्वपेयम्। "इत्येतावेब मन्त्रौ देव्या अस्त्रस्य प्रयोगसहारविधिप्रयुक्तौ तस्य मन्त्रान् स्वाहान्तत्वाद् विद्याष्टमवर्णाद् उद्भूतौ। नियत्या निर्मुक्ते निर्यातत्वे निर्मुक्त: अत एव नियतचेष्टित: स्वतन्त्रो लोकविरुद्धवेषोत्पन्नो महादेव एतद्रूपे समस्तव पुत्रोऽयं तस्यास्य मन्त्रोपि त्वद् विद्यानवमदशमवर्णाभ्यां स्वाहान्ताभ्यामुत्पन्न: निखिलनिगमान्तस्तुतिपदे-निखिला आत्मनि निगमवेदान्ता एव स्तुति पदानि यस्या: सा तथोक्ता, सर्ववेदवेदान्तै: प्रकृतिरेव श्रूयते इति प्रकृतिरूपा दुर्गास्तुतिप्रिया भगवती, तथा चोक्तं पुराणेषु -- "चण्डिका स्तुतिपाठेन नमस्कारेण भास्कर:। अलङ्कारैर्हरिस्तुष्येदभिषेकेण शङ्कर:।" अत एव निखिलनिगमान्तस्तुतिपदे इति दुर्गानाम त्वद्रूपा त्वं तन्मन्त्रश्च त्वं तन्मन्त्रश्च त्वद्विद्यैकादशवर्णस्वाहान्त:। निरातङ्के-निर्गत आतङ्कौ बन्ध्यत्वजनितदु:ख यस्य स निरातङ्क, ब्रह्मा शर्वोऽपि तावत् पुन्नामनरकत्राणकारिण: पुत्रस्यालाभवपुरुषो बन्ध्यौ भूत्वा पापहेतुदर्शन: सञ्चरति। "अपुत्रस्य गतिर्नास्ति दत्तमिष्टं हुतं सर्व नष्टं भवति।" अत एव निरातङ्के ब्रह्मा सर्वदा सृष्टिपरायण: ब्रह्माण्डवर्तमाना: सर्वे प्राणिन: ब्रह्मण एव पुत्र-पौत्र-प्रपौत्र-तत्पुत्रादिरूपा:। अत एवं तद्रूपे निरातङ्के स च ब्रह्मभट्टारकोऽनवम: ते पुत्र: तन्मन्त्रस्तु त्वद्विद्याया द्वादशत्रयोदशचतुर्दशवर्णै: स्वाहान्तैरुत्पन्न:। बृहत्वाद्बृंहणत्वाद् सर्वजगतिमुखब्रह्मणो मूलकत्वात् सर्ववेदस्य धारणाद् ब्रह्मविशिष्ट:, अत एव भगवतीविद्याया वर्णत्रयस्याधिपत्यं नित्ये इति सर्वेषुलोकेषु स्थावरजङ्गमेषु महाभुतेषु संहारकालेषु नष्टेषु अविनाशस्वरूपिणी नादब्रह्मस्वरूपा सर्वेपामात्मनामन्त: अनाहतध्वनिरूपा परा पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी सार्थनिरर्थकसर्वशब्दमयी सर्वव्यापिनी सरस्वत्येव नित्या अविनाशित्वान्नित्येत्युच्यते, तद्रुपत्वं नित्यत्वं च सर्वत्र प्रसिद्धम् – "वर्णात्मकाश्च ये शब्दा नित्या: सर्वगताश्च ते। पृथग्द्रव्यतया ये तु न गुण: कस्यचिन्मत:।" इति मीमांसाभट्टाचार्या: तथा च श्रुति: "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण:। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति।" इति सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञावलात् प्रत्यक्षप्रमाणेनैव वर्णानां नित्यत्वेसिद्धे दुष्टतार्किकै: शब्दोऽनित्य: कृतकत्वात् घटवत् इति वर्णात्मकशब्दानित्यताप्रतिपादकमनुमानं यत् कृतं तद् गलहस्तिकया प्रेरितमित्यवधारणीयम्। एवं प्रकारेण शब्दमयी सरस्वती नित्यैव, तद्रूपत्वं सा च दशमी तव दुहिता इति वीरावल्यागमप्रसिद्धि:, तद्विधातुं स्वाहान्तं त्वद्विधा पञ्चदशाक्षरमेव एव भूतै; पुत्रै: पुत्रीभिश्चोपपन्नशरीरे ते स्तूयमाने तत् स्तुतिप्रपञ्चपीयूषपानतृप्तत्वं ममापि तव चरण किङ्करस्य इमां स्तुतिं निगमय नितराङ्गमय श्रवणपथं प्रापय, अत्र नि-शब्द-सूचि-तेनातिशयेन श्रवणप्रापणमधानपूर्वकं भवेद् इत्यादि संसारे द्योतते॥१०१॥

प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः
सुधासूतेश्चन्द्रोपलजललवैरर्ध्यरचना।
स्वकीयैरम्भोभिः सलिलनिधिसौहित्यकरणं,
त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम्।।१०२।।

हे भगवति ! वाचा जननि सर्वा बागूरूपमहाविद्या सिंहासनेश्वरी श्रीश्रीसुन्दरी महाभट्टारिका यत्तव स्तवनं मया कृतं तन्मम वाक्कृतं न भवति, त्वमेव समस्तजिह्वाग्रेषु वाग्रूपिणी अत एव त्वदीयाभिर्वाग्भिस्तव स्तुतिरेषा कीदृशीत्यपेक्षायामाहप्रदीप-ज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनदिधिः। तेजोराशेः सूर्यस्य नीराजनविधिः आरार्तिकविधानं सूर्यः किं दीपाराधेनेन तुष्यति तथा वस्तु, परेषां सुधासूतेश्चन्द्रस्य चन्द्रोपलजललवैः चन्द्रकान्तसलिलनिष्यन्दैरर्चना तर्पणकृत्यं तथा में स्तुतिः, अपि च स्वकीयैरम्भोभिः स्वीयैर्जलैरेव सलिलनिधेः समुद्रदेवतायाः सौहित्यजनन तर्पणद्वारातृप्तिसम्पादनम् "सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः" इत्यमरः। तत्समानमेव ममैषा स्तुतिः त्वद्वाग्भिः रचितैव यतस्तव स्तुत्या प्रीतिसम्पादनं दुर्लभमत एत त्वं मयि भक्ते निरर्थके केवलमधुरप्रलापिनि बालके पुत्रे यथा मातुरानन्दातिशयस्तथा निरर्थके स्तुतिपरायणे मयि तव चरणकिङ्करे परमानन्दमुद्रा विधीयताम्।।१०२।।

इति सर्वव्याप्यानन्दलहरीस्तोत्रस्य त्वत्प्रसादादेव सर्वार्थप्रकाशिनी टीका मम मुखादुत्पन्ना नाहं जानामि सद्वाऽसद्वा टीकाकरणमिदं तथैव सर्वदोषांशाद् गुणान् गृहीत्वा मां कृतार्थय।

सद्वाऽसद्वा किमपि विदितं त्वत्प्रसादानुभावात्,
सर्वज्ञत्वं सकलविषये वर्तते लोकमातुः।
वाचांगुम्फश्चरणकमले तावके पुष्पमाला -,
चाङ्गीकृत्य प्रकटय ममानन्दसाम्राज्यलक्ष्मीम्।

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणज्ञातिरात्रयाजिमहाभट्टारकारविन्दलोचनाचार्यपुत्र श्रीराम-कविडिण्डिममुकुटरायमहापात्राशौ आनन्दलहरीभाष्यालोचने द्वितीयमुन्मीलन सम्पूर्णम्।

काञ्चीदेशसमुद्भवः कविवरः श्रीरामसड्डिण्डिमः,
कृत्वा दिग्विजयं कवित्वलहरीलोकाहलैः प्रक्रमैः।
प्राप्य श्रीपुरुषोत्तमं पुरवरं तद्विप्रगोष्ठीमुखे,
तेषां हर्षकृते चकार महतीं टीकां भवानीस्तुतेः।

सौन्दर्यलहरीभाष्यं समाप्तम्। चैत्र कृ. १० शुक्रवासरे सं, २००१ विक्रमे।

श्रीनरसिंहस्वामिकृतं गोपालसुन्दरीयम्
श्रीसौन्दर्यलहरीभाष्यम्

श्री गणेशाय नमः।

वारंवारमुदारसस्मितमुखः शिक्योपरि स्थापितं,
हारं हारमुदूखलोपरिगतं हैयङ्गवीनं, हठात्।
आयान्तीं पुरतो विलोक्य जननीमादाय यष्टिं करे,
धावंधावमिह प्रकाशितभयः पायात्स भावार्थकः।।
कह्लारोत्पलवैरवाम्बुजदलन्माकन्दसन्मञ्जरीः,
कोदण्डं करपङ्कजेन दधतीं पुण्ड्रेक्षुदण्डोद्भवे।
सौवर्णाङ्कुशपाशपाणिमरुणामारक्तवस्त्रावृता -
माताम्राम्बुजसंस्थितां त्रिनयनां चन्द्रार्धचूडां भजे।।
प्रणम्य शङ्कराचार्यचरणाम्बुरुहद्वयम्।
आनन्दलहरीस्तोत्रं विष्णुपक्षेऽपि लक्षये।

तत्र भवानीपक्षे – ननु हरिहरविरञ्च्यादिदेववृन्दमपास्य किमिति कात्यायनी-स्तुतेराचरणमिति शिष्यशङ्कामपनिनीषुराह-शिवः **शिवः शक्त्येति**। कल्याणरूपः सदाशिवः अविद्यातत्कार्योपार्जित जन्ममरणाद्यनेकक्लेशरूपामङ्गलरहितत्वात्, शक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्त्या त्रिगुणात्मकप्रवृत्या विद्यापरनामधेयया यदि युक्तः परिष्वक्तो भवति तदा प्रभवितुं प्रभुतां विधातुं शक्तः समर्थो भवति, सृष्ट्यादिकार्येऽनुग्रहलक्षणं यत्कारणं तत्र शक्तो भवति, अविद्यावच्छिन्नस्यैव ब्रह्मणो जगन्निर्माणे शक्तत्वादिति भावः। ननु स्वतः प्रयोजनाभावात् कथं तस्य सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिरित्यत आह-**देव इति**। दीव्यति क्रीडति इति देवः, तथा च क्रीडार्थमेव प्रवर्तते भगवान् सृष्ट्यादौ न पुनः प्रयोजनमुद्दिश्येति भावः। न चेदेवं तथा चेन्न युक्तः तदा स्पन्दितुमपि न कुशलः न क्षमः, तस्य स्वतो निर्धर्मकत्वादिति, तदुक्तम् – "शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते" इति। एतेन निर्गुणस्य सृष्ट्याद्यकर्तृत्वाद् गुणत्रयात्मकमायानुग्रहापेक्षोक्ता इदञ्च वेदान्तिमते अन्यमतेऽपि पुरुषस्य शिवस्य भवानीरूपशक्तिसंयोगादेव जगत्कर्तृत्वं नान्यथेत्युक्तम् तेन च क्षित्यादिकं स्त्रीपुंसोभयजन्यं कार्यत्वात् मनुजपशुपक्षिसरीसृपादि शरीरवदित्यनुमानं सूचितम्। न च कार्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वमात्रव्याप्यत्वेन दृष्टान्तमात्रगतधर्मस्य साध्यत्वेनोत्कर्षसमापत्तेः, नवाङ्कुरादेः पक्षकुक्षिनिःक्षेपवन्ममापि घटादेस्तथात्वात्, न च सकर्तृकत्वानुमाने

प्रमाणमात्रसहकारिलाघवादेव तत्सिद्धिपराहतत्वमिति वाच्यम्। द्वयोरपि प्रत्येकमेकत्वसङ्ख्याकार्यत्वाद्। अन्यादृशैकत्वस्य गुरुत्वात् अनुमितावुपनीततद्भाव-स्वीकारेऽतिप्रसङ्गाच्च प्रत्येक साधनाच्च तव "विश्वतश्चक्षुः" इत्यादिश्रुतेः विपक्षबाधकवन्ममापि "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतेर्विपक्षबाधकत्वात्। अथ च शिवः शवशब्दः शक्त्या एकारेण अकार इकारात्मकेन यदि युक्तो भवति तदा प्रभवितुं स्वकार्यं भगवदुपस्थितिं कर्तुं शक्तो भवति, न चेदेवं तदा स्पन्दितुमपि ओष्ठपुटविभागमपि कर्तु न शक्तः, शकारवकारयोर्निः स्वरूपयोरुच्चारयितुमशक्यत्वात्। अत एव "शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते", इत्यत्र नामपदमनुच्चार्यमाणस्वार्थसूक्ष्मपदञ्चोपात्तम्।

अथवा शिवः ककारदिक्षकारान्तः पञ्चत्रिंशद्वर्णात्मकः शक्त्या अकारादिविसर्गान्तषोडशस्वररूपया युक्तो यदि भवति, तदा प्रभवितुं वेदादिरूपतया व्यक्तीभवितुं शक्तो भवति। न चेदेवं तदा स्पन्दितुमपि ताल्वोष्ठपुटस्पन्दनमपि कर्तुं न कुशलः क्षमः। तदुक्तं शारदायाम् – "विना स्वरैस्तु नान्येषां जायते व्यक्तिरञ्जसा। शिवशक्तिमयानाहुरस्माद् वर्णान् मनीषिणः।। मातृकादूषणेऽपि – "ककारादिक्षकारान्ता वर्णास्ते शिवरूपिणः समस्तव्यस्तरूपेण षटत्रिंशत्तत्त्वविग्रहः।। अकारादिविसर्गान्ताः स्वराः षोडशः शक्तयः। नित्याः षोडशकात्मानः परस्परसमायुताः।। शिवशक्तिमया वर्णाः शब्दार्थप्रतिपादकाः। शिवः स्वपरपराधीनो न स्वतन्त्रः कायञ्चन।। स्वराः स्वतन्त्रा जायन्ते न शिवस्तु कदाचन।

अथवा शिवो हकारःशक्त्या वाला तृतीयबीजरूपया तेन प्रसादपरामन्त्रोद्धारः प्रभवितुं मन्त्ररूपतां गन्तुं स्पन्दितुमदृष्टविशेषजननमपि कर्तुं समर्थः। यद्धा सिवो बिन्दुः शक्त्या विसर्गेण तेनानुत्तरमन्त्र उक्तः। तदुक्तं शिवदृष्टौ – "अहं बिन्दुर्विसर्गस्त्वामवयोरर्थगः परः। प्रकाशितोऽनृत्तराख्यो वर्णो वर्णेष्वनुत्तरः।" इति। योगिनीहृदयेऽपि – "शून्याकाराद् विसर्गान्ताद बिन्दुः प्रस्पन्दसंविदः। प्रकाशपरमार्थत्वात् स्फुरतालहरीयुतात्।। प्रसृतं विश्वलहरी-मातृस्थानत्रयात्मकम्।।" इति। एतेन 'शक्त प्रभवितु' इत्यपि व्याख्यातम्।

अथवा शिवो हकारः शक्त्या एकारेणेति द्व्यक्षरः वाग्वादिनीमन्त्र उक्तः "अनन्तो लकुलीशश्च विद्या वाग्वादिनी मता" इति। विद्याप्रकाशिनीवचनात्। अथवा सैव पञ्चाक्षरोद्धारोऽयं यथा शिवः शिवशब्दशक्त्या एकारेण नमःपदेन च युक्तः शक्तितस्तुर्यवर्णोऽयमित्यादावेकारस्य "प्रणवो वीजमाख्यातं नमः शक्तिरूदीरिता" इत्यादौ नमःपदस्य च शक्तिपदार्थताप्रतिपादनात् एकारेण च चतुर्थ्यैकवचने ङे इत्यस्योक्ति, ङकारलोपात् प्रभवितुं मन्त्ररूपेणाभीष्टादिफलं दातुम् न चेदेवमित्यादेः प्रतिपादकमात्रस्य मन्त्ररूपताभावेन यत्किञ्चित्फलदानेऽप्यसमर्थं इत्यर्थोंन्नेयः, यतः शिवस्यापि सामर्थ्यप्रदा भवती असो हेतोस्त्वां प्रणन्तं स्तोतुं वा अकृतपुण्यः अनुपार्जितसुकृतः कथं प्रभवति समर्थो भवति। न केवलं पञ्चब्रह्मान्तर्गतसदाशिवस्यैव

त्वत्सापेक्षताऽपि तु ब्रह्मान्तरस्यापि इत्याह – "हरिहरविरञ्च्यादिभिरपि" विष्णुशिव-ब्रह्मादिभिराराध्यां समर्चनीयामित्यर्थः। पाशाद्यक्षराभिप्रायेण वा योजनीयमिदं पद्यम्। अयथा-द्वितीया, तस्त्वामाराध्यामिति पदच्छेदः, तेन शिवः शक्त्यभिन्नः परमात्मा नाम, ॐ कारेण पाशबीजेन शक्त्या भूवनेश्वरीबीजेन हरिहरविरञ्च्यादिभिः क्रोंकारेण यदि युक्त इत्यन्वयः। हरिपदेन ॐकारस्य हरपदेन रेफस्य विरञ्चिपदेन ककारस्योक्तेः वैपरीत्येन योजने तद्बीजलाभात् इति। अयन्तु पञ्चदशीविद्यान्तर्गतमध्ये बीजात्मकमधुमतीबीजमुद्धरति शिव इति, शिवो हकारः शक्त्या सकारेण हरिहरविरञ्च्यादिभिःलकारहकारककारवैपरीत्येन यदि युक्तः शक्तः शक्तियुक्तो भुवनेश्वरीप्रान्त इत्यर्थः। यद्वा सकलश्रीविद्यामन्त्रमूलभूतनवार्णमेरुमन्त्रोद्धारोऽत्र ज्ञेयः। यथा-शिवो हकारः शक्त्या सकारेण एकारेण ईकारेण च हरिहरविरञ्च्यादिभिरपि यदि युक्तः हरिलंकार-हंस विन्दुः "अहं बिन्दुर्विसर्गस्त्व" मित्युक्तेः विरञ्चिःककार आदित्य पदेन रेफनादौ तदा प्रभवितुं नानाश्रीविद्यामन्त्रतामुपगन्तुं शक्तः समर्थः, न चेदेवं तदा स्पन्दितुमपि एकमन्त्रतामप्युपगन्तुं न कुशलः। तदुक्तं ज्ञानार्णवे "मूले विद्यां शृणु प्रौढे सकलागमसेविताम्। सर्वदर्शनविद्यां च चित्कलामव्यये शिवे।। भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णार्धमानदौ। अर्धचन्द्रश्च बिन्दुश्च नवार्णो मेरुरुच्यते।। महात्रिपुरसुन्दर्या मन्त्रा मेरुसमुद्भवाः" इति। सङ्गोपनार्थं चाचार्येण ज्ञानार्णवीयक्रमेण नोक्तमिति ज्ञेयम्। यद्वा शिवपदेन ककारतकारहकाररेफाः शक्तिपदेन ईकारैकारसकारमायाबीजानि प्रभवितुं पञ्चदशीमन्त्रतां गन्तुमत एव "इन्द्रोमायाभि पुरुरूप ईयते" इति श्रुतिरप्यमुमेवार्थमाह। यद्वा शिवो गोपालाष्टादशाक्षरः शक्त्या पञ्चदश्या अष्टादशाक्षरप्रत्येकपदादौ पञ्चदशीमन्त्रस्य क्रमेणैककूटदानेन तन्त्रे सुन्दरीगोपाल मन्त्रोद्धारादि व्याकुर्मः।

अथवा शिवशब्देनोर्ध्वमुखा त्रिकोणचतुष्टयं शक्तिशब्देनाधोमुखत्रिकोणपञ्चक-मुच्यते, उभयं मिलित्वा श्रीचक्रं यदुक्तमं – "चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः शिवशक्त्यात्मकं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः।।" प्रभवितुं सृष्ट्यादिकर्तुं श्रीचक्रादेव सृष्टिस्थितिसंहृतयो भवन्ति इत्यागमिनः। तदुक्तं कामिने त्वगसृङ्मांसमेदो धातवः[1] शक्ति मूलकाः मज्जाशुक्रप्राणजीवधातवः शिवमूलकाः। 'नवधातुरयं देहो भवयोनिसमुद्भवः' इति नवयोनिः, श्रीचक्रं शिवः शिरःस्थितसहस्रदलकमल-कर्णिकावस्थितः शक्त्याः मूलाधारोत्थापितकुण्डलिन्याप्रभवितुमणिमादिसिद्ध्या सकल जीवादुत्कर्षमुत्पादयितुं स्पन्दितुमीषात्सिद्धिमपि प्राप्तुमित्यर्थः। अथ "कदाचिदाद्या ललिता पुरुषा कृष्णविग्रहा। वेणुनादसमारम्भादकरोद्विवशं जनत्।" इति मन्त्रराजवचनात् "स्त्रीणां त्रैलोक्यजातानामुन्मादैकहेतवे। वंशोधर कृष्णदेहं चकार द्वापरे युगे।। इति। महाकालसंहितावचनाच्च कृष्णस्यापि कात्यायनीरूपतया तत्परतयाऽपि व्याकुर्मः।

ननु मीमांसकादिमते जगत्कर्तुरीश्वरस्याभावात् निर्विषयिणीयं स्तुतिरित्या-

१. अत्र परिगणने धातूनां नवसङ्ख्या न पूर्यते।

शङ्कापनयनार्थतामुपहसति-**शिव इति**। "शी स्वप्नविद्या" वाति गच्छति इति शिवः, "शीङ्स्वप्ने" वा "गतिगन्धनयो" रिति धातुभ्यां निष्पन्नः शिवशब्दवाच्यः। मायोपहितचैतन्यस्यैव ईश्वरत्वात्, शिव ईश्वरः शक्त्या शरीरेण यदि युक्तं स्यात्तदा प्रभवितुं सृष्ट्यादिकर्तुं शक्तः स्यात्, तथा च क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदित्याद्यनुमानं तदावेदकमपास्तं शरीरजन्यत्वोपाधेरनेनोक्तेः। न चेदेवं शरीरयुक्तो न चेत्तदा स्पन्दितुमपि प्रयत्नादिकमपि भवितुं कर्तुं न कुशलः, शरीरव्यतिरेकेण प्रयत्नादेरनुपपत्तेः। नित्यप्रयत्नादौ मानाभावात्। अतो हेतोस्त्वां प्रणन्तुं स्तोतुं वा अकृतपुण्यो मीमांसकादिः कथं प्रभवति समर्थो भवति, आ विस्मये सम्बोधने वा हरिहर-विरञ्च्यादिभिरपि इन्द्रशिवब्रह्मादिभिरप्याराध्य समर्चनीय हे इति भगवत्सम्बोधनम्।।१।।

ननु विरिञ्च्यादेरेव सृष्टिकर्तृत्वेनेश्वरत्वमतः कथं तदाराध्यत्वं **ममेत्याहतनीयांसम्** इति सूक्ष्मं तवचरणपङ्केरुहभवं त्वत्पादाम्बुजोद्भूतं पांसु पञ्चभूतरजः कणं विरिञ्चिर्ब्रह्मा सञ्चिन्वन् एकीकुर्वन् लोकान् चतुर्दश भुवनानि अविकलं सामग्रींवैकल्यरहितं यथास्यात्तथा। विरचयति सृजति, एनं पांसुं चतुर्दशभुवनतया परिणतं शौरिः शेषरूपतया शिरसां सहस्रेण फणासहस्रेण कथमपि कष्टेन वहति विभर्ति। हरः संहर्ता एनं पांसुं चतुर्दशभुवनतया परिणतं सङ्क्षुद्य चूर्णीकृत्य भसितोद्धूलनविधिं भस्मस्नानं भजति करोति, अत एव – "अग्निरिति भस्म मन एतानि चक्षूंषि भस्मानीति" भस्मस्नानमन्त्रेषु भूतादीनां भस्मत्वोक्तिरिति विष्णुपक्षव्याख्या।

भवानीपक्षे तु चरणाश्चत्वारः शुक्लरक्तमिश्रा निर्वाणाख्याः सत्वप्रधानो शुक्लः रजःप्रधानों रक्तः, तमःप्रधानो मिश्रः, गुणातीतो निर्वाणः। शुक्लरक्तयोराज्ञाचक्रम् मिश्रस्य हृत्-कमलम्, निर्वाणस्य सहस्रदलं स्थानम्। शुक्ले विष्णुः, रक्ते ब्रह्मा, मिश्रे रुद्रः, निर्वाणे सदाशिवः, तथा रक्तचरणपङ्केरुहभवं पांसुंरजोगुणं सञ्चिन्वन् विरिञ्चिर्लोकान् सृजति। शुक्लचरणपङ्केरुहभवं पांसु सत्त्वगुणं सञ्चिन्वन् विष्णुरवति। मिश्रचरणपङ्केरुहभवं पांसुं तमोगुणं सञ्चिन्वन् हरः संहरति। तदुक्तं दत्तात्रेयेण – "भूमध्यगौ विधिहरी तव रक्तशुक्लौ, पादौ रजोमलगुणौ खलु सेव्यमानौ। सृष्टिस्थिती वितनुतोः हृदये तृतीयमङ्घ्रि भजन् हरति विश्वमुदग्रमुग्रः। तुर्यं तवेष्टचरणं निरुपाधिबोधसान्द्रामृतं शिवपदे सततं नमामि।" दरिद्राल्पकालजीवि त्वया कथं मत्स्तुतिः कार्या तस्या अतिदुरूहवितर्कया बहुकालसाध्यतया प्राज्ञसुबुद्धि-धनिकचिरजीविसाध्यत्वाादन्तरविद्यानामिति। तथा च त्वद्भक्त्या सत् सर्वं मम न दुर्लभमिति भावः। अविद्यानाम-विद्या धर्मप्रतिपादकशास्त्रम् तद्रहितानाम् अन्तस्तिमिरस्य अज्ञानरूपान्धकारस्य मिहिरः सूर्यो ज्ञानं तद्दोपतकरी तत्प्रकाशिका "मिहिरदीपनगरी" इति, क्वाचित्कः पाठः। तत्र द्वादशादित्या यत्र युगपद्द्वयं प्राप्नुवन्ति तादृशद्वीपनगरी भवतीत्यर्थः। जडानां कामादिशास्त्रीयज्ञानरहितानाम् अचतुराणां चैतन्यं ज्ञानम् तस्य स्तबकः प्रकरः समूहः तद्रूपो यो मकरन्दः पुष्परसस्तस्य श्रुतिक्षरणं तस्य सिरासरणिः

'सरी' इति पाठे निर्झरः 'स्तवकमकरन्देति पाठे स्तवक उत्तरोत्तरस्फूर्तिसम्पर्कः तेन मकरंद द्युतिः विद्वज्जनचमत्कारधारा तस्याः सिरा सरणिः दरिद्राणां निर्धनानां चिन्तामणिगुणनिका चिन्तामणिमयी माला जन्मजलधौ संसारसागरे निमग्नानां मुररिपुवराहस्य विष्णुरूपादिवराहस्य दंष्ट्रा उद्धारकरी भवतीत्यर्थः। अत्र विशेषणचतुष्टयेन धर्मार्थकाममोक्षजनकत्वं भगवत्याः प्रतिपादितम्। धर्मस्य तच्छास्त्रज्ञानसाध्यत्वात् तत्प्रदानं प्रथमेनोक्तं कामस्य चातुर्यसाध्यतया तत्प्रदानं द्वितीयेनोक्तं तृतीयतुर्ययोरथमोक्षदानार्थकत्वस्य व स्पष्टत्वमेवेति विज्ञेयम्। अथ च फलदानद्वारा वाग्भवबीजात्मकत्वं भगवत्या सूचितम्। तदुक्तं त्रिपुरार्णवे – ''हरत्यज्ञानमज्ञानाज्जडिमानमतः पुनः। इतः कामान् वितनुते कैवल्यं कलया विधोः।। वाग्भवं प्रथमं बीजं वेदानां पुरतो यतः। त्रिपुरासंज्ञया भद्रे त्वद्रूपा विश्वविग्रहा।। वाच्यवाचकरूपेण व्याप्नोत्यमितवैभव'' इति।

विष्णुपक्षे – भवति त्वयि विद्यमाना त्वदङ्कस्थास्य विष्णौः 'स्त्रीपुंयोगा-दाख्यायाम्' इति ङीप्, 'ई लक्ष्मीरविद्यानाम्' इत्याद्युक्तरूपेत्यर्थः। तथा चाहंत्वयि प्रपन्नोऽविद्यादिरहितो भविष्यामि इति किमत्र चित्रमिति भावः।।३।।

मदन्या देवता कुतो न सूयत इत्यत आह-त्वदन्यो दैवतगणः पाणिभ्यामेवाभयवरदः, अभयवरमुद्राधारकः त्वं पुनरेका प्रकटितयोर्वराभीत्योरभिनया उपायतया तथा नासि तवाभिनयमात्रधारणं नास्ति, अपि तु वराभयदातृत्वमपि तत्र हेतुमाह-भयादिति, भयात्त्रातुं वाञ्छासमधिकं फलं दातुं तव चरणावेव निपुणौ इत्यन्वयः। यद्वा त्वमेकैका नासि अपि तु त्वमेवैका प्रकटितवरभीत्यभिनयाऽसि, अपितु त्वदन्योऽपि दैवतगणः पाणिभ्यामभयवरदः। एतावता साम्येऽपि वैलक्षण्यं ततो भवत्या इत्याह – **भवानीत्यादि**। अथवा पाणिभ्यामभयवरदस्त्वदन्यत्वेन प्रतीयमानो दैवतगणस्त्यमेवैका नासि, अपि तु त्वमेव। कीदृशी त्वं प्रकटितवराभीत्यभिनया तथापि भयात्त्रातुं वाच्छासमधिकं फलं दातुं तव चरणावेव त्वच्चरणत्वेनोपस्थितावेव निपुणौ इत्यभ्युच्चयः।

विष्णुपक्षे – त्वदन्यो दैवतगणो गणेशादिपाणिभ्यामेवाभयवरदः – प्रकटित-वराभीत्यभिनया एका गौरी त्वं नासि अपि तु त्वमेव भयात्त्रातुं वाञ्छासमधिक फलं दातुं लोकानां शरण्ये गणनायां प्रस्तुते तव चरणावेव निपुणौ गणनाहो इ लोकानां कामेन्द्रशिवब्रह्माणां शरण्ये हे इति सम्बोधनं वा एकाक्षरकोशे एकारलकारो-कारककाराणां कामादिवाचकत्वेनोक्तत्वात्।।४।।

मम प्रभावः कुत्र दृष्ट इत्यत आह-**हरिरिति**। पुरा अमृतमथनानन्तरं हरि-विष्णुस्त्वां-प्रणतजनसौभाग्यजननीमाराध्य नारीभूत्वा मोहिनीरूप विधाय स्मरहरमपि क्षोभं मदनाधीनत्वमनयत्, येन स्मरोऽपि भस्मीकृतस्तस्य मदनाधीनत्वं तव प्रसादेनैव, अन्यथाऽसम्भावितमेवेति भावः। यद्वा हे प्रणतजनसौभाग्यजननि! ई ईंकार-

रूपांत्वामाराध्य इत्यन्वयः, स्मरोऽप्यनेनैव प्रकारेण त्वां नत्वा वपुषा शरीरेण महतां मुनीनामन्तर्मोहाय प्रभवति इत्यन्वयः। वपुषा कीदृशेन रतिनयनलेह्येन रतिः कामस्त्री तन्नयनाभ्यामास्वादनीयेन अतिसुन्दरेण इत्यर्थः। तदुक्तं वामकेश्वरतन्त्रे – 'एतामेव पुरा ध्यात्वा विद्या त्रैलोक्यमोहिनीम्। त्रैलोक्यं मोहयामास कामारिं भगवान हरिः॥ कामदेवोऽपि देवेशि महात्रिपुरसुन्दरीम्। समाराध्याभवल्लोके सर्वसौभाग्य सुन्दरः'' इति॥ तैत्तिरीयश्रुतिरपि – ''जनको ह वै वैदेहः अहोरात्रैः शमाजगामेति।'' जनक एतद्विद्याप्रवर्तको विदेह एवं वैदेहः कामः अहोरात्रैरहोरात्रात्मकैः पञ्चदशाक्षरीमन्त्रवर्णैः दर्शादिपूर्णिमान्तकलात्मकैः समाजगाम तं मन्त्रमाह-तवादिति तदर्थः।

विष्णुपक्षे – हरिः इन्द्रः गौतमशापानन्तरं त्वामाराध्य नारीभूत्वा प्रणतजनसौभाग्यजननी गौरी तथा स्मरहरमपि क्षोभं विस्मयमनयत् प्रापयामासेत्यर्थः शेषं समानम्॥५॥

ननु पुरुषस्य नारीरूपग्रहणं नार्या वा पुरुषरूपग्रहणमाश्चर्यजनकमिति भवतु, तत्र मत्प्रसादोपयोग कन्दर्पस्य तु मुनिमोहकत्वं स्वसामग्रीसम्पत्त्यैव भविष्यतीति, अत आह – **धनुः पौष्पम्** इति। तथा च तदीया सामग्र्येव नेदृशीति भावः। धनुः पौष्पं पुष्पमयं सुकुमारं न वज्रोपममित्यर्थः। मौर्वी ज्या मधुकरमयी भ्रमरमयी मधुकराणामाकर्षणादिकालेऽस्थैर्यमनेन द्योत्यते। विशिखा बाणाः पञ्चैव न त्वधिकाः, वसन्तः ऋतुः कादाचित्कः सामन्तः सहायः, मलयमरुत् दक्षिणानिलो मन्दगमनः, आयोधनरथः युद्धसाधनो रथः स्वयमप्येकः द्वितीयचेत्नसहायरहितः अनङ्गः शरीरेणापि शून्यः तथापि हे गिरिसूते! ते तव अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् कामपि अनिर्वचनीयां कृपां लब्ध्वा सर्वं न तु यत्किञ्चित् जगत् संसारवर्ति प्राणिसमूहं विजयते इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – कृपां कीदृशी हिमगिरिसुते काम् हिमगिरिसूता इकः नामो वाञ्छा यत्र इः कामः कः स्वार्थे यादृशीं भगवत्कृपामासाद्य कामो जगद्वशीकरोति, तादृशकृपाविषयो यद्यहं स्यां तदाहमपि कान्तं वशीकुर्यामित्याशयेन तादृशकृपाभिलाषो भगवत्यो इत्याशयः। यद्वा हिमगिरिसुतायामिकः कामोऽर्थान्महेशस्य यतः महेशनिष्ठपार्वतीविषयकाभिलाषजननशक्तिः कामस्यः भगवत्कृपात एवेति भावः॥६॥

भगवतीस्वरूपमाह – क्वणदिति। क्वणत् शब्दायमानं काञ्चीदाम क्षुद्रघण्टिकास्रक् यस्याः सा तथा, करिकलभः करिशावकः तत्कुम्भवत् स्तनमदो यस्याः सा तथा, करिशब्दश्चात्रोपरञ्जकः, करिषुकं प्रकाशं लभते इति करिकलभः, करिश्रेष्ठ इत्यर्थः इति केचित्, मध्ये उदरे परिक्षीणा कृशा परित परिणतः परिपूर्णः शरत्कालीनो यश्चन्द्रः तद्वद्वदनं मुखं यस्याः सा, तथा करतले धनुः कोदण्डं वाणान् पाशं रज्जुविशेषं सृणिमङ्कुश दधाना धारयन्ती नोऽस्माकं पुरस्तादग्रे आस्तां तिष्ठतु, कीद्रृशी पुरमथितुः शिवस्य आहोपुरुषिका अहो पुरुषोऽहमित्यभिमानरूपा ''आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनाऽऽत्मनि'' इत्यमरः। अत्र पाशधनुषोरूर्ध्वाधो कामकरयोः

अङ्कुशबाणयोरूर्ध्वाधोदक्षकरयोर्ध्यानम्। केचित् दक्षोर्ध्वकरे पाशं वामोर्ध्वकरेऽङ्कुशं शक्तीनामिच्छन्ति। अत्र धनुरक्षवं बाणा रक्तकमलनीलकमलकल्हारकैरवसहकार-मञ्जरीरूपास्तन्त्रराजादावुक्ताः, अङ्कुशं नानारत्नखचितसुवर्णमयं पाशो रक्तपट्टनिर्मितः।

विष्णुपक्षे – नोऽस्माकं पुरमथितुः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थानाशकस्य अस्मान्मोक्षप्रदस्य विष्णोरग्रे आहोपुरुषिका पार्वतीरूपा आस्ताम् तिष्ठतु अप्रयोजकत्वात्, मोहिनीमूर्तेः शिवक्षोभकरायास्ततोऽप्याधिकसुन्दरत्वादित्याशयः। "ऊर्ध्वाभ्यां मणिवंशवादनवरं मुद्रालसत्पुस्तकम्, पाशं चाङ्कुशमैक्षवं धनुरिपुं सम्यग्धानं करैः॥ गोपीगोपपरीवृतं सुरतरोर्मूले स्थितं हारिणं, स्त्रीवेशं मणिभूषणोज्ज्वलममुं कृष्णं भजे सुंदरम्॥ इति सुन्दरीगोपालाभिप्रायेण वेदं सङ्गमनीयम्॥७॥

सुधासिन्धोरमृताम्बुधेर्मध्ये सुरविटपिनां कल्पवृक्षाणां या वाटी तयाः परिवृते वेष्टिते मणिद्वीपे नवरत्नरचितद्वीपे नीपोपवनवतिकदम्बारामरमणीये चिन्तामणिगुहे चिन्तामणिरत्नरचितकुड्यस्तम्भादियुक्तमंदिरे शिवाकारमञ्चे शिवानां ब्रह्मविष्णु-प्रदेशानामाकारो मूर्तिर्यत्र तादृशे मञ्चे खट्वारूप परमशिव सदाशिव एव पर्यङ्कशिपुतया स्थितः तस्मिन् निलयोऽवस्थानं यस्यास्ताम्। "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले व्यवस्थिताः॥" इति वचनात्। तदुक्तं रुद्रयामले – "यस्य नो पश्चिमे जन्म न स्वयं यो महेश्वरः। स न प्राप्नोति परमां दशपञ्चाक्षरीमिमाम्॥" इति। एतादृशीं त्वां कतिचन धन्याः पश्चिमजन्मानः स्मरन्ति। "सृष्टिचक्रं सुधासिन्धुः सौभाग्यं सुरवाटिकाः। दशारयुगलं रत्नद्वीपं नीपवनं तथा॥ चिन्तामणिरहं रम्यमष्टारं परमेश्वरि। त्रिकोणं मञ्चरूपं तु बिन्दुचक्रं सदाशिवः॥ इति वचनादर्थो वा। अथ च सुधासिन्धुरासवसमूहः सुरविटपिकुलवृक्षः भूषारूपो मणिरेव द्वीपो यत्र नीपोपवनः चिन्तैव मणिर्यस्मात् तादृशे गृहे अचलरूपे शिवाकारे वराङ्गरूपे परमशिवो बिन्दुः चिदानन्दलहरी सर्वेषामानन्दानामित्यादिश्रुत्युक्तरूपामित्यर्थः। पर्यालोचनया पञ्चमयागोऽन्यत्रसूचितः। कीदृशीं चिदानन्दलहरीं विज्ञानसुखतरङ्गात्मिका-मित्यर्थः। शिव एकारस्तेन त्रिकोणं परमशिवो बिन्दुः। श्रीचक्रान्तर्गता त्रिकोण-मध्यनिलयमित्यर्थ इत्यपि वदन्ति।

विष्णुपक्षे – नीपोपवनवति वृन्दावनेऽपि तत्सत्त्वात् सौन्दर्यातिशयेन शिवमप्याकारयतीति शिवाकारे कल्याणरूपे वा मञ्चे खट्वायां हे परमशिव परमकल्याणस्वरूप! पर्यङ्कनिलयां चिदानन्दलहरीरूपांत्वां कतिचन पुरुषा भजन्तीत्यर्थः॥८॥

क्वणत्काञ्चीत्यादिना स्थूलध्यानं चिदानन्दलहरीमित्यादिना पर ध्यानमुक्त्वा सूक्ष्मध्यानमाह-**महीमिति**। मूलाधारे चतुर्दले महीं पृथिवीं स्वाधिष्ठाने जलं मणिपूरे नाभिचक्रे स्थितं तद् हुतवहं स्वाधिष्ठानमणिपूरयोः संज्ञाव्यत्ययः। शान्तनवमतेनेति हृदि

अनाहते मरुतं, वायुमुपरि कण्ठे विशुद्धिचक्रे आकाशं, (भ्रूमध्ये आज्ञाचक्र आकाशं) भ्रूमध्ये आज्ञाचक्रे मनः अन्तःकरणम्, एवं सकलमपि कुलपथंषट्चक्र जित्वा सहस्रारे द्वाद्वशान्ते कैलाससंज्ञके पत्या कान्तेन शिवेन सह रहसि एकान्ते विहरसित्यर्थः। सिद्धिसोपाने, "कुण्डलिन्या सहाभेदे थोगी त्यजति मेदिनीम्। सलिलस्थानयोगेन जले चरति योगवित्।। वह्नेर्भेदे जलमिव स्पृशत्यग्नि ज्वलच्छिखम्। मरुद्भेदे शीघ्रगतिर्याति क्रोशशतं क्षणात्।। व्योमभेदे खे चरति मनोभेदे मनोगतिः। यत्र कामयते तत्र याति लोकत्रयेऽपि च।। संयोजयन् शिवपदे शिव एव प्रजायते। कर्ता हर्ता च सर्वत्र सुरासुरनमस्कृतः।।" इति सिद्धिविशेषोप्युक्तः, कुण्डलिनीरूपापि त्वमेवेति विष्णुपक्षेऽपि तात्पर्यम्।।९।।

कुण्डलिन्यास्तावद् भूमिकात्रयं तत्रतिस्त्रःभूमिका महीमित्यादिनोक्ता, अन्वय-भूमिकां प्रत्यावृत्तिभूमिकां चाह - **सुधाधारासारैरिति।** सुधाधारासारैरमृतधारास-म्पातैश्चरणयुगलान्तर्विगलितैः भ्रूमध्यगतशुक्लरक्तचरणमध्यार्गतो निष्पन्दितैः प्रपञ्चं मानसं स्थानादिषट्चक्ररूपं कुलपथं सिञ्चन्तीत्यनेनान्वयभूमिकोक्ता प्रत्यावृत्तिभूमिकामाह-पुनरपीति रसाम्नाया पूर्वदक्षिपश्चिमोत्तरोर्ध्वानुत्तराः शक्तेराम्नायाः स्थाननि पार्थिवाप्यानलवायव्यनाभसमानसाः शाम्भवाम्नायाः एतेषां स्थानानि उत्तरादिक्रमेण भ्रूमध्यादिमानसादिक्रमेण वा एतेषां महसा एषां षण्णां प्रकाशकतेजसा स्वां भूमि मूलाधारमवाप्य लब्ध्वा, आत्मानं स्वस्वरूपं भुजगनिभं सर्पाकारम् अध्युष्टवलयं सार्धत्रिवलयं कृत्वा कुलकुण्डे मूलाधारान्तर्गतचतुर्दलपद्मकर्णिकामध्ये वर्तिनि त्रिकोणे कुहरिणिकुहरं रन्ध्रविशेषस्तद्वति गुप्तविषये (स्थाने) स्वपिषि, तदुक्तम् - "मूलाद्विब्रह्मरन्ध्रान्तरक्तकोणां तु सन्निभां। कुण्डलिनीं नित्यां विद्युद्वल्लीसमाकृतिं। मत्तालिकुलहङ्कारसदृशतरनादिनीम्। उन्नीयोन्नीयचकेषु क्रमात् स्पन्दति वैभवं।। अनुभूय परं गत्वा पीत्वा कुलपरामृतम्। अकुलात्कुलकं भूयः कुलावकुलकं महः।। एवं मां सुन्दरीं ध्यायेत्सूक्ष्मध्यानं प्रकाशितं।। इति पूर्ववदेव विष्णुपक्षे सङ्गतिः।।१०।।

श्रीचक्रमुद्धरति-**चतुर्भिरिति।** श्रीकण्ठेः शिवैरूर्ध्वमुखत्रिकोणैः चतुर्भिः चतुःसङ्ख्यकैः तथा शिवयवतिभिः अधोमुखत्रिकोणैः पञ्चभिः पञ्चसङ्ख्यकैः, अधः-प्रभिन्नाभिः सम्बद्धाभिरिति। अनेन प्रकारेण शम्भोर्नवभिर्मूलप्रकृतिभिः श्रीचक्रकारणभूताभिः नवमोनिभिः। यद्वा मूलप्रकृतिमिः प्रपञ्चस्य मूलकारणैः यदुक्तं कामिकायाम् -" त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिधातवः शक्तिमूलकाः। मज्जाशुक्रप्राणजीव-धातवः शिवमूलकाः।। नवधातुरयं देहो नवयोनिसमुद्भवः।।" इति नवयोनिः। श्रीचक्रवसुदलमष्टदलं त्रिवलयं त्रिरेखा भूबिम्बरेखात्रयम्, एभिः सार्धं सह तव त्रयश्चत्वारिंशद् भवन कोणा गृहकोणाः परिणतास्तदुक्तम् - "बिन्दुत्रिकोणवसुकोण-दशारयुग्ममन्वस्त्रनागदलसङ्गतषोडशारम्। वृत्त्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रराजमुदितं परदेवतायाः।" इति। प्रस्तारवशात्रिकोणाध स्थितकोणद्वयस्याष्टकोणान्तर्गत्वात् त्रिगत्वारिंशत्वमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु-भवनकोणा भवनरूपाणि त्रिकोणानि, तदुक्तं

दक्षिणामूर्तिसंहितायां – "चत्वारिंशद्भागैरुक्तं त्रिभागैरपि पार्वति।" अस्योद्वारक्रमस्तु – "वृत्तं कृत्वेष्टमानेन सूत्रं पूर्वापरायतम्। विन्यस्य विभजेदष्टचत्वारिंशद् विभागतः।। षष्ठे षष्ठे पञ्चमे च तृतीयाङ्के चतुर्थेऽथ षष्ठे षष्ठांशके पुनः।। विधाय नवचिह्नानि तेषु सूत्राणि पातयेत्। नवयामोत्तराग्राणि तेषामुभयपार्श्वतः।। आद्यद्वितींयतुर्याणां तथा पञ्चमषष्ठयोः। अष्टमान्तिमयोर्विद्वानग्निवेदकलांशकान्।। पुराणद्व्यष्टवेदाग्निसङ्ख्यांशान् मार्जयेत्क्रमात्। शनिमध्येवदेदन्तौ चन्द्रान्ते केतुमध्यतः।। गुरौ रवौ भौममध्ये शुक्रान्तौ सोममध्यतः। शन्यन्तौ वृत्तमध्यन्तु राह्वन्तौ रविमध्यतः।। केत्वन्तौ बुधमध्ये तु योजयेत्क्रमतो बुधः। मध्यवह्निस्फुरद्रूपमष्टद्विदशवह्निकम।। चतुर्दशानलोद्योतं श्रीचक्रं जायते परम्। तद्बहिर्वसुपत्राख्यं तद्बहिः षोडशं दलम्।। वृत्तत्रितयसंशोभं त्रिरेखाञ्चितभूगृहम्। त्रिधामनिलयं द्वारचतुष्टयसुशोभितम्। सर्वतेजोमयं दिव्यं सोमसूर्याकलात्मकम्।। इत्यत्र रव्यादिसंज्ञा अधस्तनरेखामारभ्य ज्ञेयाः।

विष्णुपक्षे – चतुर्भिश्चतुः सङ्ख्यांकैः श्रीकण्ठैः शिवैः ब्रह्मरुद्रेश्वरसदाशिवरूपैः पञ्चभिः शिवयुवतिभिः – "श्रीविद्या त्वरिता चैव पारिजातेश्वरी तथा। त्रिपुरापञ्चवाणेशी पञ्चकल्पलताः स्मृताः" इत्यादिनोक्ताभिः शम्भोर्महेशस्य प्रकर्षेण भिन्नाभिः मूलप्रकृतिभिः जलाद्यष्टमूर्तिभिः जीवात्मना सह नवभिस्तया त्रिवलयं लोकत्रयं तदेव रेखात्रयं ताभिश्च सार्ध त्रयश्चत्वारिंशत् इन्द्रादिदेवतास्तव भवनमिव भवनं देहं तस्य कोणा एकादश परिणताः हे वसुदल? वसु धनं ददातीति वसुदो दाता तं लात्यनुगृह्णाति इत्यर्थः, कलानां चतुःषष्टिकलानामुज्वलचन्द्रप्रकाश हे इत्यर्थः।।११।।

त्वदीयमिति – हे तुहिनगिरिकन्ये! त्वदीयं सौन्दर्य तुलयितुमुपनोपमामेयभावेन वर्णयितुं विरिञ्चिप्रभृतयः ब्रह्मादयः कवीन्द्राः कथमपि कल्पन्ते न कथमपीत्यर्थः, उपमानाभावादित्यर्थः। अमरललना देवाङ्गना यत्सौन्दर्यं सालोक्यं मनसा गिरिशसायुज्यदवीं यान्तीत्यन्वयः, एतेन वयं यदि शिवरूपा भवामः तदा एतस्या सौन्दर्यमुपभुञ्जाम इत्युक्तं भवति। अथवा अमराणां ललनं विलासो येषां ते साधका औत्सुक्यादौत्कण्ठ्यात्सौन्दर्य मनसा आलोक्य ध्यात्वा तपोभिः दुष्प्रापां गिरिशसायुज्यपदवीं यान्ति प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः, इति मम प्रतिभाति। एतेन ध्यानस्य भोगमोक्षप्रदत्वमुक्तं भवति इति।

विष्णुपक्षे – तुहिनगिरिकन्या गौरी ई लक्ष्मीस्तथा विरिञ्चिप्रभृतयः कवीन्द्रास्त्वदीयं सौन्दर्यं तुलयितुं न समर्थाः अमरललना भोगैकमात्रपरा अपि यद्वा हि अमरललना अपि गोपयुवतयः अपि स्वतोऽशुचिस्वभावा यत्सौन्दर्यं मनसा आलोच्य ध्यात्वा तव सायुज्यपदवीं यान्ति, हे गिरिशेति सम्बोधनम् गिरौ गोवर्द्धने गोपी रमयन् शेते गिरि मन्दराचलं क्षीरसमुद्रमथनेन श्यति तनूकरोति वा इत्यर्थः।।१२।।

नरमिति – वर्षीयांसं वृद्धं नयनविरसं कुरूपं नर्मसु कामक्रीडासु जडमनभिज्ञमेतादृशमपि नरं मनुष्यं तवापाङ्गालोके अपाङ्गेन यदालोकनं तस्मिन् पतितं तद्भाजनं

शतशोयुवतयोऽनुधावन्ति। कीदृश्योगलद्वेणीबन्धा विगलितकवरीभाराः, कुचकलशाद् विस्रस्ता विभ्रष्टाः सिचयाः कञ्चुलिकायासां ताः, हर्षितनिःसरणात्त्रुट्यत्काञ्च्यः छिन्नक्षुद्रघण्टिका विगलितदुकूला; भ्रष्टोत्तरीया इत्यर्थः। विष्णुपक्षेऽप्येवम्।।१३।।

अथ रश्मिक्रमं सूचयति – **क्षिताविति-क्षितौ** मूलाधारे षट्पञ्चाशद्दले पार्थिवतत्वरूपा अष्टाविंशति रश्मयः। पार्थिवतत्त्वानि च पञ्चतन्मात्राः, पञ्चभूतानि, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, अन्तःकरणचतुष्टयं, कालः, प्रकृतिपुरुष-महत्तत्त्वानि, अष्टाविंशतिः। शिवशक्तिभेदेन द्विविधानि तेन षट्पञ्चाशत्। एषां नामान्यग्रे वक्ष्यन्ते। उदके मणिपूरे द्विपञ्चाशद्दले आप्यतत्वानि षड्विंशतिः। पञ्चभूतानि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, तेषामर्था दश, मन इति शैवशाक्तभेदेन द्विपञ्चाशत्। हुताशने स्वाधिष्ठाने द्विषष्टिदले तैजसतत्त्वानि एकत्रिंशत्-पञ्चभूतानि, तन्मात्राः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि तेषामर्था दश, मन इत्येकत्रिंशत् शिवशक्त्योर्विभागेन द्वाषष्टिः। अनिले अनाहते चतुःपञ्चादशद्दले वायुतत्वानि सप्तविंशतिः। महत्तत्वन्यूनपार्थिवतत्त्वानि। शिवशक्तिभेदेन चतुःपञ्चाशत्। दिविं विशुद्धिचक्रे द्विसप्ततिदले व्योमतत्वानि षट्त्रिंशत्। शिवशक्तिसदाशिव ईश्वरः शुद्धविद्यातत्त्वमायाकालविद्यारागकालनियतिपुरुषप्रकृतिअहङ्कारबुद्धिमनःप्रज्ञानेन्द्रिय-कर्मेन्द्रियशब्दस्पर्शरूपरसगन्धपञ्चभूतानि इति शिवशक्तिविभागेन द्विसप्ततिः। मनसि आज्ञाचक्रे चतुःषष्टिदले मानमतत्त्वानि द्वात्रिंशत्। तथा हि-पुरा चतुर्विद्या परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति, इच्छा पञ्चधा कर्तुं कारयितुमुपकर्तुंप्रतिकर्तुमुदासितुमिति। ज्ञानं चतुर्विधम्निरालम्बनं सालम्बनञ्चेति, सालम्बनं त्रिविधम्-ज्ञातृज्ञेयज्ञप्तिरूपेण, विभिन्न-रूपेण, न निरालम्बनं, त्वम्-अहं-त्वदीयम् मदीयं इति चतुर्विधमपि एकत्वेन परिगणितम्। क्रिया सप्तधा-इष्टं पूर्तं स्वाध्यायः जपः पूजा तपो दानमिति। कुण्डलिनी भूमिकाभेदेन चतुर्विधा-उन्नयः लयः प्रत्यावृत्तिः विश्रान्तिरिति। मातृका अष्टधा वर्गाष्टकभेदात् एवं द्वात्रिंशत् शिवशक्तिविभागेन चतुःषष्टि। एवं पार्थिवादितत्त्वरूपाः षष्ट्युत्तरत्रिंशतं मरीचयः शाम्भवाः तदुक्तं कुब्जिकातन्त्रे – "आदौ परा चतुर्धा स्यात् द्वितीयेच्छात्र पञ्चधा। तृतीये वेदधाज्ञाना चतुर्थी सप्तधा क्रिया।। पञ्चमी कुण्डली द्विर्द्विःषष्ठी स्यान्मातृकाऽष्टधा। परातो जायतेच्छा हि सा च व्योमपतिः स्मृता।। षट्त्रिंशन्नायिकाः प्रोक्ताः कण्ठस्थानसमाश्रिताः। इच्छातो जायते ज्ञाना सा च वायोरधीश्वरी।। सप्तविंशतिरश्मीनां पतिः साऽनाहताश्रया। ज्ञानतो भूक्रिया व्यक्ता सा च वह्नीश्वरी मता। एकत्रिंशद्रश्मिपतिः स्वाधिष्ठानसमाश्रिता। क्रियातः कुण्डली व्यक्ता सा स्यात् सलिलनायिका।। सप्तविंशतिंरश्मीनां मणिपूरं समाश्रिताः। कुण्डल्या मातृका जाता सा क्षितेरीश्वरी मता।। अष्टाविंशतिरश्मीनामधिपाधारमाश्रिता। शिवशक्तिबिभागेन द्विविधा शाम्भावाज्ञया।। षष्ट्युत्तरं च त्रिंशतमेवं शम्भुमरीचयः। परादिशक्तिभिः षड्भिर्नायकैः सहितः पुरः।। द्विसप्तत्यकिकत्रीणि शतान्याहुर्मनीषिणः। एषा स्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो महीं चरेत्। सर्वेषां स्मरणाशक्ता षट्सु चैकमपि स्मरेत्। एतेषां स्मृतितो लोकः

पापहा पूजनात् पुनः।। लक्ष्मीवान् ध्यानतो जीवन्मुक्तो रश्मिकुले वसेत्।।'' इति। तथा तत्रैव – ''शिवस्य निष्प्रपञ्चस्य परमार्थशरीरिणः। विद्युल्लता परा जातापञ्चानां मातृरूपिणी।। अन्यासां मार्गयोगात् सैका षोढा प्रजायते। परा चेत्तथा ज्ञाना क्रियाकुण्डलिनीति च।। मातृका चाष्टधा प्रोक्ता पराभेदास्ततः स्मृताः। कुण्डलो मातृकाभ्याञ्च षोढा भिन्नमपूषकम्। नानाविध शुचिततं तन्त्रमेतत्षडन्वयं। उत्पन्नं शाम्भवं पश्चाज्जगदेतच्चराचरम्।।'' अथ पार्थिवादि चक्रे रश्मीनां नामानि-ज्वालोड्डीश्वरः ज्वालोड्डीश्वरी, जालेश्वरः जालेश्वरी, पूर्णेश्वरः पूर्णेश्वरी, कामेश्वरः कामेश्वरी, श्रीकण्ठः, गगनः, अनन्तः स्वः स्वरसा, १२ शङ्करः, क्षितिः १४, पिङ्गलः, पातालदेवी, नादाख्यः, नादा, आनन्दा, डाकिनी, आलस्यः, शाकिनी, महानन्दा, लाकिनी, योग्यः, काकिनी, अतीतशाकिनी, पादः, हाकिनी, आधारेशः रक्ता, चक्रीशः, चण्डा, कुरङ्गीशः कराला, गदध्रोशः, महेच्छुष्मा, अनादिविमलः, मातङ्गी, सर्वज्ञविमलः, पुलिन्दा, योगविमलः, शबरी, सिद्धविमलः, वाचापरा, समयविमलः, कुलालिका, मित्रेशः, कुब्जा, उड्डीशः, लज्जा, सलया, कुलेश्वरी, चर्याधीशः, कुलजा ५६, एते पार्थिवरश्मयः। मूलाधारे षट्पञ्चाशद्दलं कमलं विचिन्त्य तत्कर्णिकायामग्रे वक्ष्यमाणौ शिवो सम्पूज्य दलेषु रश्मयः पूज्याः। शिवे ''आनन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामि'' इति योज्यम्। शक्तो ''अम्बादेवीश्रीपादुकां पूजयामि'' इति योज्यम्। एवं सर्वत्र चक्रेषु। अथवा सर्वसिद्धिषट्कोणं विचिन्त्य पश्चिमादितो रश्मीन पूजयेत्। तदुक्तं पद्मवाहिन्याम् – ''षट्कोणं शिरसि ध्यात्वा पश्चिमादिषु तु क्रमात्। कोणेषु पूजयेत् यत्नादष्टाविंशतिकं क्रमात्।। चतुष्कं पञ्चकं चैव चतुष्कं पञ्चकं पुनः। चतुष्कमिति सम्भिन्नाः क्रमात्पार्थिवरश्मयः।।'' इति भूमावपि विलिख्य पूजयन्ति। अथापि रश्मयो मणिपूरे शाम्भवक्रमे स्वाधिष्ठानमणिपूरयोर्व्यत्ययः, ते च सद्योजात-माया-महादेवः श्रीः, अघोरः, पद्मा, तत्पुरुषः, अम्बिका, अनन्तः, निर्वृतिः, अनाथः, प्रतिष्ठा १२, जनाश्रितः, विद्या, अचिन्त्यः, शान्ता, शशिशेखरः, उमा, तीव्रः, गङ्गा, मणिवाहः, सरस्वती, अम्बुवाहः, कमला, तेजोधीशः, पार्वती, विद्यावागीशः, चिन्ता, चतुर्विद्येश्वरः, सुकमला, उमा, गङ्गेश्वरः, मन्मथापः, कृष्णेश्वरः, श्रिया, श्रीकण्ठः, लया, अनन्तः, सती शेखरः, मेखला, पिङ्गलः, यशोवती, साध्याख्यः, हंसा, नन्दा, परदिव्यौघः, वामा, मारदिव्यौघः, ज्येष्ठापि रौद्रः, रौद्री, सर्वेश्वरः, सर्वमयी ५२, एते आप्या रश्मयः मणिपूरे षड्दले चतुष्कादिक्रमेण पूज्याः। तदुक्तं पद्मवाहिन्याम्। ''चतुष्कं च चतुष्कं च षड्कं भूयश्चतुष्ककम्। पञ्चकं त्रिकमित्येव भिन्ना जलमरीचयः।'' तन्त्रान्तरे द्विपञ्चाशद्दलं विचिन्त्य तत्र पूजनमुक्तम्। एवमग्रेऽपि। अथ तैजसरश्मयः परापरः चण्डेश्वरी, परमः, चतुष्मती, तत्परः, गुह्यकाली, अपरः संवर्त्ता, चिदानन्दः, नीलकुब्जा, अघोरः, गन्धा, सामारसः, रसा, ललितः, स्मया स्वस्थः स्पर्शा भूतेश्वरः, शब्दा, आनन्दः, डाकिनी, आलस्यः, रत्नडाकिनी, प्रभानन्द, चक्रडाकिनी, योगानन्द, पद्मडाकिनी, अतीतः, कुब्जडाकिनी, खादः, प्रचण्डडाकिनी, योगेश्वरः, चण्डा,

पीठेश्वरः, कोशला, कुलकौलेश्वरः, पावनी, कुक्षेश्वरः, समया, श्रीकण्ठः, कामा, अनन्तः, रेवती ४४, शङ्करः, ज्वाला, पिङ्गलः, कराला सादाख्यः, कुब्जिका, करालरात्रिः गुरुः, परा सिद्धगुरुः, शान्त्यतीता, रत्नगुरुः, शान्तां शिवगुरुः, विद्या मेलगुरुः, प्रतिष्ठा समगुरुः, निवृत्तिः, एते स्वाधिष्ठाने दशदले पश्चिमादि नवदलेषु षट् षट् क्रमेण दशमदलेऽष्टकं पूजयेत्। पद्यवाहिन्यान्तु – 'पञ्चकं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं पुनः। षट्कमित्यं क्रमाद्भिन्नास्तैजसाः क्रमरश्मयः।। इति षट्कोणे प्रयोजनमुक्तम्।।६२।। अथ वायव्यामराश्रये खगेश्वरः, भट्टारकूर्मः, आधारा, मेषा, शोकाद् दमोनः, मल्लिका, ज्ञानविमला, महानन्दः, शर्वरी, तीव्रः, लिजाप्रियः, कुमुदा, कालिकः, मेवकीडामरः, डाकिनी, रामः, पाकिनी, लामः, लाकिनी, कामरः, काकिनी, सामयः, साकिनी, हामरः, हाकिनी, आधारेशः, राका, चक्रीशः, बिन्दुः, कुरुरा, कुला, समयश्रीशः, कुब्जिका, ऱ्हदीशः, कामकला, शिरसः, कुलवाधिका, शिखेशः, वर्वरा, वर्मी, बहुरूपा अशस्त्रेशः, महत्तरी परमगुरुः, मङ्गला परादिगुरुः, कोसरा पूज्यगुरुः, रामः ५४। एतेऽनाहते द्वादशे दले पश्चिमादिपूज्याः। तृतीये षष्ठनवदलेषु षट् षट् अन्येषु चतुष्कं चतुष्कम्। अथवा प्रथमान्त्ययोः षट्कमष्टकम् अन्येषु चतुष्कं चतुष्कम्। पद्यवाहिन्यान्तु – चतुष्कं पञ्चकं षट्कं चतुष्कं पञ्चकं त्रिकम्। इति क्रमेण भिन्नाः स्युः वायवीया मरीचयः। इति षट्कोणपूजनमुक्तम्।।

अथ नाभसा :– हृदयः कौलिकीपरः, कान्ताभोगः, विश्वेशीमयः, योगिनीमहः, ब्रह्मसारा शवरः, शवरी, द्रवः, कालिका रसः, जुष्टचाण्डाली, मोहः, अघोरेशी, मनोमयः, हेला, सवकः, सहारक्ता, ज्ञानगुह्य, कुब्जिका, खरः, डाकिनी, ज्वलनः, राकिनी, महाकूलः, लाकिनी, मयोज्वाला, काकिनीतेजः, शाकिनीमूर्धा, हाकिनीवायुः, पापघ्नी, कुलसिंहा, संहारः, कुलाम्बिका, विश्वम्भरः, कामा, कौटिलः, कूर्ममाता, गालवः, कङ्काली, व्योमः, व्योमा, श्वसनः, नादा, खेचरः, महादेवी, बाहुलः, महत्तरी, तातः, कुण्डली, कुलातीतः, कुलेशी, अंजः, इन्धिका, मननः, दीपिका, ईशः, रेचिका, शिखः, मोचिका, परमः, परा, पराचित एते विशुद्धो षोडशदले आद्यन्तयोः अष्टकम् अष्टकमन्येषु चतुष्कं चतुष्कम्। पद्यवाहिन्यान्तु – "षट्कं षट्कं पुनः षट्कं षट्कं षट्कं पुनश्च तत्। इति क्रमात् समुद्दिष्टा नाभसा दिव्यरश्मयः" इति षट्कोण पूजनमुक्तम्।

अथ मानसे रश्मय :– परा, परापरा, भरा, भरापरा, चित्, चित्परा, महामायामहा, मायापरा, इच्छा, इच्छापरा, सृष्टिः, सृष्टिपरा, स्थितिः, स्थितिपरा, निरोधः, निरोधपरा, मुक्तिः, मुक्तिपरा, ज्ञानः, ज्ञानपरा, सत्यः, सती, असत्, असतीपरा, सदसत् सदसदतीता, क्रिया, क्रियापरा, आत्मा, आत्मापरा, इन्द्रियाश्रयः, इन्द्रियाश्रयपरा, गोचरः, गोचरपरा,, लोकमुख्यः लोकमुख्यपरा, वेदवत्, वेदवत्परा, संवित्, संवित्परा, कुण्डलिनी कुण्डलिनीपरा, सौषुम्णः सौषुम्णपरा, प्राणसूत्रः, प्राणसूत्रपरा, स्पन्दः, स्पन्दपरा, मातृका, मातृकापरा, स्वरोद्भवः, स्वरोद्भवपरा,

वर्णजः, वर्णजपरा, शब्दजः, शब्दजापरा, वर्णज्ञातः, वर्णज्ञातापरा, वर्गज, वर्गजापरा, संयोगजः, संयोगजापरा, मन्त्रविग्रहः, मन्त्रविग्रहापरा, ६४, एते आज्ञायां द्विदले पूज्याः। चतुष्कचतुष्टयं वामदले चतुष्कचतुष्टयं दक्षिणदले। पद्मवाहिन्यान्तु – "चतुष्कं पञ्चकञ्चैव चतुष्क सप्तकं पुनः। चतुष्कमष्टकंचेतिक्रमान्मानसरश्मयः।।' इति षट्कोणे पूजनमुक्तम्। इति पद्मवाहिन्यामुक्तानि रश्मिनोमानि मिथुनमालायान्तु एतेषां नामान्तराणि उक्तानि (तानि पूर्वस्मिन् डिण्डिमभाष्ये उक्तानि, चतुर्दशश्लोकव्याख्यानावसरे। अत्र नोक्तानि विस्तरभयात्)। अनेन प्रकारेण ये मयूखास्तेषामुपरि सहस्रारे तव पादाम्बुजयुग रक्तशुक्लात्मकं तयोर्मन्त्रस्तु – "महाश्रीचक्रनगरसम्राज्ञीरक्तश्रीपादुकां पूजयामि नमः" इति ब्रह्मरन्ध्रदक्षिणभागे, वाममागे तु "श्रीमन्महाश्रीचक्रनगरसम्राट्शुक्लश्रीपादुकां पूजयामि नमः" इति। "एवं रश्मिक्रमं कुर्वन् साधको विजितेन्द्रियः। धनधान्यपरारोग्यं पाण्डित्यादिपदं व्रजेत्। एवन्तु चक्रदेवीनामन्तर्यागो निवेदितः।।" इति फलश्रुतिः।

यत्तु आधारादिद्विचक्रे अग्निसूर्यसोमावस्थानं तत्राग्नेरष्टोत्तरशतकिरणाः क्षितावुदके वसन्ति। हुताशे निजे च षोडशाधिकशतगभस्तयो भानोः एवं दिवि मनसि च षट्त्रिंशदधिकगभस्तयः सोमस्य। तदुक्तं भैरवामले – "अष्टोत्तरशतं वह्नेः षोडशोत्तरकं रवेः। षट्त्रिंशदुत्तरं तेजः सोमस्य परिकीर्तितम्।" इति व्याख्यानं तदप्युक्तं भिन्नमेव विष्णुपक्षेऽपि समानम्।।१४।।

अथ त्रिभिः श्लोकैः वाग्भबोपासनोपयुक्तध्यानादिकमुच्यते। तत्र साक्षिक-ध्यानमाद्येनाह-**शरज्ज्योत्स्नेति**। शरत्कालीनचन्द्रिकारुचिं शशिना युतं शशियुतम्। जटाया जूटो बन्धस्तन्मयं मुकुटं यस्यास्तां, वरो वरमुद्रात्रासाः त्राणमभयमुद्रा स्फटिकगुटिका स्फटिकमाला पुस्तकं च करे यस्यास्तां, त्वां सकृत् एकवारमपि न नत्वा सतां सज्जनानांभणितयो वाचः कथं सन्निदधते सन्निहिता भवन्ति? न कथमपीत्यर्थः। कीदृश्यो भणितयः? मधुक्षीरद्राक्षामधुमधुरीणां मधुवन्माक्षिकवत्, क्षीरवद्दुग्धवत्, द्राक्षावन्मृद्वीकावत्, मधुरमधुरीणां माधुर्यधूर्वहा इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – एवंभूता सरस्वतीमपि नत्वा त्वां पुनः सकृदपि न नत्वा सतां भणितयः कथं सन्निदधते इत्यर्थः।

तत्रैव राजसं ध्यानमाह – **कवीन्द्राणामिति**। ये सन्तः कतिचित् कियन्तः अरुणामेव भवतीं भजन्ते अभी सन्त वाग्भिः सतां सहृदयानां रञ्जनं विदधति। भवती किदशी? कवीन्द्राणां वर्णयितुश्रेष्ठानां चेतांस्येव कमलवनानि तत्र वालातप-रुचिमुद्यत्सूर्यकिरणाकारांतत्प्रकाशिकामित्यर्थः, वाग्भिः कीदृशीभिः? विरिञ्चि प्रेयस्याः सरस्वत्याः तरलतरा उल्लसिता चारु शृङ्गारलहरीकामरसप्रवाहः तद्वद्गभीराभिः गूढार्थप्रतिपादिकाभिः यथा सरस्वत्याः कामोद्रेको गूढः तथा गूढार्था-भिरित्यर्थः। यद्वा अमी सतां रञ्जनं सरस्वत्याश्च रञ्जनं विदधति तरुणतराणां स्त्रीणां पुरुषाणां तरुणतरा समृद्धा वा या शृङ्गारलहरी शृङ्गाररसतरङ्गास्तैगंभीराभिरीत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – भवति! त्वयि त्वदङ्के विद्यमाना ई लक्ष्मी ये भजन्ते इत्यर्थः। कवीन्द्राणामित्यादि लक्ष्मीविशेषणं, शेषं समानम्॥१६॥

सवित्रीभिरिति। हे जननि! वाचां सवित्रीभिः मातृकाभिः शशिमणिशिला चन्द्रकान्तमणिपाषाणः तस्य भङ्गा भज्यमानचन्द्रकान्तमणिरित्यर्थः, कृदभिहितन्यायात् तद्वद्रुचिः कान्तिर्यासां ताभिः, वशिनीकामेश्वरीमोदिनीविमला अरुणाजयिनी-सर्वेश्वरीकौलिनीभिः सह यस्त्वां सञ्चिन्तयति स महतां काव्यानां महाकाव्यानां कर्ता भवति, कैः? वचोभिः, कीदृशैः? भङ्गीसुभगैः नानाविध-शब्दरचना वैदग्ध्यविशेषा भंगस्ताभिः सुभगैः शोभमानैः वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः सरस्वतीमुखारविन्द-सौरभवन्मधुरैः हृद्यैरित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – वशे अस्यास्ति जगदिति वशिनी रुक्मिणी तदाद्याभिः रुक्मिणी-सत्यभामाऽग्निजिती-सुविन्दा-मित्रविन्दा-सुलक्षणा-जाम्बवती-सुशीलाभिः सहजननीति क्रियाविशेषणं देवकीसहितं यथा स्यात्तथा इत्यर्थः। तेन वसुदेव-देवकीनन्दयशोदाबलभद्रगोपगोप्य इति द्वितीयावरणं प्राप्तम्। यद्वा जननीवाचरति जननी विष्णुः आचारक्विवन्तात्कर्तरि क्विप्, तस्य सम्बोधनं हे जननि इति प्रथमा-लिङ्गग्रहणञ्चेति, नदीसंज्ञाया 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः', शेषं समानम्॥१७॥

मध्यकूटोपयुक्तं द्वाभ्यां ध्यानादिकमाह – तनुच्छायाभिरित्यादि। अतरुणतरणि-श्रीसरणिभिः बालादित्यकान्तिवर्त्मभूताभिः तत्सदृशीभिरित्यर्थः, तनुच्छायाभिः शरीरकान्तिभिः सर्वा दिवमाकाशमुर्वी पृथ्वीमरुणिमनिमग्नां लोहितकान्तिकवलिता यः स्मरति अस्य कति कति गीर्वाणगणिका देववेश्या उर्वश्या सह वश्या न भवन्ति? अपि तु सर्वा वश्या भवन्त्येव, त्रसन्तो विभ्यति ये वा हरिणा गृहहरिणा त्रासाभावात् तद्वत् शालीनं शोभमानं नयनं यांसां ता इत्यर्थः। अनिमिषदृष्टीनां सुराङ्गनानां कामरूपतया नयनचाञ्चल्यवर्णनमुपपन्नम्, विष्णुपक्षेऽप्येवम्॥१८॥

कमलाध्यानमाह – **मुखंबिन्दुंकृत्वेति।** ईकारोर्ध्वावियवरूपं मुखं तया ध्यात्वा तस्य मुखस्याधः कुचयुगं कुचयुगतया बिन्दुद्वयं कृत्वा ध्यात्वा तदधः कुचद्वयादधः हरार्धमधोमुखत्रिकोणं यो ध्यायेत्, हे हरमहिषि महेशपत्नि! ते तव मन्मथकलां क्लीबीजस्य ईकाररूपस्वरं सवनितां सङ्क्षोभं नयतीति फलमतिलघु अतितुच्छम्। अत एवाधिकं फलमाह-रवीन्दू स्तनयुगौ यस्यास्तां त्रिलोकीमपि आशु शीघ्रं भ्रमयति क्षोभयतीत्यर्थः। एतदेवोक्तं चतुःशत्याम् – "बिन्दं सङ्कल्पवक्त्रं तु तदधः स्यात्कुचद्वयम्। तदधः स परार्धन्तु चिन्तयेत्तदधोमुखम्॥" इति। तया "विन्दौ तद्वक्त्रमारोप्य तदधो बाहुयुग्मकम्। तदधः कुचयुग्मं तु तदधो योनिमेव च॥" इति। त्रिलोकीमपीत्यनेन तस्या अपि कामकलारूपं ते युक्तं भवति। तदुक्तं रुद्रयामले – "नमो महाबिन्दुमुखी चन्द्रसूर्यस्तनद्वया। सुमेरुहार्धकलया शोभमाना महोपदा॥ पातालतलविन्यासा त्रिलोकीयं तवाम्बिके। कामराजकलारूपा जागर्ति सचराचरा॥ इति। अत्र हरार्धपदेनाधो-

मुखत्रिकोणातिगा योनिरुच्यते, हरो हकारस्तस्य पूर्वभागे मृणो अधोभागे योन्याकारस्तिष्ठति अथवा हरः शिवेति वर्णद्वयं तस्यार्धं शकारवकारयोर्लोपादिकाराकारौ व्यत्येवन संहितां प्राप्तो एकाररूपयोनिर्भवति। यद्वा हरो रविशब्दः तस्य अर्द्ध रेफवकारयोर्लोपात् संहितायां 'ए' इति रूपम्। यद्वा हरो 'हंसः' पदं हकारसकारयोर्लोपात् बिन्दुविसर्गाभ्यां बिन्दुत्रयमवशिष्यते। तत्रैवं योजनाहरार्धं अहः इति स्वरूपं ध्यायेत् केन प्रकारेण? बिन्दुहकारोपरिस्थं मुख कृत्वा तस्याधो विसर्गात्मकं बिन्दुद्वयम् कुचयुगं कृत्वा तदधः मन्मथकलां योनिं ध्यायेत् इत्यनुषङ्ग इति। एतत् कामकलारूपमतिगोप्यम्। तदुक्तं सङ्केतपद्धतो – "एतत् कामकलाव्याप्तं गुह्याद् गुह्यतरं महत्, न शिष्याय प्रवक्तव्यं नाभक्ताय कदाचन।। एतत्प्रकाशनं मातुः सद् घोटन-मुरोजयोः। आकृष्याच्छादनमिव तस्मान्नैतत्प्रकाशयेत्।। लोभान्मोहाच्च गर्वाच्च वैदु याद्वा प्रकाशयेत्। सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति शस्त्रघातविषादिभिः।।" इति।

विष्णुपक्षे – विन्दुमनुस्वारं मुखमग्रगं कृत्वा तदधस्तत्पश्चात् हरार्ध शिवस्यार्धाङ्गमायामीकारं तस्य हरार्धस्याधः पश्चात् कुः पृथिवी लकारः त्रयुगं च पदेन वरतयोत्थयवर्गोत्थैः पिण्डात्परैः अन्तिमस्वरैः इति न्यायेन षट तस्य युगं चतुष्टयं तेन चतुर्विशति लकाराच्चतुर्विशतिः ककारः ककारान्तलकारयोगात् अनेन प्रकारेण मन्मथबीजरूपां कलां मन्त्रैकदेशं यो ध्यायेत् तं सवनितां सङ्क्षोभं नयति इत्यतिलघु हरो महेशः महिषोऽस्यास्तीति महिषी यमः तयोर्भावो हरमहिषिता ते हरमहिषि इति द्वितीयान्तं नयति प्रापयति शिवभावं यमभावं प्रापयति, यथा-त्रिलोकीमप्याशु भ्रमयतीत्यर्थः। यद्वा हरि महिषीवाचरतीति पूर्ववद्विष्णोः सम्बोधनम्। यद्वा मुखं विन्दुमित्यादिध्यानक्रियान्वयः। मन्मथं कलयतीति मन्मथकलः प्रद्युम्नपितः आम् इति सम्बुद्धौ। यद्वा वनितामित्यस्य विशेषणं मन्मथकलामिति कामकौशलमित्यर्थः। अथवा मन्मथकलां रासक्रीडादौ कामकौशलं यो ध्यायेत् समाधिना, समाधिमेवाहमुखं वक्त्रं बिन्दुं कृत्वा तस्याधः कुचयुगं बिन्दुं मुद्रितं कृत्वा तदधो हरार्धमुपस्थं बिन्दुं मुद्रितं कृत्वा इत्यर्थः। वायुधारणकाले सर्वच्छिद्रमुद्रणं योगमार्गसिद्धम्। तदुक्तं त्रिपुरासारसमुच्चये – "अथ पार्ष्णिनिरुद्धकम्बुः", ध्वजमूलस्थितसव्यपादपार्ष्णिः। ऋजुकायशिरोधरो यतात्मा, विषयेभ्यो विनिवर्ततेन्द्रियाश्वा।।" "काकी चञ्च्वग्रकृष्टैर्मुहुरुदरदरी, पुरयित्वा समीरैः। अङ्गुष्ठाभ्यां नररिपुविवरे तर्जनीभ्याञ्च नेत्रे। नासारन्ध्रं निरुध्यात्स्थिरविमल-मतिमैध्यमाभ्यांमथास्यम्। त्वन्याभिर्नातिगाढं कमलजनियः स्थापयेन्मानसं स्वम्।" इति। कम्बुनि गुदं, ध्वजो लिङ्गम्, नररिपुः कर्णः, हरमहिषीत्यादि पूर्ववदेव व्याख्येयम्।।१९।।

तृतीयबीजसाधनोपयुक्तं ध्यानमाह – **किरन्तीमित्यादि।** यः साधकः त्वां हृदिं आधत्ते स शकुन्ताधिप इव गरुड इव सर्पाणां दर्प दृष्ट्वा शमयति ज्वरप्लुष्टं ज्वरदग्धं सुखयति, त्वां कीदृशीम्? अङ्गेभ्यः शरीरेभ्यः किरणनिकुरम्बः तेजसमूहः स एवामृतरसः सुधाद्रवः तं किरन्तीं, कामिव? हिमकरशिलामूर्तिमिव, चन्द्रकान्तमणिमूर्तिमिवः, एतेन श्वेतरूपं ध्यानमुक्तम्, दृष्ट्या कीदृश्या? सुधाधारशिरया अमृतधारासङ्वातप्रणालिकया इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – किरन्तीमिति – शिलामूर्तिविशेषणम्॥२०॥

मुखं बिन्दुमित्यादिना कामकलायाः स्थूलं ध्यानमुक्तमिदानीं सूक्ष्मं तद् ध्यानमाह तडिल्लेखेति। तव कलां मूर्ति महान्तः सनकादयः महापद्माख्यं सहस्रारं मनसा ध्यायन्तः परमाह्लादलहरी अतिशयसुखप्रवाहम् दधति धारयन्ति, कीदृशेन मनसा? मृदितेन नाशितेन मलमायेन मलाः कामक्रोधादयः, माया अनादिसिद्धा विद्या कला कीदृशी तडिल्लेखावत्, विद्युच्छाटावत् तन्वीं सूक्ष्मा, तपनशशिवैश्वानरमयीं सूर्येन्दुवह्निरूपबिन्दुत्रयवतीं, परागं कमलानामाधारादिसञ्ज्ञानामुपरिसहस्रारे निषण्णामुपविष्टामित्यर्थः। तदुक्तं कादिमते – "इति ते गदिता कामकला या बाह्यभावना। पूर्वमेवाधुना वक्ष्ये भावनामान्तरालिकां। मलादिब्रह्मरन्ध्रान्तं स्फुरद्विद्युल्लताकृतिं। ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं त्वद्विद्याक्षररूपणीं। षट्चक्रभेदिनीं देवीं ताञ्च बिन्दुत्रयात्मिकां। तामेवार्धकलारूपां चिन्तयेत्पद्मनिभानने। एवं भावनया जुष्टः परमानन्दनिर्भरः। संसारसागरं धीमान् गोष्पदीकुरुते शिवे।" विष्णुपक्षेऽप्येवम्॥२१॥

भवानीति – हे भवानि! मयि दासे त्वं सकरुणां दृष्टि वितरं प्रयच्छः इति सम्पूर्ण स्तोतुं वाच्छन् भवानि त्वमिति एतावन्मात्रं यः कथयति शेषभागं यावन्नोच्चरति तदैव त्वं तस्मै निजसायुज्यपदवीं दिशसि प्रयच्छसि। कीदृशो? मुकुन्दो विष्णुः, ब्रह्मा धाता, इन्द्र पाकशासनः एतेषां स्फुटं यन्मकुटं तेन नीराजितं पदं यस्यास्तामित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – हे मुकुन्द मोक्षप्रद! मयि सकरुणां दृष्टिं वितर इति एकं वाक्यम्, तथा भगवान् इत्थं कन्दर्पत्वं मयि वितरत्विति विभक्तिविपरिणामे तात्पर्ये वाक्यम्, भवत्यस्मादिति भवो विष्णुः स एव अतः प्राणो विद्यते यस्यासौ भवानी विष्णुमक्तः तस्य भावो भवानी त्वम् इत्येकमेव वाक्यम्। यद्वा मोहिनीरूपेण भवानीवाचरति इति भवानी, विष्णुः आचारक्विंवन्तात् कर्तरि क्विप्। तस्य सम्बोधनं हे भवानी, विष्णो प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेति नदीसंज्ञायाम् "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्वः, इति स्तोतुं वाञ्छन् भवानि त्वम् इत्यतावदेव यः कथयति तदैव तस्मै त्वं सायुज्यपदवीदिशसि-ब्रह्मेन्द्रेत्यादिसायुज्यपदवीविशेषणम् इति॥२२॥

त्वयेति त्वया शम्भोः वामं वपुः हृत्वा अपरमपि दक्षिणं शरीरार्द्धं अपरितृप्तेन इच्छापूर्तिरहितेन मनसा करणेन हृतमभूदिति शङ्के तर्कयामि। तथाहि-तदेव प्रतिपादयामि-त्वद् रूपं सकलम् अरुणाभं रक्तवर्णं पूर्वं त्वद्वर्णमेवार्द्ध रक्तमासीत्, त्रिनयनं त्रिलोचनं पूर्वं सार्द्धनयनमासीत्, कुचाभ्यामानम्रप्रह्वं पूर्वमेककुचेन नम्रमासीत्, कुटिलो वक्रः शशी चन्द्र आधेयत्वेन चूडाधारत्वेन विद्यते यस्य तत् कुटिलशशिचूडालं च तन्मुकुटं चेति, तद्विद्यते यत्रेति कर्मधारयोत्तरबहुब्रीहिः, पूर्वं तव मुकुटमात्रमासीत् न शशियुतम् अथवा कुटिलशशिनोर्द्धमासीत् न तु सम्पूर्णः कुटिलशशीति भावः।

विष्णुपक्षे – मोहिनीरूपं कृत्वा शम्भोः वामं सुन्दरं वपुः कृत्वा अपरमपि शरीरार्द्धं गौरीरूपं हृतमभूत् इति शङ्के त्वद् रूपमित्यादिना मोहिनीध्यानमुक्तम्॥२३॥

जगदिति – क्षणचकितयोश्चलाञ्चलयोस्तव भ्रूलतयोराज्ञामालम्ब्य प्राप्य धाता ब्रह्मा जगत् संसारं सूते सृजति, हरिर्विष्णु: अवति रक्षति, रुद्र: क्षपयते कारणरूपतां प्रापयति, यथा-घटादेर्मृदादिरूपता, एतत् कारणात्मकं जगत्तिरस्कुर्वन् स्वमपि वपु: शरीरम् ईश: स्थगयति तिरोधत्ते, सदापूर्व: शिव: सदाशिव: सर्वं तदिदम् अनुगृह्णाति स्वात्मनि बीजभावेन स्थापयति, पुन: सृष्टेरनुग्रहाय। तदुक्तं-शाम्भवदीपिकायाम्- ''सृष्टिस्थित्युपसंहारविधानानुग्रहात्मकं। कृत्यं पञ्चविधं यस्य तन्नुम: शाश्वतं शिवं।'' इति।

विष्णुपक्षेऽप्येवम् – पञ्चब्रह्मान्तर्गतविष्णुमूर्ते: स्तोतव्यभिन्नत्वात् न काप्यनुपपत्ति:॥२४॥

त्रयाणामिति – हे परमशिवे! तव चरणयोर्या पूजा विरचिता सा त्रिगुणजनितानां सत्त्वरजस्तमोजनितानां त्रयाणां देवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां पूजा भवेत्। 'परशिवे' इत्यत्र त्रिभुवने इति क्वचित्पाठ:। तथा हि तदेव प्रतिपाद्यते हि यत: त्वत्पादावुद्वहन्तीति त्वत्पादोद्वहनं यन्मणिपीठं तस्य निकटे शश्वन्निरन्तरमेते स्थिता: कीदृशा? मुकुलितकरा एव उत्तंसास्ते मुकुटे येषां ते तथेत्यर्थ:। उक्तं च देवीपुराणेविष्णूपूजासहस्राणि शिवपूजाशतानि च। अम्बिकाचरणार्चाया: कलां नार्हन्ति षोडशीं।'' इति।

विष्णुपक्षे – त्रयाणां ब्रह्मरुद्रेशानां परमशिवे परमकल्याणनिमित्तं शेषं समानम्। यद्वा तव चरणयो: या विरचिता सा त्रयाणामपि पूजा अपूजा भवेत्। ननु तर्हि त्वच्चरणयोरपि पूजा न तेषामित्यत आह – **तथाहीति**। तथा राजपूजया भृत्यपूजावदुपपन्नमिदम् इति॥२५॥

विरञ्चिरिति – हे सति पतिव्रते! अस्मिन् महासंसारे विरञ्चिर्ब्रह्मा पञ्चत्वं मूर्तिं व्रजति, हरिर्विष्णुर्विरतिं नाशमाप्नोति, कीनाशो यम: विनाशं मरणं व्रजति, धनद: कुबेर: निधनं प्राणवियोगं याति, माहेन्द्री महेन्द्रसम्बन्धिनी दृशां चक्षुषां वितति: परम्परा वितन्द्रा विगतनिद्राऽपि सम्मीलति, असौ त्वत्पति: क्रीडति तथा च तवैवायं प्रभाव:।

विष्णुपक्षे – सतीति सप्तम्यन्तम् तेनास्मिन् महासंसारे सति हरि: सूर्य: विष्णुरेव वा विरतिमन्तर्धानंत्वत्पति: पालको यस्यासो शिवो विहरति इति, तथा च प्रलये स्वशरीरमपि तिरोधत्से न भक्तस्य हरस्येति स्वापेक्षया तव भक्तस्यातीवानुकम्पयेति भाव:॥२६॥

जपो जल्प इति – यन्मे विलसितं तत्तव सपर्यापर्याय: पूजापरनामधेयो भवतु। विलसितमेवाह-जप: स्वच्छन्दभाषणं जपो भवतु। अदयादि भोजनादि तवाहुतिविधि: होमकर्म भवतु, संवेश: शयनं प्रणामो भवतु। अखिलं सुखं निद्रादिजन्यम् आत्मार्पणदशा भवत्वित्यर्थ:। विष्णुपक्षेऽपि समानम्॥२७॥

सुधामपीति – प्रतिभयं श…दिभयं जरावर्धकं मृत्युं मरणं च हरत्येतादृशीं सुधामप्यास्वाद्यविधिशतमखा महेन्द्राद्या विश्वे सर्वे दिविषदो देवा विपद्यन्ते म्रियन्ते

यत्पुन: करालं भयानकं क्ष्वेडं समुद्रमथनोद्भूतं विषं कवलितवतो भक्षितवत: शम्भोर्न कालेन मृत्युना कलनं ग्रसनं कालस्य मृत्यो: कलनं प्राप्तिर्वा तन्मूलं तस्य कारणं हे जननि! तव ताटङ्कमहिमा कर्णालङ्कारप्रभाव:। 'मूलम्' इत्यत्र 'नूनम्' इति क्वाचित्क: पाठ:।

विष्णुपक्षे – जननं जन्म विद्यते यस्यासौ जननी, जन्मवान् तस्य भावो जनयिता जन्मैव तस्य टङ्क पाषाणदारकलौहशलाकारूषमिति सम्बोधनम् यच्छम्भोर्न कालकलना तत्तवैव महिमामूलमित्यर्थ:॥२८॥

किरीटमिति – वैरिञ्च्यं ब्रह्मसम्बन्धिनं किरीटं मुकुटं जहि त्यज जहात्यर्थकं हन्तेर्लोट् मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगोऽयम् धातूनामनेकार्थत्वात्। यद्वा हन् धातोर्गमागनार्थकर्तृकस्य जहि गमय अन्यथा प्रेरयेत्यर्थ:। एतेषु ब्रह्मादिप्रणम्येषु सत्सु प्रसभं हठात् भवनं स्वगृहमागतस्य भवस्य शिवस्याभ्युत्थाने सति तव परिजनानां जयाविजयादीनां सखीनामुक्तिर्विजयते इत्यर्थ:।

विष्णुपक्षे – तस्य तव अभ्युत्थाने शयनादुत्थानकाले अभिया भीतिव्यतिरेकेण परिजनानां जयाविजयादीनामुक्तिर्विजयते। तव कीदृशस्य? जगदुत्पत्तिहेतो:, पुन: कीदृशस्य? कैटभभिद: कठिनश्चासौ इ कोटीर: कन्दर्पकिरीटस्तस्मिन् भवस्य कठोरे कोटी र इत्यन्वय:। यद्वा त्वद्गृहमागतस्य महेशस्यैवाभ्युत्थाने इत्यर्थ:॥२९॥

चतु:पष्ट्येति चतु:षष्टिसङ्ख्याकै: तन्त्रै: शास्त्रै: सकलभुवनमभिसन्धाय सञ्चयि सञ्चयित्वा पशुपति: शिव: स्थित: तत्सिद्धिप्रसाराणां परतन्त्रैरूपदेशकै: त्वन्निर्वन्धात् पुन: ते तव तन्त्रं शास्त्रं क्षितितलमवातीतरत् अवतारयामास। कीदृशं? अखिलपुरुषार्थानामर्थधर्मकाममोक्षाणामेकघटनायां मुख्यप्रयोजनसाधने स्वतन्त्रमन्यानपेक्षमित्यर्थ:। विष्णुपक्षेऽप्येवम्॥३०॥

लोपामुद्राविद्यामाह – शिव इति। हे जननि! अमी ते वर्णा: तव नामावयवतां त्वन्मन्त्रराज एव तव नाम तस्यावयवतां भजन्ते। वर्णानिवाह-शिवो हकार: शक्ति: सकार: काम: ककार: क्षितिर्लकार अथशब्द पूर्वबीजव्यवच्छेदपूर्वकाय परबीजोपक्रमाय रविर्हकार: शीतकिरण: सकार: स्मर: ककार: हंसो हकार: शक्रो लकार: तदनु तदनन्तरमिति अपि पूर्वबीजव्यवच्छेदाय परा सकार: मार: ककार: हरि: लकार: कीदृशा वर्णा अवसानेषु खण्डत्रयान्तेषु तिसृभि: हृल्लेखाभि: भुवनेश्वरीबीजै: "हृदि लेखेव जागर्ति, प्राणशक्तिरियं परा। हृल्लेखा कथ्यते तस्मान्माया वाचिन्त्यवैभवात्॥ अनया रहिता: सर्वे निर्वीजा मन्त्रराशय:। अतस्तु सर्वमन्त्राणामियमुद्बोधिनी मता" इति स्वच्छन्दघटिता: संग्रहवचनासत् सम्बद्धाइत्यर्थ:।

विष्णुपक्षे – जननी पार्वती तन्नामैकदेशग्रहणम् अमी वर्णा भजन्ते तवैव तन्सम्बन्धिन एव त्वत्सम्बन्धादेवामीषां सिद्धिप्रदातृत्वमिति भाव: वैदेहिबन्धो: रितिवत् ऱ्हस्वत्वं हरिसङ्कर्षणकमलापतिलक्ष्मीपतिलक्ष्मीपतिनाम्नामाद्यवर्णैर्वीजित्रय-

निर्माणादित्याशयः। यद्वा जननं कारणता सम्बन्धेनास्यास्तीति जननी विष्णुस्तेन तद्रूपेण जननिना गोपालाष्टादशाक्षरेण अमा सह अमी वर्णा स्तव अवयवतां भजन्त इत्यर्थः। गोपालाष्टादशाक्षरपञ्चदशीभ्यां सुन्दरी गोपालमन्त्रोद्धारात् इति भावः। जननीति पूर्वोक्तरीत्या विष्णुसम्बोधन वा॥३१॥

कामराजविद्यामुद्धरति-स्मरमिति – स्मरं ककारं योनिमेकारं लक्ष्मीमीकारम् इदं त्रितयं तव मनौ मन्त्रे पूर्वोक्ते निधाय तत्रत्याद्याक्षरत्रयलोपयित्वा संस्थाप्य एके कोष्ठसाधका हे नित्ये! त्वां जपन्ति कीदृशाः निरवधिः अवसानशून्यो यो महाभोगः ऐहिकामुष्मिदुःखसम्भिन्नसुखसन्ततिः तद् रसिकास्तदिच्छावन्तः चिन्तामणिः मातृका तद् रूपो यो गुणस्तन्तुः तत्र निबद्धोऽक्षरूप इकार क्षकाररूपो वलयः अनुलोमप्रतिलोमतया वलयाकारौ यैस्ते। यद्वा चिन्तामणेर्गुणो यस्यासौ चिन्तामणि गुणस्त्वच्चरणकमलं तत्र निबद्धानि अक्षवलयानि इन्द्रियसमूहानि यैस्ते शिवाग्नौ शिवशक्तिरूप-वागीश्वरवागीश्वरीसम्मेलनजातवह्नो सुरभिघृतधाराहुतिशतैर्होमं सम्पादयन्तः आर्षत्वान्नुम् जुहुः स्रुक तस्यान्तर्मध्ये यत् सुरभिघृतधाराहुतिशतं तैः शिवाग्नौमहाभोगरसिकाः पूर्णाहुतिरसिकाः इति वार्थः। अत्रैवाथर्वणवेदसौभाग्यकाण्डे –

"कामो योनिः कमला वज्रपाणिः गुहाहसामातरिश्वाभ्रमिन्द्रः। पुनर्गुहा-सकलामाययैष्टापुरूच्येषा विश्वमातादि विद्या।" इति ऋग्वेदेऽपि – "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते।" इति। इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो लकारः मायाभिर्हल्लेखाभिः बहुरूप ईयते तथाहि-हल्लेखायाः पञ्चधा षोढा चतुर्धा विभागास्त्रिधा भवन्ति। तत्र हकार रेफ ईकारः तत्समष्टिरिति पञ्चधा विभागेन वाग्भवोत्पत्तिः हकारो रेफ बिन्दुत्रयं तत्समष्टिः षोडा विभागेन कामराजोत्पत्तिः। हकारो रेफ इकारो बिन्दुरिति चतुर्धा विभागेन शक्तिकूटोत्पत्तिः एतस्या विद्यायाः पञ्चदशाक्षरीत्वं व्याख्यातं मानसोल्लासे – "दशापञ्चकभेदेन प्रपञ्चस्य विलासिनः। साक्षिणी चाक्षरी यस्मात्तस्मात्पञ्चदशाक्षरी। जायते वर्द्धते अस्ति परिणमति विनश्यती" – ति पञ्चदशाः।

विष्णुपक्षे – स्मरं क्लीं योनिं ऱ्हीं लक्ष्मीं तव मनौ सुन्दरी गोपालमन्त्रे वैपरीत्येनाष्टादशाक्षरे वा तेन राजराजेश्वरविंशत्यर्णः स्मरमित्यनुवादः। मनौ कीदृशे? नित्ये शिवाग्नौ शोभनाग्नौ शेषं समानम्॥३२॥

शरीरमिति हे भगवति! त्वं शम्भोः शरीरं कीदृशं शशिमिहिरौ चन्द्रसूर्यौ वक्षोरुहौ स्तनौ यत्र तत्तथा तदुक्तम् – "चन्द्रसूर्यौस्तनौ देव्यास्तावेव नयने स्मृते। उभौ ताटङ्कयुगलमित्येषा वैदिकीश्रुतिः॥ इति। नवात्मानं नवव्यूहत्माक भैरवस्वरूपं मन्ये। व्यूहाश्च कालव्यूहः कुलव्यूहो नामव्यूहस्तथैव च। ज्ञानव्यूहस्तथा चित्तव्यूहस्तस्मादनन्तरम्॥ नादव्यूहस्तथा बिन्दुव्यूहस्तस्मादनन्तरम्। आत्मव्यूहस्तथा जीवव्यूहः स्यादिति ते नव॥ नवव्यूहात्मको देवः परानन्दः परात्मकः। नवात्मा भैरवो देवो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः। परानन्द, पराशक्तिश्चिद्रूपानन्दभैरवी। तयोर्यदा सामरस्यं

जगत्सम्पद्यते तदा।।'' इति। तत्र कालव्यूहो नीलादिरूपो भेदः, नामव्यूहः संज्ञा समुदायः, ज्ञानव्युहो विज्ञानस्कन्धः, भोगव्यूहो निर्विकल्पकसविकल्पकसमुदायः, चित्तव्यूहोऽहङ्कारचित्तबुद्धिमहन्मनः समुदायः, नादव्यूहः परापश्यन्ती मध्यमा वैखरीरूपः, बिन्दुव्यूहः अनुस्वाररूपैकबिन्दुर्वाग्रूपबिन्दुद्वयात्मकः, आत्मव्यूहः आत्मान्तरात्मपरमात्मज्ञानात्मरूपः जीवव्यूहः मनुष्यपशुपक्षिसरीसृपादिरूपः; अतो हेतोः शेषः शेषीति सम्बन्धः। गुणप्रधानप्राधान्यभावः वां युवयोः साधारणतया तुल्यतया स्थितः कीदृशयोः? सामरस्येनैकात्म्येन यः परानन्दः उत्कृष्टनिर्वृत्ति तत्परयोस्तदधीन-योस्तन्निष्टयोर्वा। नवात्मानमित्यत्र भवात्मानमित्यपि क्वाचित्कः पाठः तत्र भवः शिवः।

विष्णुपक्षे – शम्भोः शरीरं त्वमिति मन्ये नवात्मानं पूर्वोक्तं नवव्यूहरूपं तवात्मानं भगवति शिवे मन्ये वां युवयोर्विष्णुशिवयोरित्यर्थः।।३३।।

मनस्त्वमिति – हे शिवयुवति! त्वं मनः अन्तःकरणम् असि, व्योम आकाशम्, मरुद् वायुस्त्वमसि, मरुत्सारथिरग्निस्त्वमसि, आपो जलानि, भूमिः पृथिवी, त्वयि परिणतायां सत्यां परं भिन्नं कार्यं नास्ति त्वमेव भावेन लीलाविशेषेण चिदानन्दाकारमात्मानं विश्ववपुषा जगद्रूपेण विमृषे किमर्थं परिणमयितुं परिणामं प्रापयितुं तदुक्तम् चतुःशत्याम् –

"त्रिपुरा परमाशक्तिराद्यजाता महेश्वरी। स्थूलसूक्ष्मस्वभावेन त्रैलोक्य उत्पत्तिमातृका।। कवलीकृतनिःशेषतत्त्वग्रामस्वरूपिणी। यस्यां परिणतायान्तु न किञ्चित्परमिष्यते।।'' इति।

विष्णुपक्षे – कार्यकारणयोरभेदान्मनोरूपं कार्यत्वमेव; एवमग्रेऽपि। ननु मनःप्रभृतीनामन्यदेव कारणमस्त्विति अत आह-त्वयि इत्यादि। अपि परिणताय आमिति च्छेदः अपि सम्बोधने, परिणतं यन्मनो व्योमादि तस्मै तदर्थं परमन्यत्कारणं नहि आम् स्मरणे तव कथं तद्रूपत्वमित्यत आह-**शिवयुवतिभावेन**-शिवयुवतिर्माया शिवकल्याणस्वरूप इति सम्बोधनम्। युवतिमायेति वा तस्याभावेन मायिकमेव वेदनं तात्त्विकमित्यर्थः। शिवमहिषीति पाठे संज्ञायांन्हस्वः कालिदासवत् "वैदेहिबन्धो हृदयं विदद्रे'' इतिवच्चेति बोध्यम्।।३४।।

अथ मानसादिषडन्वयशाम्भवानां मुख्यभूतौ देवदेव्यौ प्रतिचक्रं षड्त्रिभिश्लोकैः स्तौति तवात्रेति-तवाज्ञाचक्रस्यं त्वदधिष्ठितभ्रूमध्यस्थं तपनः सूर्यः शशी चन्द्रः तयोः कोटिसङ्ख्याककान्तिधरं परं शम्भुं परशम्भुनाथाख्यं परचिता परचिदम्बया परमिलितपार्श्व परिष्वक्तवामभागं यं शम्भुं भक्त्या-भक्त्या आराध्यन् पूजयन् लोको भक्तजनः भालोकभवने रश्मिलोकगृहे हि निश्चितं निवसति, कीदृशे? निरालोके प्रकाशकालोकान्तरशून्ये स्वप्रकाश इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः- "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकौ नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।'' इति। अत्र कर्णिकायां परशम्भुनाथपादुकां पूजयामि

परचिदम्बाश्रीपादुकां पूजयामि, इति सम्पूज्य चतु:षष्टिदलेषु पूर्वोक्तचतु:षष्टिरश्मय: नाथश्रीपादुकामम्बाश्रीपादुकां पूजयामि इत्येतैर्मन्त्रै: पूजनीया: एवमन्यचक्रेष्वपि च क्रम:।

विष्णुपक्षेऽप्येवम्। तव यदाज्ञाचक्रमनुशासनसमूह: न तत्रस्थं त्वदाज्ञापरिपालकमिति वार्थ: ॥३५॥

क्रमप्राप्तनाभसरश्मिदेवदेव्यौ स्तौति-विशुद्धामिति-तेनाधिष्ठानभूते विशुद्धौ कण्ठस्थषोडशदलचक्रे स्फटिकवद् विशदं श्वेतं व्योमजनकं गगनकारणं शिवं (व्योमेश्वरनाथनामानं देवीमपि) व्योमेश्वर्यम्बां वन्दे, कीदृशीं? शिवेन समानं व्यसनं व्यापार: व्योम जननानुकूलो यस्यास्ताम ययो: व्योमेश्वरव्योमेश्वर्यो: आयान्त्या बहिर्गच्छन्त्याभास: जगती जगद्वर्त्तिजीवसन्तति: चकोरीव विलसति शोभते, कीदृशी? शशिकिरणेन सारूप्या समाना सरणि: सुषुम्ना पद्धति: यस्यां सा तथा अत एव विधूतान्तर्ध्वान्ता निरस्तबाह्यव्यासङ्गतिमिरा इत्यर्थ:। कण्ठे कमलकर्णिकायां व्योमेश्वरनाथश्रीपादुकां पूजयामि व्योमेश्वर्यम्बाश्रीपादुकां पूजयामि इति सम्पूज्य परितो द्वासप्ततिरश्मय: आनन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामि अम्बाश्रीपादुकां पूजयामि इति तन्नाम्नामन्ते संयोज्य न्यस्या: पूज्याश्चेति क्रम:। विष्णुपक्षेऽप्येवम्॥३६॥

क्रमप्राप्तवायव्यरश्मिदेवदेव्यावाह–**समुन्मीलदिति**-समुन्मीलदतिप्रकाशमानाया: संविद् ब्रह्मज्ञानं तदेव य: कमलमकरन्दस्तद्रसिकं महतां योगिनां मानसमेव मानसं तत्र चरतीति तम् अत एव किमप्यनिर्वचनीयहंसद्वन्द्वं हंसेश्वरहंसेश्वरीरूपं भजते हंस:, सोऽहं स्वाहा हंसेश्वरपरमहंसनाथश्रीपादुकां पूजयामि, सोऽहं हंस: स्वाहा परमहंस हंसेश्वरीमम्बां श्रीपादुकां पूजयामि इति तयोर्भजनमन्त्र:। हंस इत्यक्षरद्वयमेव वा तन्मन्त्र: यदालापाद् ययोरुच्चारणादष्टादशगुणितानामष्टादशसङ्ख्याकानां विद्यानां वेदचतुष्टयोपवेदचतुष्टयषडङ्गपुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्ररूपाणां परिणति:, प्रकाश-धर्मसाधर्म्यमाह यद्धंसद्वन्द्वं दोषाद् दोषमध्याद् गुणममलमादत्ते अविद्यासम्पर्क रूपं दोषं विनाश्य गुणमखण्डाद्वैतानन्दरूपतां व्यनक्ति इत्यर्थ:। अद्भ्यो जलात् पयो दुग्धमिवेत्यर्थ: पूजाक्रमश्चोक्तरीत्यैव। विष्णुपक्षेऽपि समानम्॥३७॥

क्रमप्राप्त तैजसमुख्यदेवदेव्यौ प्राह-**तव स्वाधिष्ठाने** इति – हे जननि! तव त्वदधिष्ठिते स्वाधिष्ठाने नाभिचक्रे दशदले शाम्भवक्रमे स्वाधिष्ठानमणिपूरयो: स्थलवैपरीत्यं हुतवहमग्निमधिष्ठाय निरतं स्थितं संवर्तं संवर्तेश्वरनामानं तं प्रसिद्धं तां प्रसिद्धा महतीमतिशयितां समयां महासमयासंज्ञिकाम्, ईडे स्तौमि, यदालोके यस्य संवर्तेश्वरस्य महति आलोके तीक्ष्णतरललाटलोचनानले क्रोधकलिले सञ्जिहीर्षालक्षणकोपेन समाविष्टे लोकान् चतुर्दश भुवनानि दहति सति दयार्द्राकरुणा कोमला सिसृक्षाऽऽविष्टेति यावत् ते तव समायां वा रूपा या दृष्टि: शिशिरमुपचारं शैत्यसम्पादनेन पुनरुज्जीवनं करोतीत्यर्थ:। उपासनारीतिश्चोक्तैव।

विष्णुपक्षे – जननमस्या अस्तीति जननी जन्मशाली जीव: तेषु

महतीमतिशयिता जननिमहतीमिति समया विशेषणं जननी वाचरतीति जननी विष्णुस्तस्य सम्बोधनं वा यदालोके ययो: प्रेक्षणे लोकान् दहति सति ते तव विष्णोर्दयार्द्रा दृष्टि: शिशिरमुपचारं रचयति इत्यर्थ:॥३८॥

क्रमप्राप्ताग्नरश्मिमुख्यदेवदेव्यौ प्राह-**तडित्त्वन्तमिति** – कमप्यनिर्वचनीयं मणिपूरैकशरणं षड्दलं नाभ्यधोवर्ति कमलमेवैकं शरणं गृह यस्य नभोवत् श्यामं कृष्णवर्ण मेघं मेघेश्वरम् अमृतेश्वरापरपर्यायं निषेवे, कीदृशम्? शक्त्या सौदामिन्या अम्बयाऽमृतेश्वर्यपरनामधेयया तडित्त्वन्तं सौदामिनीमनोज्ञम्, कीदृश्या? तिमिराणामन्धकाराणामज्ञानां परिपन्थि नाशकं स्फुरणं कान्तिर्यस्यास्तया, पुन: कीदृशं? नानारत्नाभरणरूपं परिणद्धं धृतमिन्द्रधनुर्येन तं; पुन: कीदृशं? हररूपेण प्रागुक्त-संवर्तेश्वरेण मिहिरेण सूर्येण तप्तं तापितम् "अन्तर्भावितण्यर्थस्य तपिधातोर्निष्ठा-यांरूपम्।" त्रिभुवनं त्रैलोक्यं वर्षन्तं सिञ्चन्तम्। विष्णुपक्षेऽपि समानम्॥३९॥

क्रमप्राप्तौ पार्थिवरश्मिमुख्यौ देवदेव्यौ आह-तवाधार इति-तव त्वदधिष्ठिते मूले आधारे चतुर्दलमूलाधारचक्रे लास्यं शृङ्गाररसोचितनृत्यन्तं तत्परया समया समयाख्यशक्त्या सह नवात्मानं नवकूटमहाविद्यात्मकम् यद्वा पूर्वोक्तनवव्यूवरूपं नवखण्डनालात्मकं वा वस्तुतो नव रसरूपं 'रसो वै स:' इति श्रुते: नवरसा अभिनेया यत्र तादृशं यन्महाताण्डवनृत्यविशेषं तस्य 'नटमभिनायकं वन्दे' मन्ये इत्यपि पाठ: एताभ्यामुभाभ्यां नटेश्वरीनटेश्वराभ्यामिदं जगत् जनकजननीमत् मातापितृयुक्त जज्ञे जातम्, कीदृशाभ्याम्? उदयविधिमुद्दिश्य दयया सनाथाभ्यां महासंसारानन्तरं जगदुत्पत्तिमनुसन्धाय दयया करुणया सनाथाभ्यां युक्ताभ्यामित्यर्थ:, सिसृक्षोन्मीलितानुग्रहेण यथापूर्व जगदुत्पन्नं विलोक्य सन्तोषेण लास्यताण्डवसमुत्सुकाभ्यां देवदेवीभ्यां जगदिदं मातापितृमज्जातं मातापितरावपि पुत्रे जाते सन्तोषातिशयेन नृत्यत्त इति भाव:। उभयविधिमिति पाठे उभयप्रकारं स्थावरजंगमात्मकं चेतनात्मकं स्थूलसूक्ष्मात्मकं वा जगदुद्दिश्य या दया तथा युक्ताभ्यामित्यर्थ:। विष्णुपक्षेऽपि समानम्॥४०॥

इति प्रथममुन्मीलनम्

इदानीं मुकुटादिचरणान्तमङ्ग स्तौति – हे हिमगिरिसुते! ते तव हैमं सुवर्ण घटितं किरीटं क: कीर्तयतु तथापि समीडे स्तौमि। कीदृशम्? माणिक्यत्वं रत्नविशेषभावं गतै: प्राप्तैर्गगनमणिभिर्द्वादशादित्यै: मित्रावरुणादिनामकै: सान्द्रघटितं सुश्लिष्टतया योजितं यस्य मुकुटस्य छायाच्छुरणेन कान्तिविलेपनेन शबलं नानावर्ण चन्द्रशकलं कर्तृसौनासीरं इन्द्रस्तत्सम्बन्धि धन: कार्मकं किमेतदिति धिषणां बुद्धि बध्नाति जनयतीत्यर्थं:।

विष्णुपक्षे – ते तव हैमं किरीटं हिमगिरि हिमसदृशशीतले गिरि वचने उपनिषद्रूपे सुते अभिव्यक्ते त्वयि क: कीर्तयतु?। पूर्ववद् विष्णुसम्बोधनं वा। चन्द्रशकलमिति किरीटोपरिघटितार्द्धचन्द्राकृतिसुवर्णखण्डपरं नरसिंहमूर्तावर्द्धचन्द्रसत्वात्तत्परं वा॥४१॥

धुनोत्विति – तव चिकुरनिकुरम्बं अलकसमूहः नोऽस्माकं ध्वान्तमज्ञानं धुनोतु नाशयतु, कीदृशं? तुलितमुपमितं दलितविकसितं यदिन्दीवरं नीलकमलं तस्य वनं यत्तत् घनं निविडं च तत् स्निग्धं चिक्कणं चेति तत् सूक्ष्ममस्थूलं यदीयं चिकुरनिकुरम्बीयं सहजं स्वाभाविकमुपलब्धुं शिक्षितुम् बलमथन इन्द्रस्तस्य वाटी नन्दनवनं तत्र ये विटपिनः कल्पवृक्षास्तेषां सुमनसः पुष्पाणि तस्मिन् चिकुरनिकुरम्बे सतीत्यहं मन्ये।

विष्णुपक्षे – शिवे कल्याणनिमित्तमिति धुनातु क्रियान्वितं वसति क्रियान्वितं वा शिवाया इः कामो यस्मादिति व्युत्पत्त्या विष्णुसम्बोधनं वा॥४२॥

वहन्तीति – तव सीमन्तसरणिः द्विधाकृतकेशपाशमध्यरेखापखतिर्नोऽस्माकं क्षेमं कल्याणं तनोतु विस्तारयतु, कीदृशी? सिन्दूरं वहन्ती, कमिव? प्रवलो बलिष्ठो यः कबरीभारः केशपाशः स एव तिमिरान्धकारं तस्य त्विषां कान्तीना 'द्विषाम्' इति पाठे तिमिररूपशत्रूणां वृन्दैः समूहैर्वन्दीकृतं विजित्य गृहीतम् नवीनार्ककिरणमिव वालादित्यमयूखमिव, पुनः कीदृशी? अन्तःसरणिः तव वदनस्य या सौन्दर्यलहरी लावण्यतरङ्गस्तस्य परीवाहार्थ यत्स्रोतस्तस्य सरणिःप्रणालिकेवः परिवाहो नाम उद्धृतजलवहिःसारणम् तेन सौदर्यस्यात्यन्तपरिपूरितत्त्वं ध्वन्यते।

विष्णुपक्षे – गवां रक्षणकाले नवीनार्ककिरणं वहन्ती तव सीमन्तसरणि सीमन्तसदृशं वर्त्म मम क्षेमं तनोतु, कमिव? सिन्दूरमिव अत एव सीमन्तपदोपादानम्। "ऊर्ध्वाभ्यां मणिवंशवादनपरं मुद्रालसत्पुस्तकम्। पाशश्चाङ्कुशमैक्षवं धरिनुषुः पौष्पं दधानं करैः। गोपीगोपपरीवृतं सुरतरोर्मूले स्थितं हारिणम्। स्त्रीवेशं मणिभूषणोज्ज्वलममुं कृष्णं भजे सुन्दरम्।" इति सुन्दरीगोपालध्यानाभिप्रायेण वेदं सङ्गमनीयम्॥४३॥

अरालैरिति – अलकैः कुन्तलैः परीतं वेष्टितं ते तव वक्त्रं मुकं कर्तृपङ्करुहरुचिं कमलकान्ति परिभवति तिरस्करोति। कीदृशैरलकैः? स्वाभाव्यात् स्वभावात् अरालैः कुटिलः "चातुर्वर्ण्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" इति स्वार्थे ष्यञ् कुटिलैर्वेष्टितस्य परपरिभावकत्वमुचितमेवेति ध्वनिः। पुनः कीदृशैः? अलिकुलं भ्रमरसमूहं हसन्तीति 'अलिकुलहसा श्रीः शोभा येषां तैः अलिकलभसश्रीभिरिति' पाठे अलिबालक-समानकान्तिभिरित्यर्थः, यस्मिन् वक्त्रे स्मरमथनस्य शम्भोवपूंष्येव मधुलिहो भ्रमरा माद्यन्ति, कीदृशे? दरस्मेरे ईषद्विकसिते दशनरुचयो दन्तकान्तय एवं किञ्जल्कानि केसराणि तै रुचिरे मनोज्ञे सुगन्धौ सौरभशालिनि।

विष्णुपक्षे – हे स्मरमथन! स्मरेण गोपीर्मथ्नातीत्यर्थः यद्वा भक्तानां स्मरं मथ्नातीत्यर्थः। यस्मिन् चक्षुर्मधुलिहो माद्यन्ति इत्यन्वयः॥४४॥

ललाटमिति – तव ललाटं लावण्येन सौन्दर्येण द्युत्कान्त्या च विमलं यदाभाति तत् मुकुटशशिखण्डस्य द्वितीयं शकलं खण्डं मन्ये। तत्र हेतुमाह-विपर्यासन्यासात् उभयमपि सम्पद्य मिलितं यदा भवति तदा सुधालेपेनामृतलेपेन स्यूतिः खण्डयोरेकीभावो

यत्र स राकाहिमकरः पूर्णिमाचन्द्रः परिणमति सम्पद्यत इत्यर्थः विष्णुपक्षेऽप्येवम्। मुकुटशशिखण्डोत्रालङ्करणरूपः॥४५॥

भ्रुवाविति – हे भुवनभयभङ्गव्यसनिनि जगद्भयभञ्जनशीले! इमे त्वदीयभ्रुवौ धनुः सव्येतरकरगृहीतं वामहस्तधृतं निगूढान्तरम्। आच्छादितमध्यम् रतिपतिः कामः प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयत्याच्छादयति इति मन्ये कीदृशे? किञ्चिद्भुग्ने ईषद्वक्रे मधुकररुचिभ्यां भ्रमरतुल्याभ्यां नेत्राभ्यां धृतो गुणो मौर्वी यत्र ते।

विष्णुपक्षे – भुवनभयभङ्गस्य विशेषेण असनिनि क्षेपके भुवनभयावहे इति प्रकोष्ठविशेषणं वा पूर्वयद्विष्णोरेव सम्बोधनं वा शेषं समानम्॥४६॥

अहः सूते इति – तव दक्षं नयनमर्कात्मकतया सूर्यात्मकत्वाद्धेतोः अहः दिनं सूते सृजति। वामं नयनं रजनीनायकतया चन्द्रत्वाद्धेतोः त्रियामां रात्रिं सृजति। ते तव तृतीया दृष्टिः भालगता दरदलितहेमाम्बुजरुचिः ईषद्विकचकनककमलकान्तिः दिवसनिशयोः दिनरात्र्योरन्तरचरीं मध्यवर्तिनीं सन्ध्यां समाधत्ते जनयतींत्यर्थः। विष्णपक्षेऽप्येवम्, तत्र तृतीयनेत्रवर्णनं नृसिंहमूर्त्यभिप्रायेण॥४७॥

विशालेति – ते तव दृष्टिर्विजयते इत्यन्वयः। कीदृशी? बहूना नगराणां विस्तारस्य विशालतागुणस्य विजयादभिभवात्तासां तासां नगरीणां नामाभिव्यवहरणं व्यवहारस्तद्योग्या बहुनगरविस्तार "विस्तारविजयेति" पाठे बहूनां नगराणां विस्तारस्य विशालतागुणस्य विजयो यस्यां सेति दृष्टिविशेषणं तत्तन्नामव्यहरणयोग्यत्वमेव दर्शयति; विशाला विस्तीर्णा विशालानाम नगरी च कल्याणगुणविशिष्टा गन्धर्वनगरीच स्फुटरुचिः व्यक्तकान्तिः कुवलयैरिन्दीवरैः पृथ्वीमण्डलैश्च अयोध्यायोद्धुमशक्यारामनगरी च कृपाधाराया कारुण्यप्रवाहस्याधारभूताधारानाम नगरी च किमपि मधुरा अनिर्वचनीयमनोहरगुणा मथुरानाम श्रीकृष्णनगरीं च। "मथुरा मधुरा कृष्ण नगरी मधुनिर्मिते" ति विश्वकोशात्। भोगवतिका भोगः प्रेम तद्वती, कःस्वार्थे, भोगवती पातालनगरी च अवन्ती भक्तजनं रक्षन्ती अवन्ती नगरी चेति। विष्णुपक्षेऽप्येवम्॥४८॥

कवीनामिति – तव अलिकनयनं ललाटलोचनं कर्तृ कटाक्षव्याक्षेपः अपाङ्ग-विस्फुरणान्तावेव भ्रमरकलभौ षट्पदबालकौ कर्णयुगलममुञ्चन्तौ दृष्ट्वा असूयासंसर्गात् स्वस्य ललाटस्यान्ततया कर्णपर्यन्तगमनी भावेन ईर्ष्यासम्पर्कात् अरुणं रक्तं किंस्विदिति इत्यपि पाठः। कर्णयुगलं कीदृशं? कवीनां व्यासादीनां सन्दर्भो वाग्गुम्फः स एव स्तवकस्तत्र यो मकरन्दः शृङ्गारादिरसः तेनैकेन भरितं पूर्ण, भ्रमरकलभौ कीदृशौ? नवरसास्वादतरलौ शृङ्गारादिनवरसास्वाद लोलुपौ॥

विष्णुपक्षे – नृसिंहमूर्त्यभिप्रायेण ललाटलोचनवर्णनम् – "माणिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा सन्त्रस्तरक्षोगणम्, जानुन्यस्तकराम्बुजं त्रिनयनं रत्नोल्लसद्भूषणम्। बाहुभ्यां धृतशङ्खचक्रमनिशं दंष्ट्रोग्रवक्त्रोज्ज्वलज्जिह्वमुदग्रकेशनिचयं वन्दे नृसिंहं विभुम।" इति ध्यानात्॥४९॥

शिवे शृङ्गारादेति – शिवे शम्भौ शृङ्गाररसेनार्द्रा, तदितरमुखे अन्यदेवमुखे कुत्सनपरा अनेन बीभत्सरसः, गङ्गायां शिवशिरसि वर्तमानायां सापत्न्यात् सरोषेति रौद्ररसो व्याख्यातः, गिरिशचरिते परस्य रविरुद्धानलचन्द्रादिधारणरूपे विस्मयवती अनेनाद्भुतरसः, हरस्य शिवस्य अहिभ्यो भूषणीभूतसर्वेभ्यो भीता भयानकरसोपेता सरसीरुहाणां कमलानां सौभाग्यस्य सौन्दर्यस्य जयिनीति वीररसः, सखीषु शिवानुरागादिप्रश्नपरासु स्मेरा ईषद्धास्यवती मयि दीने सकरुणा करुणरसाविष्टा ते तव दृष्टिः जयति। जयत्यत्र जननीति पाठे हे जननि? इति सम्बोधनम्।

विष्णुपक्षे – शिवे शोभने गोपीजने, तदितरमुखे शूर्पणखादिराक्षसीमुखे, गङ्गायामनवरतं जीवान्नारायणतां प्रापयन्त्यां, गिरिशचरिते कामभस्मीकरणवामाङ्गे वामलोचनधारणादौ हरन्ति जीवमिति हराः अहयः सर्पाः कालियादयः तेभ्यो भीतः भयाभिनययुक्ता अमी ता इत्यकारप्रश्लेषो वा, ईसखीषु लक्ष्मीसखीषु, "जननि दुष्टिरिति" पाठे जननं जन्म अमीषामस्तीति जननिनो जीवाः तेषु दृष्टिः जननिदृष्टिः तवेत्यर्थः। 'जननि मयि' इति पाठे जननि इति पूर्ववद् विष्णोरेव सम्बोधनम्॥५०॥

गते कर्णाभ्यर्णमिति – हे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके! गोत्रा पृथिवी तां दधतीति गोत्राधराः पर्वतास्तेषां पतिर्हिमालयस्तस्य कुलं वंशस्तस्य उत्तंसकलिके शिरोभूषणकोरकस्वरूपे, तर इमे नेत्रे आकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कर्णपर्यन्ताकृष्टकाममार्गणशोभां कलयतः धारयतः, नेत्रे कीदृशे? कर्णाभ्यर्णनिकटं गते प्राप्ते, गरुत इव वाणपक्षाणीव, पक्ष्माणि दधती धारयन्ती पुरां भेत्तुः शिवस्य प्रशमरसविद्रावणफले शान्तिरसदूरीकरणं फलं प्रयोजनमेव फलं शल्यं ययोरिति परम्परितरूपकम्।

विष्णुपक्षे तु – हे गोत्राधर हे पृथ्वीधर! हे पतिकुलोत्रंसकलिके! पतिः पालकः तस्य कुलं समूहः तस्योत्तंसः शिरोभूषणं तद्रूपा या कलिका कोरकस्तां तत्सादृश्यमितः प्राप्तः, वाशब्दः किंस्विदर्थे, उ आकर्णेति वा छेदः उ वितर्के। अथवा हे पतिकुलोत्तंसपालकसमूह शिरोधार्य! यद्वा गोत्राधरपतिर्गोवर्द्धनः तत्कुलोत्तंस तद्वंशशिरोभूषण! तद्धारणेन तत्कुलप्रतिष्ठेति यावत्। हे कलिकेतो! कलेर्दुःखस्य कलियुगस्य वा नाशकः पुरां जाग्रत्स्वप्नसुषृप्त्यावस्थारूपपुरत्रयाणां भेत्तुः नाशकस्य तव इमे गोपींना प्रशमरसविद्रावणफले नेत्रे आकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयत इत्यर्थः॥५१॥

विभक्तेति – हे ईशानदयिते शिववल्लभे! त्वन्नेत्रत्रितयामिदमुपरतान् प्रलयगतान् द्रुहिणहरिरुद्रान् ब्रह्मविष्णुशिवान् पुनः स्त्रष्टुं रजःसत्त्वतम इति गुणानां त्रय विभ्रदिव विभाति, कीदृशं नेत्रत्रयं व्यतिकरितनीलाञ्जनतया सम्बन्धश्यामकज्जलताया विभक्तत्रैवर्ण्य विभक्तं सम्बद्धं त्रैवर्ण्य त्रयो वर्णा यत्रेत्यर्थः। विभक्तत्रैवर्ण्यव्यतिकरितनीलाम्बुजतयेति क्वचित्पाठः, तत्र विभक्तेन त्रैवर्ण्येन वर्णत्रयेण श्वेतरक्तनीलरूपेण व्यतिकरितं सम्बद्धं यन्नीलाम्बुजं तद्भावेन देवान् स्त्रष्टुं गुणानां त्रयं विभ्रदित्यन्वयः।

विष्णोर्नाभिकमलेन एक एव ब्रह्मा सृष्टः त्वन्नेत्रकमलेन ब्रह्मविष्णुरुद्राः सृष्टा इति व्यतिरेकालङ्कारः।

विष्णुपक्षे – हे ईशाना ईशाना ईश्वरदयितें! भक्तजने तदुपरि त्वन्नेत्रत्रितयमिदं कामदं गुणानां त्रयं बिभ्रदिव भातीत्यर्थः। हरिरिन्द्रः, नृसिंहमूर्त्यभीप्रायेण नेत्रत्रयवर्णनं शेषं समानम्॥५२॥

पवित्रीकर्तुमिति – हे पशुपतिपराधीनहृदये! शिवाधीनमानसे अनघे निष्पापे ध्रुवं निश्चितं नोऽस्मान् पवित्रीकर्तु नेत्रैः शोणो नदः, गङ्गा त्रिपथगा, तपनतनया यमुना इति त्रयाणां तीर्थानाममं सम्भेदं सङ्गमभुपनयसि प्रापयसि, नेत्रैः कीदृशैः? दयामित्रैः दयैव मित्रं येषां तैः, पुनः कीदृशैः? अरुणधवलश्यामरुचिभिः रक्तशुक्लकृष्णकान्तिभिः।

विष्णुपक्षे – पशुपतिपराधीनहृदिति गङ्गाविशेषणम् अये! इति सम्बोधनं पदम्। यद्वा पशुपतिपराधीनहृदयेति गङ्गा विशेषणम्। हृदये इति यमुनाविशेषणम्। तत्र इं कामं ददाति इदः श्रीकृष्णस्तं तत्सादृश्यं यातीत्यर्थः, उभयोःकृष्णवर्णत्वात् अनेके स्थाने मुखरूपे त्रयाणां तीर्थाना सम्भेदमुपनयसीत्यर्थः अनघे निष्पापे जने दयामित्रैरिति वा अन्वयः॥५३॥

तवापर्णे इति – हे अपर्णे! कर्ण प्राप्य जपतोः कथयतोस्तव नयनयोः पैशुन्यात् चकिता भीताः सफरिकाः प्रोष्ठ्यः नियतं निश्चितं तोये निलीयन्ते जलदुर्गमाश्रयन्ति। इयं च श्रीः कमला कान्तिः तव नयनपैशुन्यचकिता प्रत्यूषे प्रातः बद्धच्छदपुटकपाटं कुवलयं जहाति त्यजति, निशि रात्रौविघटय्य उद्घाट्य प्रविशति, राजविरुद्धो जनो रात्रौ तु निभृततया तिष्ठति दिवसे कपाटं दत्त्वा पलायते इति प्रसिद्धम्। वस्तुतस्तु प्रत्यूषे विघटय्य जहाति निशिबद्धच्छदपुटकपाटं प्रविशति इति सम्बन्धः।

विष्णुपक्षे – अपगतम् ऋणं मातृपितृदेवर्षिगणं यस्या सावपर्णो धार्मिकः वसुदेवो वा तस्यायं हितः अपत्यो वा आपर्णः भगवान् तत्सम्बोधनं हे आपर्णे, यद्वा तोये कीदृशे अपर्णे पत्रादिकालुष्यरहिते। यद्वा समुद्रस्य शयनस्थानस्य कौस्तुभ-रूपरत्नस्य लक्ष्मी रूपसुतायाश्च दानादपगतऋणे तथा च जलं त्वन्मित्रमितित्वदप... त्या तदाश्रयणं स्वरक्षायै युक्तामिति भावः॥५४॥

निमेषेति – हे धरणिधरराजन्यतनये शैलाधिराजसुते! तवनिमेषोन्मेषा-भ्यामक्षिनिमीलनोन्मीलनाभ्यां जगती पृथिवी प्रलयं नाशमं उदयमुत्पत्ति याति प्राप्नोति इति सन्त आहुः; त्वदुन्मेषात्तव लोचनोन्मीलनात्तत्प्रादुर्भूतमशेषं जगत् प्रलयतः संहारात् आत्रातुं तव दृशः परिहृतनिमेषाः त्यक्तनिमीलनाः इति शङ्के तर्कयामीत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – हे धरणिधर पृथिवीधर! राजन्यतनयः समुद्रः तस्मिन् तव निमेषोन्मेषाभ्यां जगती प्रलयं लीनताम् उदयं व्यक्ति यातीत्यर्थः॥५५॥

दृशेति – हे शिवे! कृपया करुणया मामपि दवीयांसं दूरस्थं दीनं दुःखितं

द्राघीयस्या दीर्घतरया दरदलितनीलोत्पलरुचा ईषद्विकसितश्यामसरोजकान्त्या दृशा दृष्ट्या स्नपय; अनेन स्नपनेनाहं धन्य: कृतार्थश्च पुनस्ते तव हानि: क्षतिर्न भवति। वने कानने हर्म्ये गृहे हिमकरश्चन्द्र: समकरनिपात: समासनकरप्रसर: यथा औषधीशस्यापि चन्द्रस्य वने न पक्षपातो हर्म्ये वा न पक्षपातस्तथा तवापि निकटस्थे न पक्षपातो दूरस्थेऽपि च नापक्षपात: समुचित इति भाव:। शिवे कल्याणार्थे। शेषं समानम्।।५६।।

अरालमिति – हे अगराजतनये पर्वतराजपुत्रि! ते तव अरालं वक्त्रं पाली युगलं भ्रूद्वयं केषां जनानां कुसुमशरकोदण्डकुतुकं कामकार्मुककौतुकं न आधत्ते जनयति अपि तु सर्वेषां जनयति इत्यर्थ:। यत्र पालीयुगले तिरश्चीनो वक्र: श्रवणपथ कर्णप्रान्तमुल्लङ्घ्य विलसन् शोभमान: अपाङ्गव्यासङ्गकटाक्षविक्षेप: शरसन्धानधिषणां बाणसंयोजनबुद्धि दिशति सम्पादयति इत्यर्थ:।

विष्णुपक्षे – हे अगराजतनये! अं विष्णु गच्छति इति अगो वैष्णवस्तद्राजन्यस्तष्ठश्चासौ तनय: इव तनय: परिपाल्यत्वात् तस्य इं प्रभावी अगराजतनया पार्वती तस्या इन: प्रभाव इति वा अगराजतनयेति तृतीयान्तं पदम् अगराजन्यतनयेन वैष्णवेन मैनाकेन वा सह केषाम् अ आधत्ते इति पदच्छेद:। अकारो नकारार्थक:। केषां कुतुकं न धत्ते इत्यर्थ:, शेषं समानम्।।५७।।

स्फुरद्गण्डेति – स्फुरतो: गण्डाभोगयो: कपोलस्थलयो: प्रतिफलितं प्रतिविम्बितं ताटङ्कयुगलं कर्णभूषणविशेषद्वयं यत्र तत् इदं मुख चतुश्चक्र मन्मथरथं मन्ये बिम्बप्रतिबिम्बाभ्यां ताटङ्करूपचक्रचतुष्टयोपलम्भात्, यं रथमारुह्य महावीरो मार: कन्दर्प: प्रमथपतये महारुद्राय द्रुह्यति, कीदृशाय? अर्केन्दुचरणं सूर्यशशिचक्रद्वयमवनिरथं भूमिरथमारुह्य अश्वं परं शत्रुं त्रिपुरं जितवते तिरस्कृतवते अत्रारुह्येत्युभयत्रान्वेति अथवा अवनिरथं सुष्टु अं जितवते योजितवते प्रमथपतये इत्यर्थ:। चतुश्चक्रं मन्मथरथं तव मुखं कर्तृ अर्केन्दुचरणमवनिरथंद्रह्यति यमारुह्य मार: प्रमथपतये द्रुह्यतीति वा सम्बन्ध:।

विष्णुपक्षे – सुन्दरीगोपालध्यानाभिप्रायेण मोहिनीरूपाभिप्रायेण वा ताटङ्करूपस्त्रीभूषणवर्णनं ताटङ्कयुगलानि अनुकरोतीति व्युत्पत्त्या कुंडलपरं ताटङ्कयुगलपदं वा।।५८।।

सरस्वत्या इति – हे शर्वाणि! सरस्वत्या: सूक्ती: गद्यपद्यरूपा: श्रवणचषकाभ्यामविरतं पिबन्त्यास्ते तव कुण्डलगण: तारैरुद्भटैरणत्कारे: शब्दविशेषै: प्रवचतिन प्रत्युत्तरमाचष्ट इव वदत इव। सूक्ती: कीदृशी:? अमृतलहरी कौशलहरी: अमृतलहरीणां सुधातरङ्गाणां कौशलं माधुर्यं हरन्ती न्यूनं कुर्वती: इत्यर्थ:। तव कीदृश्या:? चमत्कारेण या श्लाघा साधुवादोत्सुकता अथवा चमत्कारस्य या श्लाघा साधूक्तिस्तया चलितं कम्पितं शिरो यस्या इत्यर्थ:।

विष्णुपक्षे – शर्वस्य शिवस्य अनः प्राणनं जीवनमाकाशरूपं विद्यते यत्र तत् शर्वाणि श्रवणं कर्मस्तद्रूपाभ्यां चषकाभ्यां पानपात्राभ्यां ते तव सूक्तीः पिवन्त्याः सरस्वत्याः कुण्डलगणे रणत्कारैः प्रतिवचनमाचष्ट इवेत्यर्थः।।५९।।

असाविति – हे तुहिनगिरिवंशध्वजपटि! तुहिनगिरिर्हिमालयः तस्य वंशोन्वयन-रूपः स एव वंशः तद्रूपो यो ध्वजः तस्य पटि पताके, त्वदीयोऽसो नासावंशोऽस्माकं नेदीयो निकटवर्ति समुचितं त्वद्भक्तियोग्यफलं फलतु, देशविशेषे वंशान्मुक्तोत्पत्तिरिति कविसम्प्रदायमनुस्मरन्नाह – अन्तः अभ्यन्तरे शिशिरतरेण शीतलेन विश्वासेन घटितानि निर्मितानि, रिदिता इति पाठे ज्ञाता मुक्ता बृहन्नासावंशः तासां मुक्तानां समृद्ध्या सम्पत्त्या बहिरपि बहिःप्रदेशेऽपि नासाग्रमौक्तिकव्याजेन मुक्तामणिधरः मुक्तामणिधारकः।

विष्णुपक्षे – नासावंशः कीदृशः? तुहिनगिरिवंशध्वजपटो गौरीरूपोऽस्यास्तीति तुहिनगिरिवंशध्वजपटी महादेवस्तस्य भावस्तुहिनगिरिवंशध्वजपटित्वं तद् ददातीति तुहिनगिरिवंशध्वजपटित्वदः शिवसायुज्यदो विष्णुः तदीयः तत्सम्बन्धो, शेषं सनानम्। "नासाग्रे गजमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम्" इत्यादि गोपालध्यानान्नासाग्रमौक्तिक-वर्णनमुपपन्नम्।।६०।।

प्रकृत्येति – हे सुदति! प्रकृत्या स्वभावेन रक्ताया लोहिताया तव दन्तच्छदरुचेरधरकान्तेः सादृश्यं प्रवक्ष्ये विद्रुमलता तर्हिफलं जनयतु, प्रत्यक्ष इत्यत्र वराकीति फलमित्यत्र च कथमिति समीचीनः पाठः, बिम्बकलया एकदेशीयेनापि कथमपि कष्टेन तुलामध्यारोढुं न लज्जे अपि तु लज्जेतैव, कथमिवेति पाठे इवशब्दो वाक्यालङ्कारे, कीदृशं बिम्बं? त्वत्प्रतिबिम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं त्वन्मूर्तिप्रतिबिम्ब-वशाद् रक्तं दृग्बिम्बप्रतिफलनेति क्वचित्पाठः तत्र दृग्बिम्बः सूर्यबिम्बः सूर्यस्य त्वद्दक्षिणनेत्ररूपत्वात् तत्र प्रतिफलनं पाकः तल्लाभादित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – सुदति शोभनदन्ते सादृश्यं प्रकृत्या रक्ताया दन्तच्छदरुचश्च सादृश्यं प्रवक्ष्ये इत्यर्थः। दन्तच्छदारुण्यवर्णनं सुन्दरीगोपालमूर्त्यभिप्रायेण।।६१।।

स्मितेति – तव वदनचन्द्रस्य त्वन्मुखेन्दोः स्मितमीषद्धास्य एव ज्योत्स्ना तस्या जालं समूहं पिबतां चकोराणामतिरसतया अत्यन्तमधुरतया चञ्चुजडिमाअरुचिरासीत् अतो हेतोः अरुचिनाशार्थ ते चकोरा अम्लरुचयः सन्त काञ्जिक आरनालबुद्ध्या निशि निशि रात्रौ भृशमतिशयेन स्वच्छन्दं स्वेच्छया शीतांशोश्चन्द्रस्य अमृतलहरी सुधाधारां पिवन्तीत्यर्थः। विष्णुपक्षेऽप्येवम्।।६२।।

अविश्रान्तमिति – हे जननि! तव जिह्वा रसना विजयते, पत्युः शिवस्य अविश्रान्तं निरन्तरं गुणगणकथायाः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिजल्पनस्य आम्रेडनेनावर्तनेन जडा इतरशब्दग्रहणवैमुख्येन तदेकनामग्रहणमात्रोपलक्षणशक्तिका जपापुष्पच्छाया ओड्रपुष्पकान्तिः यस्या जिह्वाया अग्रे आसीनाया उपविष्टायाः सरस्वत्या मूर्ति स्फटिकदृषद् स्फटिकपाषाण तद्वदच्छा विमलस्वेच्छा छविः कान्तिः तन्मया तद्युक्ता

माणिक्यवपुषा माणिक्यसमानरूपेण परिणमति श्वेतं रूपं त्यक्त्वा रक्तं रूपं विभर्तीति भावः।

विष्णुपक्षे – पत्युः पालकस्य तव जननं प्रादुर्भावो देहपरिग्रहोऽस्यास्तीति जननी तस्य जननिनः कृतदेहपरिग्रहस्य जिह्वा जननि जिह्वा विजयते। जननीति पूर्ववत् विष्णुसम्बोधनं, शेषमं समाननम्॥६३॥

रणे जित्वेति – हे मातः! रणे युद्धे देवशत्रून् जित्वा परिभूय अपहृतानि त्यक्तानि शस्त्राणि मुकुटानि यैः कवचिभिः अमुक्तवर्मभिः निवृत्तैः समरतः परावृत्तैः चन्द्रस्य चन्द्रेश्वरस्य योंऽशः भागः त्रिपूरहरनिर्माल्यं तत्र विमुखैः शिवनिर्माल्यस्याभक्ष्यत्वात् विरञ्चीन्द्रोपेन्द्रैः ब्रह्मेन्द्रविष्णुभिः शशिशिशिरकर्पूरधवला शशिवत् शिशिरशीतलेपः कर्पूरः तेन धवलाः श्वेताः 'शशिशकलकर्पूरधवला' इत्यपि पाठः तत्र शशिशकलं चन्द्रखण्डः कर्पूरश्च तद्वद्धवलाः, तव वदनताम्बूलशकलाः खण्डा बिलुप्यन्ते अहमिकया गृह्यन्ते इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – मातः लक्ष्मीतः निर्वृत्तैः त्वदङ्कस्थितलक्ष्मीनिर्माल्यं परित्यज्य त्वन्निर्माल्यमुपाददत्त इत्यर्थः। यद्वा अमा अति इति छेदः त्रिपुरहरनिर्माल्यविमुखैः अमा सह यतः शशिशकलकर्पूरधवला अतो विलुप्यन्ते इत्यर्थः, उप समीपे इन्द्रो विद्यते यस्यासात्वुपेन्दो जयन्तादिः॥६४॥

विपञ्च्येति – विपञ्च्या वीणया विविधं नानाप्रकारं पुररिपोर्महेशस्यावदात् निर्मलचरितं गायन्ती वाणी सरस्वती निभृतं यथा स्यात्तथा चोलेनोपरिस्थवस्त्रेण वीणां लज्जया निचुलयति आच्छादयति; लज्जाहेतुवदनवीणां विशिनष्टि-त्वया चलितसिरसां कम्पितशिरसा साधुवचने साधुवादे वक्तुमारब्धे सतित्वदीयैः साधुवचनसम्बन्धिभिः माधुर्यैः अपलपितो निह्नुतः तन्त्रीणां कलो रवो यस्याः सा इत्यर्थः विष्णुपक्षेऽप्येवम्॥६५॥

कराग्रेणेति – हे गिरिसुते! तव चिबुकं कथङ्कारं केन प्रकारेण ब्रूमः वर्णयामः?। तत्र हेतुः-औपम्यरहितसादृश्यप्रतियोगिन उपमानस्य विरहात् तुहिनगिरिणा हिमालयेन वत्सलतया पुत्रीस्नेहेन कराग्रेण हस्ताग्रभागेन स्पृष्ट गिरिशेन शिवेन अधरपानाकुलतया मुहुः बारंबारमुदस्तं तोलितं करैर्ग्राह्यं करग्रहणयोग्यं मुखं मुकुरस्य मुखादर्शस्य वृत्तं दण्डमित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – तुहिनस्य हिमस्य गिरिः पर्वतो यत्रासौ तुहिनगिरिश्चन्द्रस्तेन कराग्रेण किरणाग्रेण स्पृष्ट हे वत्सल! हे गिरिशस्य महेशस्यापि इनः ईश्च तया प्रसिद्धया लक्ष्म्या राधाया वा अधरपानाकुलतयामुहुरदस्तमुत्तोलितं शम्भोः कल्याणजनकस्य सूर्यस्य करग्रहणयोग्यं कमलसदृशत्वात् अथवा शं कल्याणं भवत्यस्मादिति शम्भोस्तव चिबुकमित्यन्वयः, करग्राह्यमर्थाल्लक्ष्म्या राधाया वा कीदृशं चिबुकं गिरिसुते कथङ्कारं

गिरिसुता पार्वती ई: लक्ष्मीस्तयो; कथमिदं सृष्टमिति शब्दकारकमोपम्यरहितं ब्रूम इत्यन्वय:, गिरिसुते इति पूर्ववद् विष्णुसम्बोधनं वा॥६६॥

भूजाश्लेषादिति – पुरदमयितु: शिवस्य भुजाभ्यामाश्लेषादालिङ्गनात् कण्टकवती तवेयं ग्रीवा मुखकमलस्य मुखारविन्दस्य नालश्रियं काण्डशोभां धत्ते; स्वत: स्वभावत: श्वेताकालागुरुबहलजम्बालेन कृष्णागुरुसमूहपङ्केन मलिना हारलतिका, अहो आश्चर्ये, मृणाली लालित्यं विसशोभां यत् यस्माद् वहति धत्ते; यदहौ इत्यत्र 'तदध' इत्यपि पाठ:, तत्र तदधोग्रीवाया अध: इत्यर्थ:।

विष्णुपक्षे – पुरस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयस्य दमयितुर्नाशकस्य तव भुजाश्लेषाल्लक्ष्मीभुजालिङ्गनात्। यद्वा कण्टकवती ईहत: व ग्रीव इति पदच्छेद:। ई: लक्ष्मीस्तमिति युक्त हे, वकारो इवार्थे उत्प्रेक्षाद्योतक: नालश्रियमित्यनन्तरं योज्य:। अथवा ई: लक्ष्मीस्तस्यामितरे लक्ष्म्यानुगतं विष्णुं वातीति ईनवासा चासौ ग्रीवा चेति भगवदाश्लिष्टा लक्ष्म्या ग्रीवेत्यर्थ: कीदृशी पुरदमयिस्तव भुजाश्लेषोत्कण्टकवतीत्यर्थ:, शेषं समानम्॥६७॥

गले रेखा इति – हे गतिगमकगीतैकनिपुणे! गतिस्तत्तत्स्वरूपज्ञानं तस्य गमकं ज्ञापकं सङ्गीतशास्त्रं तत्र यानि गीतानि तत्र निपुणे चतुरे। वस्तुतस्तु गति: रागसङ्गीतं गमकस्थायिस्वरस्य पुन: पुन: घोषणं गीतं समुचितार्थप्रबन्धसन्दर्भ:। तदुक्तम् – "गतिस्तु रागसङ्गीतं स आलाप: प्रकीर्तित: गमको मुखनादस्य परिभावो रसात्मक:॥ गीतं प्रबन्धरूढार्थरञ्जिता रक्तिरिष्यते॥" इति॥

एतेंष्वेकनिपुणे परमचतुरे तव गले तिस्रो रेखा विराजन्ते शोभन्ते। कीदृश्य:? विवाहकर्मणि व्यानद्धो विशेषेण बद्ध: त्रिगुणो यो गुण: मङ्गलसूत्रं तत्र या त्रित्वसङ्ख्या तस्या प्रतिभुवो निर्णेत्र्य:। तदुक्तम् – "ब्रह्माविष्ण्वीशरूपेषु रन्ध्रवृत्तत्रितं तु कम्। त्रिरत्नं रुक्मजं स्त्रीणां मगल्याभरणं विदुरिति।" पाठान्तरे विवादार्थ ध्यानद्धो बद्धो य: प्रगुण उत्कृष्टो गुणस्तन्तुस्यस्य या सङ्ख्या तत्प्रतिभूवस्तज्ज्ञापिका यावज्जयं प्रतिवादिनो गुणबन्धनं कुर्वन्तीत्याचार:। नानाविधानां मधुराणां रागाणां षड्जमध्यमादि-सप्तस्वरानुबन्ध: वसन्तगौडगुर्जरकर्णाटादिगीतानां आकर उत्पत्तिस्तस्या भूमि रूपाणां त्रयाणा त्रिसङ्ख्यकानां ग्रामाणां षड्जमध्यमपञ्चमाना ग्रामाणां स्थितिनियमसीमान इव परस्परकलहाविष्टानां ग्रामाणां स्थित्यै यो नियमस्तदर्थं सीमान इव मर्यादा चिह्नरूपा इवेत्यर्थ:। विष्णुपक्षे गतिगमकेत्यादि गलस्य विशेषणं, शेषं समानम्॥६८॥

मृणालिति – मृणालीवत् सरोजनीमनुकुर्वन् मृद्वीनां कोमलानां चतसृणां चतु:सङ्ख्यकानां तव भुजलतानां बाहुबल्लीनां सौन्दर्यं शोभां सरसिजभुवो ब्रह्मा चतुर्भिर्वदनै: करणभुतै: स्तौति, प्रथमदलनात् पञ्चममुखस्य प्रथमकर्तनात् अन्धकरिपोर्महेशस्य नखेभ्य: सन्त्रस्यन् बिम्यत्, अवशिष्टानां चतुर्णा शीष्णां मस्तकानां

समं युगपदेव अभयस्य भीत्यभावस्य हस्तैरर्पण (पर्ण) धिया दल बुद्ध्या। विष्णुपक्षेऽप्यवम्॥६९॥

नखानामिति – नखानां करजानामुद्द्योतैः प्रभाभिः नवनलिनरागं नूतन-शतपत्रशोभां विहसतां तिरस्कुर्वतां ते तव कराणां कान्तिं सौन्दर्यं कथं केन प्रकारेण अमी वयं कथयामः। 'अमूमिति' पाठे कान्तिविशेषणम्, 'उमे' इति पाठे सम्बोधनम्। क्रीडन्त्या विहरन्त्या लक्ष्म्याश्चरणतललाक्षया अरुणदलं रक्तपत्रं यदि कदाचित् तदा कमलं कलया एकदेशेन साम्यं सादृश्यं भजति धत्ते नान्यथेत्यर्थः, कमलसाम्यं तव कराणां दूरे तिष्ठतु कमलानामेव तव करसाम्यं कदाचित्कमिति भावः।

विष्णुपक्षेऽप्येवम् – उभे इति पाटे उत्कृष्टा मा लक्ष्मीः प्रमाणेनोपनिषद्रुपं विद्यते यस्य तस्मिन् त्वयि विद्यामानानां तव कराणां कान्तिं तवेदं कथं कथयाम इत्यन्वयः। उत्कृष्टं मानं परिमाणं यस्य तस्मिन्नुमे भूमण्डले इतिवार्थः॥७०॥

समं देवीति – हे देवि! द्योतनशीलं समं युगपदेव स्कन्दः कार्तिकेयः द्विपवदनो गणेशस्ताभ्यां पीतमास्वादितं सततं प्रस्नुतमुखं मदा क्षरत्क्षीरमुखं तव स्तनयुगं नोऽस्माकं खेदं दुःखं हरतु नाशयतु; यत्स्तनयुगमालोक्य आशङ्कया तर्केणाकुलितं हृदयं मनो यस्या त एवं हासजनकः स्तनयुगे स्तकुम्भभ्रमाद् हेरम्बो गणेशः स्वकुम्भौ निजमस्तको हस्तेन झटिति शीघ्र परिमृशति तिष्ठति नवेति सन्देहेन स्पृशति इति भावः।

विष्णुपक्षे – स हेरम्ब इति सम्बन्धः। हे मन्दे! मन्दो न्यूनः इः कामो यस्य असौ मन्दे "एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धौ" सु लोपः, हे विस्कन्द द्विपवदन विगतः स्कन्दो द्विपवदनो यस्मात् स तथा तव पीतं इदं स्तनयुगं यशोदाया नः खेदं हरतु शेषं समानं। सुन्दरी गोपालाभिप्रायेण वा स्तनवर्णनम्॥७१॥

अमू ते वक्षोजाविति – हे नगपतिपताके! ते तव अमू वक्षोजौ अमृतरसस्य मणिनवरत्नकलशौ भवतः अत्र नोऽस्माकं मनसि न सन्देहस्य स्पन्दलेशो यस्मात् कारणात् त्तौ वक्षोजौ पिवन्तौ द्विरदवदनक्रौञ्चदमनौ गणपतिस्कन्दौ अद्यापि कुमारौ त्वत्स्तनपानादेव तयोर्न जरेति भावः कीदृशौ अविदितवधूसङ्गमरसौ अज्ञातस्त्रीसम्भोगसुखावित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – अणू द्विरदवदनकौञ्चदमनी ते तव विराङ्रूपस्य वक्षोजौ स्तनौ वक्षः हृदयम्, अजौ अजन्मानाविति वा कीदृशौ अमृतरसस्य माणिक्यकलशौ यस्मात् पिवन्तौ वर्तेते तस्मात् अद्यापि तौ कुमारौ नगपतिपत्ताके नगानां पतिर्विष्णुः स एव पताकायशःख्यापको यस्मिन् इत्यर्थः॥७२॥

वहत्यम्बेति – हे अम्ब! मातः, तव कुचाभोगः मुक्तामणिभिः समारब्धां घटिताममलां निर्मलां हारलतिकांवहति, मणिभिः कीदृशैः? स्तम्बैरमदनुजकुम्भ-

प्रकृतिभिः स्तम्बैरमदनुजो गजासुरः तस्य कुम्भ एय प्रकृतिर्जन्मस्थानं येषां तैः तथा बिम्बाधररुचिभिः अधरबिम्बकान्तिभिः अन्तःशवलितां भिन्नवर्णकृतामिव प्रतापेन लोहितवर्णेन व्यामिश्रां सङ्गतां पुरविजयिनो महेशस्य शुभ्रां कीर्तिमिव तथा च गजासुरमारणेन यः शिवस्य प्रतापो या च कीर्तिस्तामिव तव कुचाभोगो विभर्तीति भावः।

विष्णुपक्षे – हे अम्ब! जगन्नेत्र जगज्जनक वा त्रौणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य त्रयाणां लोकानामम्बकःपितेत्यमरादिटीकाकृद्भिरम्बकपदव्याख्यानात्। शेषं समानम्।।७३।।

तव स्तन्यमिति – हे धरणिधरकन्ये! तव स्तन्यं स्तनोद्भूतं दुग्धं हृदयतः सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धिपयः पारावारः क्षीरसमुद्रः परिवहति इति मन्ये, दयावत्या त्वया दत्तं यत्स्तन्यं तव द्रविडशिशुर्मल्लक्षणं आस्वाद्य प्रौढानां मध्ये कमनीय उत्कृष्ट कवयिता कविराजो जात इत्यर्थः।

अत्र पूर्व काञ्चीदेशे ऋषिशापाद् ब्राह्मणो हेमकन्दोऽवतीर्णः; स पितरि देशान्तरं गते मातरि चं पानीयार्थ गतायां षणमासवयस्कः प्रांगणे क्षुधया रुदन्नासीत्। एतस्मिन् एव काले आकाशे शिवेन सह गच्छन्त्या शिवया अति कारुण्याद्भूतलमागत्य स्तन्यमस्मैदत्त्वाऽन्तर्हितम्। तदवधि स च महाकविर्जात इति वदन्ती।

विष्णुपक्षे – हे धरणिधरकन्ये! धरणिधरकन्याया इः कामो वाञ्छितं यस्मात् स तथा "एङ्ह्रस्वादिति" सुलोपः। तव हृदयतः हृदययावति करुणाशालिनी आदत्तं स्तन्यं स्तनोचित्तं हाररूपं वस्तु सारस्वतः पयःपारावारः कमनीयः परिवहति इति मन्येः यत्स्तन्यं हाररूपं वस्तु तव द्रविडशिशुरास्वाद्य घ्यात्वा कवयिताऽजनि इत्यर्थः।

यद्वा दयावत्या यशोदया दत्तं स्तन्यं तव हृदयतो वहतीति सारस्वतः पारावारद्रवं मन्ये द्रविडशिशुरातीति द्रविडशिशुरा पार्वतीरूपा यशोदाया कन्या यत्स्तन्यमास्वाद्यं प्रौढानां कवीनामितामनुगतामनुकूला अजनि हे कवे!।।७४।।

हरक्रोधेति – हे अचलतनये पर्वतपुत्रि! हरक्रोधज्वालावलिभिः शिवकोपपावकज्वालासमूहैः अवलीढेन व्याप्तेन वपुषा शरीरेण मनसिजः कन्दर्पः स्वरक्षार्थ तव गभीरे नाभीसरसि कृतझम्पो जात इति शेषः। तस्मान्नाभीसरसः धूमलतिका काचन समुत्तस्थौ तप्तायः पिण्डसंयोगेन जलाद्धूमलतिका तव रोमावलिरिति जनो जानाति, जननीति सम्बोधनम्।

विष्णुपक्षे – नाभीसरसि कीदृशे? अचलतनये न चलति वेदमार्गादित्यचलो ब्रह्मा स एव तनयो यस्य तस्मिन्, नाभीत एव ब्रह्मण उत्पतेः जननमुत्पत्तिरस्यास्तीति जननि जननि च तद्रोम चेति जननिरोम तस्यावलिः समूहः नूतनरोमावलिरित्यर्थः जननीति पूर्ववद्विष्णुसम्बोधनं वा।।७५।।

यदेतदिति – हे शिवे हे जननि! तव कृशे मध्ये कालिन्द्या यमुनायाः तनुतरोऽतिसूक्ष्मो यस्तरङ्गो वीचिस्तदाकृतिः तदनुकारि यदेतत्किंचिन्नीलरेखात्मकं वस्तु तदन्योऽन्यं परस्परं कुचकलशयोर्विमर्दात् सङ्कर्षणात् तनूभूतं चूर्णीभूतं व्योम आकाशं कुहरिणीमभ्यन्तरगभीरदेशयुक्ता नाभी प्रविशदिव सुधियां भातीत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – मध्ये कीदृशे? शिवे शोभने व्योम कीदृशं; जननमुत्पादनमस्यास्तीति जननि जगज्जनकमित्यर्थः। जननीति पूर्ववद्विष्णुसम्बोधनं वा अन्योऽन्यं लक्ष्मीनारायणयोर्द्विमर्दात् आलिङ्गनात् तनूभूतं कुचकलशयोरर्थाल्लक्ष्या अन्तर्गतं मध्यवर्ति, शेषं समानम्॥७६॥

स्थिरो गङ्गावर्त इति – हे गिरिजे! तव नाभी इति अनेन प्रकारेण विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते, प्रकारमेवाह-स्थिरः स्थैर्यशाली गङ्गाया आवर्तः भ्रमिः तथा स्तनावेव मुकुलौ यस्याः सा स्तनमुकुला सा चासौ रोमावलिलता रोमराजिरूपिणी वल्ली तस्या आलवालं जलधारणार्थं गर्तविशेषः निजावालमिति' क्वचित्पाठः तत्र निजं स्वीयमावालम् "तदेव स्यादालवालमावापोऽथ नदी सरित्।" इत्यमरः। तथा कुसुमशरः कामस्तस्य तेजो हुतभुजः प्रतापाग्नेः कुण्डम् अग्न्यालयः तथा अग्नेः कामपत्न्याः किमप्यनिर्वचनीयं लीलागारं क्रीडामन्दिरं तथा गिरिशनयनानामानन्दरूपायाः सिद्धे कारणीभूतं विलद्वारमित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – हे गिरिजे! गिरिजाया पार्वत्या इः कामो वाञ्छितं यस्मात् विः पक्षी गरुडस्तं लात्यनुगृह्णाति इति हे विल! यद्वा गिरिजा पार्वति ईः र्लक्ष्मीः विः गरुडस्तांल्लात्यनुगृह्णाति इति हे गिरिजेविल गिरिशनयनाना सिद्धेः कामभस्मीकरणदूरदर्शनादिरूपाया द्वारम्, त्वन्नामध्यानादेव दूरदर्शनादिसिद्धिर्महेशस्येति भावः शेषं समानम्॥७७॥

निसर्गेति – हे शैलतनये! ते तव मध्यस्य कुशलं भवतु, कीदृशस्य? निसर्गेण स्वभावेन क्षीणस्य कृशस्य तत्रापि स्तनतटभरेण कुचाभोगभारेण क्लमजुषः क्लेशयुक्तस्य तत एव नमन्मूर्तेः भारसहिष्णुताविरहेण प्रह्वीभूतवपुषः नाभौ वलिषु च शनकैर्मन्दं मन्दं त्र्युष्ट्यत इव त्रुटितश्चासौ तटिनीनीरतरुश्च तेन समा समाना अवस्था दशा तस्याः स्थेमा स्थितिर्यस्येत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – हे शैलतनये! शैलतनयाया ईः लक्ष्मीः सम्पत्तिस्तरस्मादित्यर्थः यद्वा शैलतनयस्यः ईः लक्ष्मीर्यस्य स तथा उभयोः समुद्रशायित्वात् अर्द्धलक्ष्मी हरेः सुन्दरी गोपालस्य वा वर्णनाभिप्रायेण स्तनतटभारेणेत्यादि स्तनवत्तटं विद्यते यस्याऽसौ स्तनतटो गोवर्द्धन इति वा शेषं समानम्॥७८॥

कुचौ सद्यः स्विद्यदिति – हे देवि! सद्यः तत्क्षणादेव स्विद्यतो योवनोष्मणः शिवविषयकानुरागेण वा स्वेदं मुञ्चतोस्तटयोः कुचतटयोर्धटितस्य निवेशितस्य

कूर्पासस्य चीनांशुकञ्चुकस्य भिदुरौ भेदनशीलौ दोर्मूले बाहुमूलद्वयं कषन्तौ व्याप्नुवन्तौ तव कुचौ कनककलशाभौ स्वर्णकुम्भप्रतिमौ कलयता जानता तनुभुवा कन्दर्पेण अवलग्नमुदरभङ्गान्त्रातुं रक्षितुं त्रिवलिलवली विल्लभिः तिसृभिर्मध्यरेखाभिरेव लवली संज्ञकाभिर्वल्लिभिर्लताभिर्बद्धाभिर्वेत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – कान्तायाः कुचौ कनककलशाभौ उन्मत्तबीजपरिपूर्णकुम्भद्वयसमो मदहेतुकलयता जानता तनुभुवा तनुः शरीरं भूराश्रयो यस्य तेन जीवेन तवोदरं त्रिधा श्रवणमनन-निदिध्यासनरूपप्रकारत्रयाणां त्रिवलिलवलीवल्लिभिरिवद्ध ....,.....। ध्यानमित्यर्थः। किमर्तं भङ्गाद् भ्रंशात् अवलग्नं तत्रैव सम्बद्धमात्मानं त्रातुमुदरं कीदृशं देवो ब्रह्मा अस्मिन्नस्तीति देवि इन्नस्तनपुंसकमिदंपदमथवा तनुभुवा स्वशरीरोत्पन्नेन ब्रह्मणा अवलग्नं देवि सकलदेवाश्रयमित्यर्थः॥७९॥

गुरुत्वमिति – हे पार्वति! क्षितिधरपतिर्हिमालयः निजात् स्वकीयात् नितम्वात् कटकप्रदेशात् गुरुत्वं विस्तारं चाच्छिद्य पृथक् कृत्य त्वयि भवत्यां हरणरूपेण विवाहसमये दायकरूपेण निदधे निवेशितवान् "विवाहादिषु यद्देयं स दायो हरणं च तदि" त्यमरः। अतो हेतोस्ते नितम्बप्राग्भारः जघनभारः "प्राग्भारश्चैव भारश्च तथाप्यन्त समर्थक।" इति विश्वकोषात्। विस्तीर्णगुणगौरवशाली अशेषां सर्वां वसुमतीं पृथ्वीं स्वगयति आच्छादयति। लघुत्वं लाघवाधारतां च नयति प्रापयति इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – गुरुत्वं कीदृशं? पर्वतस्येदं पार्वति त्रिप्रत्ययान्तं नपुंसकपदमेतत् त्वयि गुरुत्वं निदधे, हे हरणरूपेण हरणं मनोहारि रूपं यस्याः सा हरणरूपा लक्ष्मीः तस्या इनः ईश्वरः टतवर्गीय नकारणकारयोः श्लेषः भेदः हरणरूप इन इति सम्बोधनद्वयं वा ते तव वामनमूर्तिः, शेष समानम्॥८०॥

करीन्द्राणामिति – हे गिरिसुते! उभाभ्यामूरुभ्यां करीन्द्राणामैरावतादीनां शुण्डा हस्ता तथा कनककदलीस्वर्णस्तम्भास्तस्या काण्डपटली स्तम्भसमूहमित्युभयमपि निर्जित्य सुवृत्ताभ्यां शोभनप्रकारेण वर्तुलाभ्यां पत्युर्महेशस्य प्रणतिभिः कठिनाभ्यां जानुभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयमपि ऐरावतमस्तकयुगलमपि भवती विजिज्ञे जितवतीत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – गिरिसुताया इः कामः वाञ्छितम् ईः लक्ष्मीः संपत्र्वि यस्मात् हे गिरिसुते! भवति त्वयि वर्तमाना ईः लक्ष्मीः शोभा उभयमपि उक्तं निर्जित्य विबुधकरिकुम्भद्वयमपि विजिज्ञे इत्यर्थः, विबुधकरिणः पत्युरिन्द्रिस्य प्रणत्यापि कठिनाभ्यां विबुधकरिकुम्भद्वयजयत्यागरहिताभ्यामित्यर्थः शेषं समानम्॥८१॥

पुरा जेतुमिति – हे गिरिसुते! पुरा पूर्वं रुद्रं शिवं जेतुं विषमविशिखः कामस्ते तव जङ्घे द्विगुणशरगर्भः स्वयं पञ्चबाणत्वादेतावद्भिः शरैरजेयोऽयमिती द्विगुणावेव निजपञ्चशरान् विधायतद् गर्भो निषङ्गौ तूणीरौ वाढं निश्चयेन अकृतं कृतवान्। यदग्रे ययोरनङ्गनिषङ्गतामापन्नयोर्जङ्घयोरग्रः पादयुगली नखा एव छद्म व्याजो येषां ते

पादयुगली नखाग्रच्छद्मनः दशशरफला दशसङ्ख्यकबाणा येऽग्रभागा दृश्यन्ते कीदृशाः सुरमुकुटशाणैकनिशिता नमस्कारसमये महेन्द्रादिमुकुटकोटिषु शाणाद् घर्षणात् क निशिता मुख्यतया तीक्ष्णा इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – गिरिसुतायाः इः कामः ईः लक्ष्मीः वा यस्मादिति सम्बोधनपदार्थः, शेषं समानम्॥८२॥

श्रुतीनामिति – हे मातः! श्रुतीनां वेदानां मूर्द्धानोन्तभागा उपनिषल्लक्षणा यौ तव चरमौ कर्मणी शेखरतया तत्त्वरूपेण दधति वहन्ति सर्वासां श्रुतीनां त्वच्चरणे तात्पर्यात् एतौ चरणौ ममापि शिरसि दयया करुणया धेहि निवेशय, ययोश्चरणयोः पाद्यं पाद्यरूपं पाथः जलं पशुपतिजटाजूटतटिनौ गङ्गा तथा ययोश्चरणयोर्लाक्षालक्ष्मीर्यावकसम्पत् अरुणो रक्तो हरेर्विष्णोर्यस्चूडामणिर्मुकुटरत्नं तस्य रुचिर्दीप्तिरित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – मात इत्यत्र मा अतः इति छेदः; दयया अधेहि इति छेदः, अतो हेतोः ममापि शिरसि मा अधेहि अपि तु धेहि इत्यर्थः। ममापि शिरसि मातः परिमानं प्राप्नुत इति द्विवचनान्तं वा ययोः पाद्यमिति वामनस्य तृतीयचरणोपरि ब्रह्मणा पूजार्थं यत्पाद्यमावर्जितं सैव गङ्गेति पुराणप्रसिद्धेः हरिरिन्द्रः, शेषं समानम्॥८३॥

हिमानी हन्तव्यमिति – हे जननिः त्वत्पादौ समग्रगुणसम्पन्नौ न्यूनगुणं सरोजं जयत इति किं चित्रं न किमपीत्यर्थः। कीदृशं सरोजं हिमानी हन्तव्यं तुहिनसमूहेन नष्टकान्ति तव चरणौ तु हिमगिरेस्तदाक्रान्तावपि कटकसञ्चारेऽपि रुचिरौ अनुपहतशोभौ तथा सरोजं निशायां रात्रौ निद्राणं मुद्रितं पादौ तु निशि रात्रौ परभागे दिने च विशदौ निर्मलौ। परभागेनेति पाटे रात्रौ परभागेन विरुद्धकान्तिसंसर्गेण विशदौ निर्मलौ रात्रेस्तमोहबहुत्वेन श्यामत्वात् चरणयोः सहजपाटलकान्तिविरुद्धत्वम् "परभागो भवेद्वर्णद्वयसंसर्गजारुचि" रित्यभिधानात्। तथा सरोजं परं केवलं लक्ष्म्याः श्रियः पात्रं भवति स्थितिस्थापनं भवति न तु तस्या दाने भोगे वा समर्थ त्वत्पादौ तु समयिनां तद् भक्तिमार्गप्रवेशिनां श्रियमैश्वर्यं सृजन्तौ ददानावित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – जननिनां समस्तजीवानां जयतः पराजयतः त्वत्पादावुक्तलक्षणौ सरोजं चोक्तलक्षणमिति किं चित्रामित्यर्थः॥८४॥

नमो वाचमिति – तवास्मै पदद्वन्द्वाय नमो वाचं नम इति वचनं ब्रूमो वदामः कीदृशाय नयनयोः रमणीयाय लोचनानन्दजनकाय तथा स्पुटरुचिरसालक्तकवते स्पुटौ रुचिरसौ कान्तिद्रवौ यस्य तादृशालक्तकवत् इत्यर्थः। यदभिहननाय येन पदद्वन्द्वेनाभिहननम् "अशोकश्चरणघाताज्जायते पुष्पवत्तर" इति वचनात् दोहदरूपं ताडनं तस्मै स्पृहयते स्पृहां कुर्वन्ते प्रमदवनं लीलोद्यानं तत्र यः कङ्केलितरुरशोको वृक्षस्तस्मै "कङ्केलिः कामकेलिः स्यादशोको रक्तपुष्पकः" इति विश्वः। पशूनां

जीवानामीशान: शिवोऽत्यन्तमसूयति मात्सर्यं करोति त्वच्चरणस्पर्शसुखं कथमन्येनापि लभ्यमित्याशयेनेति भाव:।

विष्णुपक्षे – स्फुटरुचिरसालक्तकवते प्रकाशमानकान्तिद्रवात्मकयावकयुक्ताय यस्य पदद्वन्द्वस्य अभिहननाय पल्लवद्वारा अधिककान्तिमन्यतया तिरस्काराय स्पृहयते अशोकवृक्षाय शिव: स्पृहयति कथमयं क्षुद्रौ महाराध्यस्य भगवच्चरणद्वन्द्वस्य शोभां तिरस्कर्तुमुद्यत इत्याशयेनेति भाव:॥८५॥

मृषाकृत्वेति – तव चरणकमले भर्तारं शिवं ललाटे ताडयति सति तुलकोटिक्वाणै नृपुरध्वनिभि: ईशानरिपुणा कामेन किलकिलितं शौर्येण गर्जितम् – "जितशात्रवदर्पस्य प्रतिज्ञापूरणीकृत:। वीरस्य गर्जितं सिंहनाद: किलकिला तथा"। इति विश्व: भर्तारं कीदृशं? मृषा मिथ्या इव गोत्रस्खलनं त्वदन्यस्त्रीनामग्रहणं कृत्वा अथानन्तरं वैलक्ष्येण लज्जाकृतेन नमितं नम्रम् ईशानरिपुणा कीदृशेन? चिराद् बहुकालमारभ्य दहनकृतं शिवललाटलोचनानलसम्पादितं शल्यं दु:खमुन्मीलितं च तद्दूरीकुर्वता, उन्मीलितवतेति पाठे अवि: कृतवता पूर्ववैरस्य निष्क्रयं कुर्वतेत्यर्थ:।

विष्णुपक्षे – चरणकमले भृगोश्चरणाम्बुजे लमिन्द्रं लाति अनुगृह्णाति इति ललो विष्णुस्तमटति उपसर्पतीति ललाटा ई: लक्ष्मीस्तस्या भर्तारं विष्णु त्वां ताडयति सति दहति प्रलयकाले जगदिति दहनो महारुद्र: तत्कृतमन्त:शल्यमपमानरूपम्, उन्मीलितवता ते तव ईशानरिपुणा भृगुणा, हे अतुल! देवान्तरैरतुल्य आ सम्बोधने कोटिक्वाणै: कोटिशब्दै: किलिकिलितं गर्जितं ललाटे भर्तारं, कीदृशं स्खलनं? स्वमार्गात् प्रच्यवरूपम् अत्रास्मिन् भृगौ आग: अपराधं मृषा कृत्वा तवायमपराधो न भवतीति इत्यादिवचनेनापराधं शान्तिं कृत्वा अथानन्तरं वैलक्ष्येण मदीयकठिन-हृदयाभिघातेन तव चरणकमलमतिकोमलं व्यथितमिति विषादाद् वि: कारेण नमितं नम्रमित्यर्थ:।

अत्र पर्व भृगु: ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये क: श्रेष्ठतम इति जिज्ञासितुं ब्रह्मणो निन्दां कृत्वा ततोऽपमानं प्राप्य रुद्रनिकटे गत: तेनालिङ्गितुमारब्धेन भवान् पिशाचादिसख: श्मशानरासी न मयालिङ्गनीय इति तन्निन्दामकरोत् ततस्त्रिशूलेन रुद्रेणाभिहतो वैकुण्ठै लक्ष्म्या सह सुप्तस्य विष्णोर्वक्षसि चरणघातमदात् ततो भगवता सबहुमानमहो कठोरे मदीये वक्षसि दुर्बलस्य तव पादस्य स्पर्शो महद्दु:खमुपजनयिष्तीति अभिधाय तत्पादसंवाहनमारब्धं ततोऽतिक्षमावन्तं लक्ष्मीकान्तमेव सर्वाधिकं भृगुरमन्येतेति पौराणिकी कथा॥८६॥

पदं त इति – हे देवि! ते तव पदं पादाग्रं कान्तीनां पदं स्थानम्, विपदाम्-पदमस्थानम्। कठिना या कच्छपी तस्या यत्खर्परं पृष्ठकपालं तस्य तुलां साम्यं सद्भि: कतं नीतम्? प्रपदस्यातिकोमलत्वादित्यर्थ:। अकोमलत्वे च उपयमनकाले विवाहसमये

दयमानेन दयाकुलेन मनसा कारणभूतेन पुरभिदा शिवेन बाहुभ्यामादाय दृषदि विवाहकर्मोचिते पाषाणे तत् प्रपदं कथं न्यस्तमित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – देवा अस्मिन् सन्तीति देवी सकलदेवाश्रयमिति प्रपदविशेषणं दृषदि रत्नसिंहासनरूपे उपयमनकाले दर्शनार्थभागतस्य विष्णोः अतिदयया रत्नसिंहासने प्रपदं शिवेन न्यस्तमित्याशयः॥८७॥

नखैरिति – ते चरणौ दिव्यानां तरूणां कल्पवृक्षाणां हसत इव स्वस्य गुणाधिक्यादिति भावः। तरूणामिति कर्मणि षष्ठी। नखैः कीदृशैः? नाकस्त्रीणां स्वर्गाङ्गनानां करकमलसङ्कोचे हस्तपङ्कजमुकुलीकरणे शशिभिश्चन्द्रायमाणैः प्रणामसमये इति भावः हासहेतुमाह-फलानीति किमलयकराग्रेण नवदलरूपहस्ताग्रेण स्वस्थेभ्यः स्वर्गस्थितेभ्यः अथ च धनादिमत्त या सुखितेभ्यः फलानि ददतां तरूणामित्यस्य विशेषणम्, चरणौ विशिनष्टि-दरिद्रेभ्यो दुर्गतेभ्यः भद्रां सम्पूर्णां श्रियं लक्ष्मीमनिशं निरन्तरमह्नाय झटिति ददतौ प्रयच्छन्तौ इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – चण्डाः प्रचण्डाः फलदाने रुद्रादयो देवा अस्य भक्ताः सन्तीति चण्डी चासौ चरणश्चेति चण्डिचरणः तौ चण्डिचरणौ प्रौढ़फलदवेवाश्रितावित्यर्थः। शेषं समानम्॥८८॥

कदा काल इति – हे मातः! कथय विद्यार्थी सन् तव चरणनिर्णेजनजलं चरणक्षालनजलं कदा काले कस्मिन् काले पिवेयम् कीदृशं? कलितः सङ्क्रान्तः प्रक्षालनवेलायामलक्तकरसो यस्मिन् तत् प्रकृत्या स्वभावत एव मूकानां वक्तुमम्शक्तानां कवितायाः काव्यस्य करणतया हेतुतया यज्जलं वाण्वाः सरस्वत्या मुखकमलताम्बूलरसतांतत्सादृश्यमादत्ते गृह्णाति। यज्जलं मुखकमलताम्बूलरसतां वदनकमलताम्बूलरागशोभादत्ते करोतीत्यर्थः इति केचित्।

विष्णुपक्षे – मातः लक्ष्मीतः कलितोऽलक्तकरसौ यत्र तदिति निर्णेजनजलविशेषणम् कौतुकेन लक्ष्म्या अलक्तरसो दत्त इत्यर्थः, मातः लक्ष्मीतः लक्ष्म्या दत्तं यज्जलं ताम्बूलं रसतां वाणीं आदत्ते इत्यनेनान्वयो वा, यदा सार्वविभक्तिकस्तसिः तदा माता लक्ष्मी वाणी मुखकमलताम्बुलरसतामादत्त इत्यर्थः। यद्वा आ मा अत इति पदच्छेदः। प्रकृत्या प्रकृतिरूपया भवान्या अमा सह वाणी सरस्वती मुखकमल-ताम्बूलरसतां यस्मादादत्ते अतो हेतोः कदा काले पिवेयमित्यर्थः॥८९॥

पदन्यासेति – ते तव चरणयुगलं खे आकाशे अलमतिशयेन चरन्तः भवनकलहंसा न जहति न त्यजन्ति कीदृशाः? पदन्यासक्रीडापरिचयं चरणविन्यासलीलाभ्यासम् आ समन्तात लब्धं मनो येषां ते आलब्धमनस इव चरणयुगलं, कीदृशं? सुभगस्य मनोहरस्य मणिमञ्जीरस्य रत्वनूपुरस्य यद्रणितं तस्य छलात् कपटात् स्वस्य चरणस्य विक्षेपे विन्यासे शिक्षामाचक्षाणं ब्रुवाणं। पुनः कीदृशं?

चारुचरितं मनोज्ञसञ्चारं "चरितं तु चरित्रे स्यात् सञ्चारे व्रतकर्मणि।" इति विश्वः। चारुचरिते इति पाठे सम्बोधनम्।

विष्णुपक्षे – स्वविक्षेपकाले चारुचरिते उत्कृष्टगमनरूपचरिते शिक्षामाचक्षाण-मित्यन्वयः शेषं समानम्।

वस्तुतस्तु – भवने श्रीचक्रपक्षे पूजायन्त्रे कलोऽव्यक्तमधुरः हंसः इति मन्त्रः कण्ठे येषां ते कलहंसाश्चक्रादिदेवास्ते चरणकमलं चरणमज्ञानभक्षकं कमलं सङ्कोचविकासशीलं द्वैतप्रपञ्चजगद् अद्वैतात्मकब्रह्मरूपद्वैताद्वैतपदद्वन्द्वमिति कुलामृतवचनात् न जहति न त्यजन्ति पदानि स्थानानि चतुर्दशभुवनानि तेषां न्यासः सृष्टिः क्रीडा रक्षापरिचयः संहारः आलब्ध कर्तुं मनो येषां ते तथा सृष्ट्यादिकरणसामर्थ्यप्राप्त्यर्थं त्वच्चरणोपासनं कुर्वन्तीत्यर्थः। खे हृदयाकाशे त्वच्चरणं चरन्तःआस्वादयन्तु ध्यायन्त इत्यर्थः, शोभनस्वावधिक्षेपश्च क्षेपश्चेति स्वविक्षेपो निर्विकल्पकरूपं ब्रह्मज्ञानं तस्मिन् शिक्षामाचक्षाणम्। कीदृशे? चारुचरिते मोक्षदानरूपशोभनचरित्रयुक्ते।

भवानीपक्षे – सम्बोधनपदमिदम्। सुष्ठु भग ऐश्वर्यमस्य स्तोति सुभग ईश्वर मणिवत् मञ्जु करोतीति मञ्जी जीवः टिलोपेन्द्र रन्प्रत्ययान्तमिदम्। तयोर्जीवेश्वरयोरणितं व्याख्यानं तच्छलात् तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्येन जीवब्रह्मणोरैक्यच्छलाज्ज-हदजहल्लक्षणया निर्विकल्परूपं ब्रह्मज्ञानमाचक्षाणं द्वैताद्वैतरूपं त्वच्चरणद्वयं सृष्ट्यादिकरणसामर्थ्यलाभार्थं त्वद्भक्ता न त्यजन्ति इत्युभयपक्षेऽप्यर्थः।

भवानीपक्षे – भवनकलहंसा श्रीचक्रस्था देवताः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः, तथा हि – प्रथमं गुरुचक्रेश्वरः, ततो गणपतिः सर्वद्वारनिविष्टः, ततो नानावृक्षमहोद्याने कालनाथः, चतुर्द्वारपालको दीपनाथः। कल्पतरुवाटिकायां बसन्तः, सन्तानवाटिकायां ग्रीष्मनाथः, हरिचन्दनवाटिकायां वर्षानाथः, मन्दारवाटिकायां शरदर्तुनाथः, पारिजातवाटिकायां हिमर्तुनाथः, कदम्बवाटिकायां शिशिरर्तुनाथः तत्रैव श्यामाम्बा, पुष्परागवाटिकायां मृत्युञ्जयनाथः, पद्मरागवाटिकायामम्बादेवी, गोमेदवाटिकायां श्रीकालसङ्कर्षणी, हीरकतरुवाटिकायां विश्वावसुगन्धर्वपतिः, वैदूर्यवाटिकाया-मनन्तनाथः, हरितमणिवाटिकायां वेदमाता गायत्री, मुक्तामणिवाटिकायां पूर्वभागे देवेन्द्रनाथः, तस्या दक्षिणे भगवान् वेश्वानरः, तस्या याम्याशायां यमनाथः, तस्या दक्षिणपश्चिमे निर्ऋतिनाथ;. तस्याः पश्चिमे वरुणनाथः, तस्या वायव्ये मारुतनाथः, तस्या उत्तरे कुबेरनाथः, तस्या प्रागुत्तरभागे रुद्रः, देवतालवाटिकायां वार्ताली, विद्रूमवाटिकायां ब्रह्मनाथः, माणिक्यमण्ड्पे श्रीमहाविष्णुः, सहस्रस्तम्भमण्डपे शम्भुनाथः, अमृतवाटिकायां तारादेवी, आनन्दवाटिकायां वारुणीदेवी, विमर्षणवाटिकायां कुरुकुल्लादेवी, बालातपछायायां मार्तण्डभैरवः, चन्द्रिकोद्गारकक्ष्यायायांसोमनाथः, शृङ्गारपरिखायां मन्मथनाथः,

महापद्माटव्यामन्नपूर्णा, चिन्तामणिगृहराजप्राग्द्वारे दुर्गाभट्टारिका, महामञ्चाधस्तात् श्रीबालाम्बिका, चिन्तामणिगृहराजपरितो महाशम्भुनाथः, चिन्तामणिगृहपूर्वद्वारे अमृतेश्वरी, चिन्तामणिगृहराजर्लिपिकापीठे श्रीपूत्यंम्बा, चिन्तामणिगृहराज-पूर्वोत्तरमणिधिष्ठ्ये मन्त्रचक्रमातङ्गी, तस्यैव दक्षिणभागमणिधिष्ठ्ये मन्त्रचक्रवाराही, चक्रराजमहारथशृङ्गे सप्ताननाभट्टारिका, श्रीचक्रस्थाने श्रीकामेश्वरभट्टारकः॥९०॥

ददान इति – दीनेभ्यो दरिद्रेभ्य आशानुसदृशी श्रियं लक्ष्मीं ददाने प्रयच्छति सति अमन्दं भूयिष्ठं सौन्दर्यस्तवकमकरन्दलावण्यसमूहमधुरसविकिरति मन्दारस्य सुरतरुविशेषस्य स्तबको गुच्छस्तद्वत्सुभगे शोभने अस्मिन् तव चरणे निमज्जन् निलीयास्वादरसमनुभवन् मल्लक्षणों जीवो जीवात्मा करणचरणैः मनःसहितश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियात्मकैश्चरणैः पादैः षट्चरणतां षट्पदत्वं यातु इत्यर्थः। विष्णुपक्षेऽवप्येम्॥९१॥

अरालेति – केशेषु अरालवक्रा, मन्दहसिते ईषद्धासे प्रकृत्या स्वभावेन सरला ऋज्वी, गोत्रे शरीरे शिरीषाभा शिरीषकुसुमवत्कोमला, कुचतटे स्तनाभोगे दृषदिव शिलेव कठोरा कठिना मध्ये उदरे भृशमतिशयेन तत्वी कृशा वरस्य श्रेष्ठस्य आरोहस्य नितम्बस्य विषये स्थाने पृथुः प्रथिमगुणयुक्ता "आरोहजघनं श्रोणी नितम्बः स्त्रीकटीतटे।" इति विश्वः। एवं भूता महेशस्य शम्भोः करुणा भवानीरूपा अरुणा आरक्तवर्णा काचिदनिर्वचनीया जगद्भुवनं त्रातुं रक्षितुं जयतीत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – शं कल्याणं भवत्यस्मादिति शम्भुर्विष्णुस्तस्य करुणा जयति, कीदृशी? अकेशेषु को ब्रह्मा ईशः शिवः तद्विरुद्धेषु अरालवक्रा अमन्दमस्वल्पं हसितमुपहासो यस्मात्सोऽमन्दहसितो नारदस्तस्मिन् प्रकृतिसरला स्वभावतो ऋज्वी अं विष्णुं गायन्त्यागा वैष्णवास्तान् आ समन्तात् त्रायते रक्षति इत्यगात्रो वैष्णवरक्षकं यद्वा न गच्छति न नश्यति इत्यगो देदस्तमासु मन्त्रं त्रायते रक्षतीत्यगात्रो ब्राह्मणस्तस्मिन् शिरीषवत् कोमला, शिरीषाभा चित्र इति पाठे अकारप्रश्लेषः तेन अकारो विष्णुस्तद्विषयिकी चिन्ता यस्य तस्मिन् वैष्णव इत्यर्थः। कामिन्या कुचौ तटे निकटे यस्यासौ कुचतटः कामी तस्मिन् दृषदिव कठोरा, वरं तपस्विनं आरोहन्तीति वरारोहा दैत्याः तेषु भृशं तन्वी स्वल्पा, ई मध्ये लक्ष्म्या उपरि पृथुर्बहुला काचित् "कश्चात्मनि समाख्यात" इत्येकाक्षरकोषात् क आत्मा तद्विषयकमविदज्ञानं यस्य वा तस्मिन् देहात्मवादिनि अरुणा अननुकूलेत्यर्थः॥९२॥

पुरारातेरिति – पुराराते: शिवस्य त्वमन्तःपुरं प्रधानमहिषी असिं भवसि ततो हेतोः तरलकरणानामजितेन्द्रियाणां तव चरणयोः अमर्यादा सम्पूर्णा सपर्या पूजा, सपर्यायाः पूजायाः मर्यादा निष्ठेति वा असुलभा दुष्प्रापा दुःसाध्येति यावत् तथापि सम्पूर्णपूजाया अभावेऽपि असम्पूर्णपूजयैव एते तरलकरणारम्भादि परीरम्भादिं सम्भावितहृदयाः शतमुखमुखा इन्द्रादयोऽमरा देवास्तव द्वारोपान्तस्थिति-

भिस्त्वदीयचिंतामणिगृहराजस्यान्तिमकक्षानिविष्टाभिः अणिमाद्याभिरर्दशाभिः सिद्धि-भोगैश्वर्यसम्पदम् अतुलमतिशयितां नीताः प्रापिता इत्यहो त्वत्पूजामाहात्म्यप्रकर्षे इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – अन्तः पुरमन्तःपुरे अन्तःपुररूपा वा मा लक्ष्मीर्यस्य स तथा सितत इत्यत्यत्र प्रथमायां तसिः तेन सिता श्वेता सात्विकी त्वच्चरणयोः सपर्या मर्यादा तरलकरणानामिन्द्रादीनां पुरनामकदैत्यभेदनभर्तृः शिवस्य अप्यसुलभा। यद्वा पुराणां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्थारूपाणामरातेर्नाकस्य तव द्वारोपान्तस्थितिभिः इत्यनेनान्वयः। अथवा त्वच्चरणया सितत:सत्त्वप्रधाना सपर्यामर्यादा तरलकरणानां भोगैकलपनाना-मिन्द्रादीनामरातेः प्रह्लादस्य पुरा असुलभा प्राणैर्लभ्या जाता तथापि शतमखमुखा अमरा अणिमाद्याभिः सिद्धि नीताः सम्पूर्णकलावाप्तिर्यद्यपि प्रह्लादस्य तथापीन्द्रादी-नामसात्विकेन रासेनाराधनेनाणिमादिसिद्धिजातैवेत्यर्थः।।९३।।

गतास्ते मञ्चत्वमिति – द्रुहिणो ब्रह्मा सृष्टिकर्ता, हरिविष्णुः स्थितिकर्ता, रुद्रः संहर्ता, ईश्वरस्तिरोधानकृत् एतैश्चतुर्भिः पादरूपैः भूतो धारितः शिवः सदाशिवोऽनुग्राहकस्ते तव मञ्चत्वं गताः, कीदृशः? स्वच्छायया शुभ्रच्छायया घटितछलेन कपटेन प्रच्छदपटः आस्तरणरूपः सदाशिवस्य प्रकशिपुरूपत्वात् एतादृशो दृशां सुखं दोग्धि ददाति, क इव? त्वदीयानां त्वदङ्गसम्भूतानां भासामारक्त-कान्तीनांप्रतिफलनलाभेन अरुणतया पाटलवर्णतया शरीरीकृतदेहपरिग्रहः शृङ्गाररस इवेत्यर्थः। तदूक्तं रुद्रायामले – "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। एते पञ्च महाप्रेताभूताधिपतयो मताः।। चत्वारो मञ्चचरणा पञ्चमः पच्छदः पटः। सच्चित्प्रकाशिरूपेण शिवेनाभिन्नविग्रहाः। तत्रासने समासीना निर्भरानन्दरूपिणी" ति शृङ्गाररसस्य श्यामत्व सङ्गीतशास्त्रे। "शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वल" इत्यादिना शुक्लत्वं कोशे यद्यप्युक्तं तथाप्यनुरागप्रधानरजोगुणमयत्वात् अरुणतयात्रवर्णमित्यवगन्तव्यम्।

विष्णुपक्षे – शिवो गुणत्रयरहितः शुद्ध आत्मा तव मञ्चत्वं क्रीडास्थलत्वं गतः आत्मा रामत्वाद्, भवत स आत्मा कीदृशः द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः हरिरिंद्र एभिर्देवैर्हृदये ध्यानावस्थायां भृतो धृतः पुनः कीदृशः? स्वच्छयाऽनादिवासनारहितयाछायया बुद्धया अघटितोसम्बद्धः कपटो माया तद्रूप आवरकत्वात्प्रच्छदपटो यस्य स तथा शुद्धस्य मायारहितत्वात् त्वदीयानामीश्वरसम्बन्धिनीनां मारारूपाणां भासां बुद्धीनां प्रतिफलनलाभात् अरुणितो जगत्कर्तुत्वाद्यभिमानत्वात् अत एव शुद्धचैतव्यस्य मायात उत्प्रेक्षते-शरीरी शृङ्गार इति अरूपोऽपि दृशां कुतुकं दोग्धि रूपवानिव भवतीत्यर्थः।

अथवा शिवो महेशः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपटः श्वेतकान्तिकान्त-प्रच्छदपटरूपः अत एव मञ्चत्वेनोक्तः। त्वदौयानां मालां श्यामकान्तीनां प्रति फलनलाभेन अरुणतया सूर्यतया प्रकाशकतयेति यावत्, शरीरी शृङ्गारो रस इवेति शृङ्गारस्य श्याममूर्तित्वादिति भावः।।९४।।

कलङ्क इति – कलङ्को लाञ्छनं, कस्तूरी मृगमदः, रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलं जलमयं जलस्वरूपमत एवं मरकतकर .... मतिगभीरस्य जलस्य हरिद्वर्णोपलब्धिः, कलाभिः षोडषसङ्ख्यैः कर्पूरैरेव घनसारखण्डै र्निबिडतं भरितम्।

कृष्णपक्षे – त्वद्भोगेन ताम्बूलास्वादरूपेण प्रतिदिनं प्रत्यहं रिक्तकुहरं शून्याभ्यन्तरं विधिः ब्रह्मा ताम्बूलकरण्डकवाहको भूत्वा सेवमानः भूयोभूयः प्रतिशुक्लपक्षं कलान्तरकर्पूरखण्डानादाय तव कृते त्वदर्थं नूनं निश्चितं निबिडयति इत्युभयसाधारणोऽर्थः।

वस्तुतस्तु-कलङ्कः अङ्कश्चिह्नं बिन्दुचक्ररूपं "कलङ्कोऽङ्कापवादयोः" इत्यमरः। तदेव कस्तूरी वासना बैन्दवचक्रवासनया वासितस्यैव चक्रान्तरस्य सर्वसिद्धिप्रदत्वात्। तदुक्तं योगिनीहृदये – "शून्याकाराद्विसर्गान्ताद्बिन्दुप्रस्पन्दसंविदः। प्रकाशप्रशमार्थ-त्वात्स्फुरत्ता लहरीयुतात्।। प्रसृतं विश्वलहरींस्थानमातृत्रयात्मकम्। बैन्दवं चक्रमेतस्य त्रिरूपञ्च पुनर्भवेत्।। धर्माधर्मों तथात्मानौमातृमेयौ तथा प्रमा। नब योन्यात्मकं चक्रं चिदानन्दकरं महदिति।" पुनः कीदृशं जलमयं रजनिकरबिम्बममृतमयचन्द्रमण्डलरूपम् "मध्ये त्रिकोणममृतं परमामृता ईमिति, उक्ते अमृतबीजवकारात्मकमिति वाऽर्थ। रिक्तकुहरम्-रिक्तः शून्यः विसर्गः कुहरे रन्ध्रे मध्ये यस्य तत्, अत; आकारमारभ्य कलाबिन्द्वन्तमीश्वरैस्तदधिष्ठातृ कामेश्वर्यादिदिनतिथिरूपपञ्चदश-नित्याभिः कर्पूरै चक्रान्तरवासकैर्निविंडितं विंडितं वेष्टितं मरकत्तकरण्डमिति बिन्दुचक्ररूपकमिदभ् बिन्दुचक्रं त्वद्भोगेन त्वच्छरीरभूतेन एकैकनित्यात्मना प्रतिदिन प्रतितियौ विधिर्विधिवाक्यं त्वदर्चनार्थ भूयो भूयो निबिडयतिं योजयति।

अयं भाव – पञ्च पञ्च स्वरयुक्तः, त्रिकोणे रेखात्रये प्रत्यहं कामेश्वर्यादि-चित्रान्तानां नित्यानां मध्ये विसर्गे सुन्दर्यांश्च पूजनं पुनर्मध्येऽनुलोमविलोमक्रमेण शुक्लकृष्णपक्षयोः कामेश्वर्याचित्रान्तानां चित्रादिकामेश्वर्यन्तानां तत्तत्तिथावेकैकस्या एव पूजनमित्युक्तेः। अत्रेऽति भवानीपक्षेऽर्थः।।९५।।

स्वदेहेति – हे नित्ये! स्वदेहोद्भूताभिः त्वच्छरीरोत्थाभिः घृणिभिः किरण-रूपाभिरणिमाद्याभिरावरणदेवताभिरभितोनिषेव्यांसेव्यमानांत्वामहमिति अभेदेन भावयति निषेव्यामित्यत्र 'निषेव्ये' इति क्वचित्पाठः तत्र हे अणिमाद्याभिः निषेव्ये सेविते इति सम्बोधनम्, त्रिनयनस्य शिवस्य समृद्धिरैश्वर्यं तृणयतः तृणवन्मन्यमानस्य तस्य महासंवर्ताग्निः प्रलयकालाग्निर्नीराजनविधिं विरचयति इति किमाश्चर्य नाश्चर्यमित्यर्थः। तदुक्तं कादिमते – "त्वद्देहोत्थिततेजोभिः किरणैरणिमादिभिः। आदृतां त्वां महति भावयेस्त्वत्समो भवेदिति।" दत्तात्रेयोऽप्याह ... "अरुणां करुणातरङ्गिताक्षीं धृतपाशाङ्कुशपुष्पबाणचापाम्। अणिमादिभिरावृतां मयुखैरहमित्येव विभावये भवानीम्।" इति।

विष्णुपक्षे – हे निषेव्य! सेवनयोग्य आमिति सम्बोधने स्वदेह: परमेश्वरस्य देहो वेदस्तस्मादुद्भूताभि: घृणिभि: तेजोभिरणिमाद्याभिरणिमादिसंज्ञकाभिर्ऋगादिरूपाभिर्गोपीभि: सह त्वामहमित्यभेदेन य: सदा भावयति नित्यं नित्यरूपं यद् ब्रह्म तन्निमित्तं त्रिनयनस्य शिवस्य भिक्षुकत्वात् तत्समृद्धि भिक्षारूपांतृणयतस्तुच्छीकुर्वतस्तस्य महासंवर्ताग्निरपि नीराजनं विरचयति तस्य भिक्षाप्राप्त्या जठरानलज्वालाजन्यदु:खोपशमनस्वल्पफल प्रलयकालीनानलज्वालाजालोऽपि न दु:खमुपजनयतीति भाव:। तदुक्तं क्रमदीपिकायाम् – "द्विजो भिक्षावृत्ति य इह दिनशो नन्दतनय: स्वयं भूत्वा भिक्षामटति विहरन् गोपसुदृशाम्।। अमाचेतोभि: स्वैर्ललितललितैर्नर्मविधिभि: दधिक्षीराज्याभ्यां प्रचुरतरभिक्षां स लभते।।" इति।।९६।।

समुद्भूत इति – उभे ये विमला: पुरुषा: भवत्यां भक्ता अमीषामुर: वक्ष:स्थलं समुद्भूतस्तनभरं समुद्गत उत्तुङ्गतयोद्गतया उद्गततया उद्गत: स्थूल: परिणाहवत् स्तनभरो यत्र ततो हसितं स्मितं चारु मनोहरं कटाक्षेऽपाङ्गप्रदेशे कतिचन कतिपये कन्दर्पा: कामा: वपु: शरीरं कुसुमितकदम्बद्युति प्रफुल्लकदम्बाकारं रोमाञ्चयुक्तमित्यर्थ: इयं परिणति: परिणाम: त्वद्भक्तास्त्वद्रूपा भवन्तीति भाव:। अतो हरस्य शिवस्य मनसि चित्ते मदन: कन्दर्पस्त्वद्भ्रान्तिं त्वद्भ्रमं जनयामास, स्मरहरोऽपि त्वद्भक्तान् त्वदाकारान् दृष्ट्वा विषमशरविह्वलाङ्गी भवतीति भाव:।

विष्णुपक्षे – भवति त्वयि आ स्मरणे, भवती कीदृशे? उमे उत्कृष्टां मा प्रमा तत्त्वज्ञानरूपा यस्मात्तस्मिन् उत्कृष्टप्रमाजनकस्यापि शिवमनसि भ्रमजनकत्वेन विरोधालङ्कार: अमीषां भक्तानामुरो वक्षस्थलं स्थूलस्तनस्य भरो भारो यस्यासौ स्थूलस्तनभर: कौस्तुभ: समुद्भुतं व्यक्तं स्थूलस्तनभरं कौस्तुभं यत्र समुद्भूतस्थूलस्तनभरं, यद्वा समुद्भूत: स्थूलोऽतिशयित: स्तन: शब्द: ख्यातरूपो यस्यासौ समुद्भूतस्यूलस्तन: श्रीवत्साङ्कस्तं बिभर्तीति समुद्भूतस्थूलस्तनभरमित्यर्थ: शेषं समानम्।।९७।।

कलत्रमिति – हे सति ! दक्षदुहितनं केवल नाम्ना त्वं सतीमचरमे पतिव्रतानां प्रधानभूते वैधात्रं विधातृसम्बन्धि कलत्रं सरस्वती कति कवयो न भजन्ति न कलत्रींकुर्वन्ति यत्किञ्चित्कवित्वेनैव सरस्वतीवल्लभत्वम्। श्रियो देव्या लक्ष्मीदेव्या: पति: करपि किञ्चिन्मात्रैरपि धनै: को वा न भवति भव कुचाभ्यां पयोधराभ्यामासङ्ग: परिष्वङ्ग: महादेवं हित्वा शिवं कुरवकतरोरपि उत्तमाङ्गनालिङ्गनदोहदिनो वृक्षस्यापि असुलभो दुर्लक्ष इत्यर्थ:।

विष्णुपक्षे – कलत्रमित्यादिना सरस्वत्या: पुमन्तरसम्बन्धुमुक्त्वा लक्ष्म्यास्तदभावमाह-श्रिय इति श्रियो देव्या पति; कैरपि धनैरेव न तु वक्ष्यमाणालिङ्गनादिना महादेव

श्रेष्ठदेवं हि निश्चितं त्वां त्वामालक्ष्मीकृत्य हे अतसवर्गवसति! सतीनां वसतौ गृहे सतीनां विद्यमानानां मध्ये अचरमा श्रेष्ठा या ई लक्ष्मीस्तस्याः कुचाभ्यामासङ्गः कुरबकतरोरप्यसुलभः तथा च त्वत्समो नान्य इति भावः।

अथवा वैधात्रं कलत्रं सरस्वती कति कवयो न भजन्ते तस्याः को वा ब्रह्मा वा पतिर्न भवति, अपि तु भवत्येव तथा च सरस्वत्या अपि पतिद्वयम्, श्रियो लक्ष्म्याः कैरपि धनैः कौस्तुभादिभिः सह कुचाभ्यामासङ्गः महादेवमपि हित्वातवैव नान्यस्य। कीदृशः? कुरबकतरोरप्यसुलभः।

ननु लक्ष्म्यास्त्वदतिरिक्तानुरागो नास्तौत्यत्र किं विचित्रमत आह-देव्या 'दिवु' क्रीडाद्यर्थधात्वर्थानुसारात् कान्तिशालायाः क्रीडावत्या गतिशालिन्याश्चञ्चलाया वा चरमे सति चरमे वयसि वार्द्धके सति सतीर्नमसतीति संज्ञो भवतीत्यर्थः। क्रीडादिशालिन्या अलक्ष्म्या अपि स्थैर्य त्वय्येवेति त्वत्प्रभावोत्कर्ष इत्याशयः॥९८॥

गिरामाहुरिति – हे परब्रह्ममहिषि! महेशपत्नि महामाये अनाद्यविद्यारूपे द्रुहिणो ब्रह्मा तस्य गृहिणीं पत्नीं गिरा देवीं सरस्वती त्वामागमबिदो वेदविद आहुः, हरेर्विष्णोः पत्नीं श्रियं पद्मां लक्ष्मीमाहुः, हरसहचरी शिवसहधर्मिणीमद्रेर्हिमालयस्य तनयां पुत्रीमाहुः। स्वमतमाह-त्वं काप्यनिर्वचनीया तुरीया सरस्वत्याद्यतिरिक्ता दुरधिगमो दुर्ज्ञेयः निःसीममहिमा निःसीमोऽपर्यन्तः महिमा प्रभावो यस्याः या दुरधिगमनिः सीममहिमा विश्वं प्राणिजातं भ्रमयसि स्वकीयनानारूपं प्रदर्श्य तेन सरस्वत्यादि बुद्धिमन्तं करोषीत्यर्थः।

अथवा गिरा देवीमैकाररूपां पञ्चदशीवाग्भवकूटरूपां वा आगमविदस्तान्त्रिका हरेः पत्नीं श्रीबीजरूपां पञ्चदशीतृतीयकूटरूपा वा पञ्चदशीकूटत्रयस्य ब्रह्मविष्णुशिवाधिष्ठितत्वात् तुरीया ईकाररूपा तुर्यान्तैरन्तमापायेति तन्त्रराजोक्त-त्रयोदशाक्षरतुरीयकूटरूपामित्यर्थः।

विष्णुपक्षे – हे महामाये! महामाया ई लक्ष्मीर्यस्येर्थात् "एङ् ह्रस्वादि" ति सुलोपः। त्वां सरस्वतीं लक्ष्मीं भवानीञ्चागमविदो वदन्ति स्त्रीरूपोऽपि त्वमेवेत्यर्थः। वस्तुगत्या कापि दुरधिगमनिःसीममहिमा तुरीया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्यातिरिक्तावस्या त्वं विश्वं जगत् भ्रमयसि नानात्वेन दर्शयसि, कीदृशं जगत्? परब्रह्मैव महिषो वाहनमाधार उपादानकारणं यस्य तत्परब्रह्ममहिषि महिषवाहनत्वेन संसारस्यापि वर्णनात् तस्य यमसदृशभयदायकत्वं सूच्यते॥९९॥

सरस्वत्येति – त्वद्भजनवान् त्वद्भक्तः सरस्वत्या गद्यपद्यादि रूपाया विद्यया लक्ष्म्या धनसमृद्ध्या विहरते क्रीडति, विधेः ब्रह्मणो हरेः विष्णोः समानपत्नीकः सन् रम्येण शोभनेन वपुषा शरीरेण रतेः कामपत्न्याः पातिव्रत्यं शिथिलयति दूरीकरोति, चिरजीवन्नेव ब्रह्माद्यनुल्लङ्घनीयं कालमुल्लङ्घ्य वर्तमान एव क्षपितो दूरीकृतः पशुपाशानां

पुत्रकलत्रादीनां व्यतिकरः सङ्गो येन स तथा यद्वा क्षपिताः दूरीकृतः पशूपाशानां पुत्र कलत्रादीनां व्यतिकरः सङ्गो येन स तथा यद्धा क्षपिताः पशूनां पाशा घृणा शब्दादयः तेषां व्यतिकरो येन तथाभूतः सन् परब्रह्माभिख्यं रसं परब्रह्म नाम रसं **"रसो वै सः"** इति श्रुतेः रसयति आस्वादयतीत्यर्थः, तदुक्तं कुलचूडामणौ – "घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चैव पञ्चमी। कुलं जातिश्च शोलञ्च अष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः।। एतैः पाशैर्विरहितो निर्विकारो जितेन्द्रियः। विश्वव्याप्तिमहाज्ञानं क्रमेण पुरुषोऽश्नुतेः।।" विष्णुपक्षे हरिरिन्द्रः शेषं समानम्।।१००।।

निधे इति – निधीयते जगदस्यामिति निधिः तेन जगदाधारभूत इत्यर्थः, नित्यस्मेरे नित्यस्मितोल्लासवदने जीवानां मित्याभूतजगदावेशनिरीक्षणस्मितकारणं, ननु जगदाधारता शरीरस्य स्मितयोगश्च शरीरिण इति परस्परविरुद्धं कथमेकत्र त्वयीति अत आह-निरवधिगुणे भक्तानुग्रहाय नानारूपगुणाविष्कारेण सर्वमुपपद्यते तवेति भावः। ननु यदि भक्तानुग्रहाय शरीरादिपारिग्रहस्तत्कथं कश्चिद्रांजा कश्चित्तपस्वीत्यादि भक्तेषु नातिरम्यमित्यत आह – नीतिनिपुणे भक्त्यनुकूलफलदानदक्षे, तर्हि कर्मपरतन्त्राहमित्यत आह-निराघातज्ञाने निराघातमप्रतिहतमन्यायनधीनं ज्ञानमनुग्रहाय यस्या, ननु स्वातन्त्र्येऽपि क्वचित्स्वल्पफलदातृत्वं क्वचिद् बहुफलदातृत्वं तवेति कथं वैषम्यमित्यत आह – नियमपरचित्तैकनिलये ध्यानपूजादिनियमपरचित्तमात्रस्थिते, तर्हि नियम-पारतन्त्र्यमेवागतमत आह-नियत्या-निर्मुक्ते नियमादिजन्यादृष्टानपेक्षे एकादृश्यां मयि किं प्रमाणमत आह-निखिलनिगमान्ताः सकलवेदान्ता उपनिषद्भागा एवं स्तुतिपदानि श्रुतिस्थानानि यस्याः सकलवेदान्तैस्त्वमेव प्रतिपाद्यसे नोपनिषद्भागा एव त्वयि प्रमाणतममिति भावः। 'स्तुतपदे' इति पाठे वेदान्तैःस्तुतं पद चरणौ यस्या इत्यर्थः। केन प्रकारेण स्तुतपदेत्यत आह-निरातङ्के निर्गत आतङ्को बन्धजनिता भीतिर्यस्या नित्यकालत्रयाबाध्ये ममापि इमां स्तुति निगमय निगसीकुरु "तत्करोत्यर्थे णिच्।" वेदमिव सर्पसम्प्रतिपन्नां कुरु इत्यर्थः।

विष्णुपक्षे – हे निधे! भक्तानां निधिस्वरूपे अन्यानि पदानि सप्तम्यन्तानि तेन नित्यस्मेरत्वादिगुणयुक्ते त्वयि विषये इमा स्तुति वेदवदादरणीयां कुर्वित्यर्थः।।१०१।।

मम स्तुतिमित्यनेन प्राप्तं स्वकर्तृकत्वं स्तुतेरपाकरौति –

प्रदीपज्वालाभिरिति – हे वाचा जननि मातृकारूपै! त्वदीयाभिरेव वाग्भिः तव स्तुतिरियं न मद्वाग्भिरित्यर्थः। यथा प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरस्य सूर्यस्य नीराजनविधिरारार्तिकविधानम् न हि सकलभुवनान्तर्वर्तिध्वान्तध्वस्कस्य भगवतो मार्तण्डस्य प्रदीपज्वालाभिः प्रकाश इत्यर्थः। सुधासूतेश्चन्द्रस्य चन्द्रोपलजलल-वैश्चन्द्रकान्तपानीयविप्रुषैरर्ध्यघटना अर्ध्यदानं स्वकीयैर्निजैरम्भोभिर्जलैः सलिलनिधेः समुद्रस्य सौहित्यकरणं तृप्तिसम्पादनम् "सौहित्यं तर्पणं तृप्ति" रित्यमरः। अत्र

'यथा'शब्दाभावेऽपि प्रदीपेत्यादीनां दृष्टान्तता निदर्शनालङ्कारीत्या "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" इतिवत्।

विष्णुपक्षे – जनमस्यास्तीति जननी जीवः जननिनां जीवानां वाक् वचनं तासां जननिवाचां मध्ये इयं स्तुतिस्त्वदीयाभिरेव वाग्भिः अन्तर्यामितया त्वयैव निर्मिता मन्मुखान्निःसरणमात्रमेवैतस्या इत्यर्थः। जननीति पूर्ववद् विष्णुपक्षे सम्बोधनं वा॥१०२॥

अर्थं मदीयमवलोक्य ततो ह्यसम्यगर्भान्तरं समधिगम्य निनिन्द्यमेतत्।
अत्यन्तदुर्गमतरे पथि सञ्चरन्तः, श्लाघ्या भवन्ति कवयः पुरतः प्रयाताः।
भेदो न ते जननि जातु जनार्दनेन, वैकुण्ठनाथपरतापि कृतात्र तेन।
मातर्भवानि! करवाणि तथापि काकुं मा कुण्ठितोऽस्तु मयि ते करुणाकटाक्षः॥

इति श्रीमहाभागवतश्रीनरसिंहस्वामिकृतं शक्तिविष्णुपरकं श्रीसौन्दर्यलहरीभाष्यं सम्पूर्णम्॥

चैत्र शुक्लचतुर्दश्यां गुरुवासरे सं. २००२ वैक्रमे लिखितम्।
श्रीपीताम्बरायै समर्पितम्।

Advise Nag. 9823